

AKADĒMISKĀ DZĪVE

ACADEMIC LIFE

47. RAKSTU KRĀJUMS

2010/2011

SATURS

Reins Tāgepera

**Alberts, Mārtiņš un arī Pēteris:
viņu loma latviešu un igauņu
nāciju izveidē**

*Latviešu un igauņu nācijas izveidojās, pateicoties
bīskapam Albertam, Mārtiņam Luteram,
jezuitiem, Pēterim I un vēlākiem cariem,
Johanam Gotfrīdam Herderam
un krievu pareizticīgo baznīcai*

3

Ilmārs Mežs

**Zemā dzimstība – Latvijas nākotnes
galvenais apdraudējums**

*Ja nākamos 25 gados latvieši savus
demogrāfiskos ieradumus nespēs mainīt,
tad nenovēršami sāksies lavīnveida samazinājums
un līdz 21. gadsimta beigām latvieši Latvijā
paliks par niecīgu minoritāti*

13

Andrejs Veisbergs

**Vēlreiz par valodas pārmaiņām
un valodas attīstību**

*Runas par valodas galu pārmaiņu dēļ novērs
uzmanību no latviešu valodas pozīcijām
nežēlīgajā konkurencē ar citām valodām.
Tas attiecas uz valodas lietojumu sazinā
un it īpaši elektroniskajos medijos*

18

Viesturs Baumanis

Latvijas iedzīvotāju etniskā vēsture

*Dažādos ģenētiskos datus apkopojot,
var rēķināt, ka apmēram pirms desmit
tūkstošiem gadu tagadējās Latvijas
teritorijā iedzīvotāji ienākuši gan no
dienvidaustrumiem un ziemeļaustrumiem,
gan rietumiem*

27

Māris Kļaviņš

**Klimata pārmaiņas un to
iespējamās ietekmes Latvijā**

*Prognozes tiek modelētas
par laiku no 2070. līdz 2100. gadam.
Sagaidāms, ka gada vidējā temperatūra
Latvijā pieaugs par 2,6 līdz 4,0 grādiem,
bet gada kopējais nokrišņu daudzums –
par 8 līdz 12 procentiem*

33

Jānis Peniķis

**Par Saeimas vēlēšanām:
skats atpakaļ un uz priekšu**

*Sabiedrības neuzticēšanās galvenajām
valsts politiskajām institūcijām un valdības
nestabilitāte ir kļuvušas par ilglaicīgām,
sistēmiskām sastāvdaļām Latvijas politikā.
Ierosinājums – pāriet uz jauktu
vēlēšanu sistēmu*

43

Uldis Osis

Reformas Latvijā

Risinājums ir arī varas decentralizācija – vairuma valdības saimniecisko un sociālo funkciju nodošana pašvaldībām, izveidojot otru pašvaldību līmeni – piecus apgabalus uz pašreizējo plānošanas reģionu pamata 53

Juris Ekmanis, Anita Draveniece

Latvijas zinātnes stāvoklis un izredzes

Izaicinājums – gadu gadiem Latvijā vidējais laiks līdz promocijas darba aizstāvēšanai ir bijis tuvu sešiem gadiem un grādu ieguvuši ir tikai apmēram 40% no visiem doktorantūrā uzņemtajiem studentiem 57

Ivars Kalviņš

Inovācija Latvijā – problēmas un risinājumi

Prioritāri attīstāmas ir tikai nedaudzas nozares, tostarp farmācija un biotehnoloģijas, informācijas tehnoloģijas, smalkā aparātība, inovatīvie materiāli un būvmateriāli, nanotehnoloģijas un enerģētika 66

Agrita Kiopa, Jūlija Melkere

Sadarbības attiecības zinātnē un tehnoloģijās: sociālā kapitāla pieeja

Ir iegūts empirisks pamats priekšlikumiem, kuri atbalsta finansējuma piešķiršanu studentu pētniecības darbam, it īpaši lietišķos, ar potenciāli komercializējamu zināšanu radīšanu saistītos projektos 76

Hanness Korjuss

Noblesse oblige jeb uzraugu uzraudzīšana

Skatījumā uz žurnālistiku ir vērojams zināms aristokrātiskā romantisma gars. Vienojošā ir izpratne par to, ka žurnālistikā nevar iztikt bez tā, ko nosaka jēdziens noblesse oblige (dižciltība uzliek pienākumus) 93

Leonija Vuss-Mundeciema

Raiņa dramaturģijas latviskais senavots Eiropas modernisma kontekstā

Patvarīga subjektivitāte izraisīta morālai krīzei, kā zināms, seko ekonomiska un finanšu krīze. Šajā ziņā Raiņa drāmu idejas spēj pasaulei atgādināt par nelielas un senas Eiropas tautas kultūras viedumu 106

Aleksis Dreimanis

Profesors Pauls Galenieks politiskās krustcelēs un krustugunīs

Pauls Galenieks 11 gadus ik pa divām nedēļām nesa mugursomā pārtiku dēlam Imantam Baldones meža slēptuvēs, stundām ilgi ejot no Saulkalnes stacijas un riskējot, ka par to viņu varētu apcietināt un bargi sodīt 115

APSKATI

Jānis Stradiņš

Jelgavas latviskā un eiropeiskā identitāte 120

Ainārs Dimants

Savai valstij audzinot 125

Āris Puriņš

Uzmanību, Kļaviņš! 128

Brigita Šiliņa

Sociolingvistiskie procesi un latviešu valoda 130

Dzintra Bungs

Pamatīgs pētnieku darbs bez kompetenta korektora pakalpojumiem 134

Jānis Klētnieks

Zinātne un izglītība gadsimtu ceļos 137

Jānis Silis

Dena Brauna Zudušais simbols tulkotāja skatījumā 140

Silvija Lagzdiņa, Ainārs Dimants

Mēs lepojamies 143

Jānis Stradiņš

Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmija Latvijā 144

Vents Kainaizis

Ivars Riekstiņš (19.10.1936.–05.06.2010.) – in memoriam 147

HRONIKA

Akadēmiskā vienība Austrums 149

Akadēmiskā vienība Latvijā 151

IN THIS ISSUE 152

ALBERTS, MĀRTIŅŠ UN ARĪ PĒTERIS: VIŅU LOMA LATVIEŠU UN IGAUŅU NĀCIJU IZVEIDĒ

Reins Tāgepera (*Rein Taagepera*) ir Kalifornijas Universitātes Ērvainā (*Irvine*) un Tartu Universitātes emeritēts profesors. 2008. gadā viņš saņēma *Skytt Prize* – iespējams, pasaules lielāko godalgu politikas zinātnē. Abas viņa jaunākās grāmatas *Predicting Party Sizes: The Logic of Simple Electoral Systems* (Kā prognozēt partiju lielumu: vienkāršu vēlēšanu sistēmu loģika) (2007) un *Making Social Sciences More Scientific: The Need for Predictive Models* (Kā padarīt sociālās zinātnes zinātniskākas: prognozējošu modeļu nepieciešamība) (2008) izdevis apgāds *Oxford University Press*. Daži agrākie darbi: *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990* (Baltijas valstis: atkarības gadi 1940–1990) (1993 kopā ar *Romuald J. Misiunas*) un *The Finno-Ugric Republics and the Russian State* (Somugru republikas un Krievijas valsts) (1999).

Nacionālās valstis var balstīties uz vēstures, valodas, ticības vai citiem pamatiem. Valstīm Baltijas jūras austrumos lielā mērā ir raksturīgas atšķirīgas valodas, citādi nebūtu vajadzības pēc tādām nelielām valstīm. No pagātnes zinām, ka šīs valodas ir pastāvējušas tūkstoš gadus. Šāds iznākums nebija iepriekš nolemts, zinot, cik daudzu valodu apgabali šajā laika posmā pasaulē ir mainījušies. Tajā pašā Baltijas jūras austrumu apkārtnē ir izzuduši senprūši un votī izzūd Igaunijas austrumos.

Iemesli somu un baltu valodu ilgspējai pagātnē un līdz ar to nāciju un nacionālo valstu izveidei Baltijas jūras austrumos var būt pamācoši nākotnei. Skaitliski mazākās kontinentālās tautas pasaulē it īpaši ir igauņi un latvieši ar modernu, attīstītu kultūru savā valodā (ja ieskaita salu nācijas, var pievienot vēl vienu tautu – jūras aizsargātos īslandiešus). Tas nozīmē, ka valodas, kas izveidojās par latviešu un igauņu valodu, kaut kādā veidā izdzīvoja apstākļos, kuros dažas citas valodas iznīka. Šim nolūkam vajadzēja sīkstumu, piemērotu novietojumu un ievērojami daudz laimes. Sāksim ar to, kad un kur latviešu

un igauņu tautai un valodai laimējās, kaut arī bieži tā drīzāk šķita kā nelaime. Daži no šiem apsvērumiem attiecas arī uz Lietuvu un (vai) Somiju.

Teleoloģijas lamatas

Makrolīmenī šis darbs noteikti ir pretstatā teleoloģijai (mācībai, pēc kuras dabai piemīt mērķtiecība un tās procesiem iekšēja cēlonība – red.). Tas norāda, ka pirms tūkstoš gadiem *nebija* droši zināms, ka pie Baltijas jūras izdzīvos baltu un somu valodas. Šeit netiek pieņemts viedoklis, vai tas bija labi vai slikti, ka tās izdzīvoja. Protams, var teikt, ka dažādība pati par sevi ir vēlama gan valodās, gan bioloģiskās sugās. Eiropas kultūra ir bagātāka, ja tā netiek reducēta tikai līdz romāņu, ģermāņu un slāvu valodām.

No otras puses, ja tautas Baltijas jūras austrumos būtu pieņēmušas kādu no ģermāņu vai slāvu valodām un paturējušas savu ģenētisko pamatu, var pieņemt, ka mūsdienas iedzīvotāji Baltijas jūras austrumos būtu gluži apmierināti ar tādu iznākumu. Franči neskumst, ka ir pazaudējuši savu senču ķeltu

valodu. To pašu var teikt par baltu un somu izcelsmes iedzīvotājiem mūsdienu Baltijas valstu austrumu pusē – apgabalā, kur dominē slāvu valodas.

Lielākoties esam priecīgi būt tie, kas esam, lai kas arī mēs nebūtu. Personīgā līmenī apriora nolemtība, ka īstenosies tieši mūsu individuālā ģenētiskā kombinācija, ir bijusi bezgalīgi niecīga. Katrs esam kā milzīga brāļu un māsu (arī pusbrāļu un pusmāsu) skaita paraugs, un viņi būtu varējuši piedzimt, bet nepiedzima. Mums ir gadījuma raksturs, taču tas nav iemesls neuztvert sevi nopietni. Tas pats attiecas uz nācijām, kuru varēja nebūt, ja vēsture būtu attīstījies citādi. Ja reiz nācija pastāv, tā parasti grib turpināt eksistēt.

Tālāk, iespējams, nereti izklausīšos teleoloģisks, jo man trūkst neteleoloģisku apzīmējumu. Norādot uz atšķirīgām attīstības iespējām, kas *nenotika*, neizbēgami un pastāvīgi atsaucos uz to alternatīvu, kas īstenojās. It īpaši, ja atskatāmies cilšu līmeņa pagātnē. Mana trūcīgā terminoloģija var likt pieņemt – ja jau baltu un somu valodu grupas Baltijas jūras austrumu krastā izdzīvoja, ar laiku bija jāizveidojas tieši pašreizējām četrām valsts valodām mūsdienu robežās. Īstenībā iznākums varēja būt pavisam citāds.

Nedaudz atšķirīgākos apstākļos somu valodu grupas lībieši būtu saplūduši ar vēlākajiem dienvidigauņiem, nevis ar vēlākajiem latviešiem. Mūsdienu Igaunijā varēja būt divas literārās valodas, kā tas bija, iekams 19. gadsimtā virsroku guva Ziemeļigaunijā runātā valoda. Nedaudz citādos apstākļos latviešu valodas apgabalā nebūtu Latgolas (mūsdienu Austrumlatvijas), bet būtu Žemaitija (mūsdienu Rietumlietuva). Žemaišu valoda bija tuvāka tai, kas kļuva par latviešu valodu, nekā augštaišu valodai, ko runāja Viļņas apkārtnē. Un tā tālāk. Lūdzu paturēt prātā šo brīdinošo piezīmi, ja turpmāk runāju par nākamajiem latviešiem un igauņiem tā, it kā vienīgā iespēja bez iznīcības bija izdzīvot tieši pašreizējā veidā.

Ziemeļeiropa pirms tūkstoš gadiem

Kāda bija Ziemeļeiropa pirms tūkstoš gadiem? Pirms apmēram 1500 gadiem

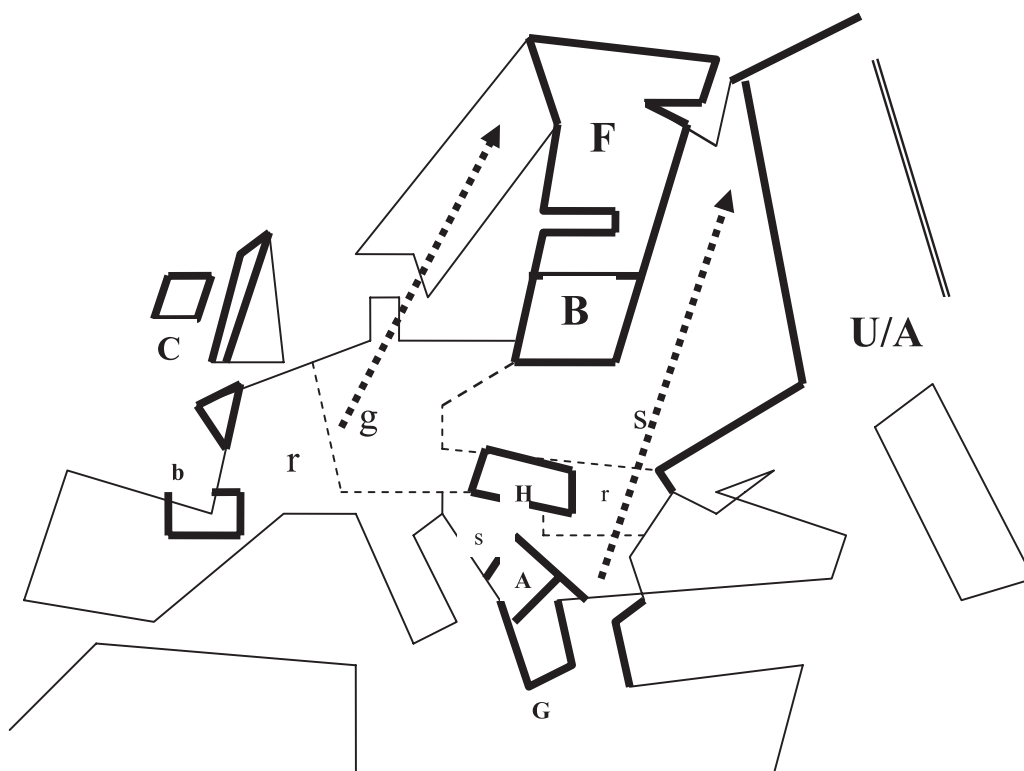
slāvu valodu apgabals pēkšņi sāka izplesties. Austrumos tas virzījās uz ziemeļiem un ātri aizstiepās līdz Ilmeņa ezeram, bet tad iestīga starp Ilmeni, Peipusu un Lādogu. Kāpēc tā notika? Vai tur bija lielāka apdzīvotība? Grūti spriest. Bet tā nevar būt tikai sagadīšanās, ka senigauņu valodas robeža nostabilizējās pie Peipusa, nevis kaut kur tālāk uz austrumiem vai rietumiem. Igaunū nācija ir šī aizsprosta – Peipusa ezera – blakusprodukts. Ja tā, tad kāpēc nākamie latvieši izdzīvoja bez tāda norobežojoša ezera? Atbilde ir – gandrīz neizdzīvoja. Jau 1200. gadā Polockas krievu kņazu vara sniedzās līdz pašreizējās Latvijas centrālajai daļai Daugavas vidustecē. Tad parādījās jauns ārējais faktors.

Apmēram 500 gadus pēc slāvu ekspansijas vācu valoda sāka izplesties uz austrumiem. Atšķirībā no agrākās ģermāņu cilšu *Völkerwanderung* (tautu staigāšanas), kuras bija pa daļai nomadi, šo īpašo vācu dziņu uz austrumiem (*Drang nach Osten*) īstenoja pamatā lauku ļaudis, zemes apstrādātāji. Šī jaunā ekspansija aprija senprūšus, bet apstājās, atduroties pret lietuviešu pretestību (joprojām gribētu saprast, kāpēc šī pretestība bija krietni stiprāka), un tad ar kārti pārlēca pār Baltijas jūru uz Livoniju. Vairumam vāciešu nebija pieejama tāda kārts. Bruņiniekiem un priesteriem lēciens izdevās, bet zemnieki palika. Tā bija atšķirība starp latviešiem un igauņiem, no vienas puses, salīdzinot ar senprūšiem.

Pēc tam gadsimtiem ilgi Livonijā vācu valdošās šķiras mērķis bija izveidot sauszemes ceļu (*Landsbrücke*) no Prūsijas uz Livoniju. Tas viņiem pat izdevās ap 1400. gadu, kad Vācu ordenis ieņēma Žemaitiju, bet šis tilts bija pārāk nedrošs, lai vācu zemnieku rati tam dotos pāri. Tādējādi iznāk, ka latvieši un igauņi ir Baltijas jūras blakusprodukts un ir guvuši labumu no lietuviešu pretestības.

Jau 1000. gadā kristīgā ticība bija gandrīz sasniegusi Ziemeļu Ledus okeānu divžuburu virzībā ar ģermāņiem no rietumiem un slāviem no austrumiem, bet ne vidusdaļā (attēls). Iespējams, ka te sava loma bija valodu atšķirībām. Uz dienvidiem no

Valodu grupas Eiropā ap 1000.–1500. gadu un kristīgās ticības izplatība.

Valodas: A = albāņu, B = baltu, b = basku, C = ķeltu, F = somu, G = grieķu, g = ģermāņu, H = ungāru, r = romāņu, s = slāvu, U/A = urāliešu un altajiešu (atšķirībā no somu valodu grupas). Ar biezām melnām līnijām ir iezīmēti „izņēmuma valodu” apgabali (kas nepieder romāņu, ģermāņu un slāvu valodām). Bultas rāda agrīno kristīgās ticības virzību uz Ziemeļeiropu

ziemeļģermāņu un slāvu tautu apgabaliem bija tām radniecīgākas valodas, un no turienes varēja piegādāt misionārus, kuru mācību varēja saprast tālāk ziemeļos. Toties pie nākamo lietuviešu, latviešu, igauņu un somu senčiem kristīgā ticība ilgāku laiku nenāca, iespējams, tāpēc, ka tālāk dienvidos nebija misionāru, kurus šīs tautas varētu saprast.

Šīm tautām trūka arī efektīvākas tehnoloģijas un organizatorisko prasmju, kas nāca kopā ar kristīgo ticību. Tāpēc viss Baltijas jūras austrumu krasts nonāca ģermāņu un slāvu valodu runātāju valdījumā. Pat militāri spēcīgie lietuvieši beidzot piedzīvoja to pašu likteni.

Kāpēc šīs valodas neizzuda kā senprūšu valoda rietumos un votu valoda austrumos? Runājot igauņu dzejnieka Gustava Suitsa (*Gustav Suits*, 1883–1956) vārdiem, šīs tautas tiešām atradās vēju zemē. Vējš vienmēr mainījās – drīz atpūta iekarotājus, drīz tos atkal aizpūta, pirms to valoda bija paspējusi iesakņoties vēju zemē.

Vislabāk valoda izdzīvo, ja šīs valodas apgabals ir politiski neatkarīgs. Nākamā labākā iespēja rodas, ja svešvalodīgie valdnieki pastāvīgi mainās. Visgrūtākais ir pārbaudījums, kad viena un tā pati svešvaloda valda ilgu laiku, kā tas bija ar vācu valodu senprūšiem un krievu valodu votiem. Atskatīsimies un ielūkosimies vēsturē tuvāk.

Bīskapa Alberta mākoņa sudraba maliņa

Pirmā laime nelaimē latviešiem un igauņiem bija tā, ka viņus iekaroja vācieši, nevis kāds cits. Kas varēja notikt citādi? Visiespējamākā bija pakļautība krieviem. Tiesa, varbūt varētu izveidoties vienotas valstis katrā valodas apgabalā, kā tas notika Lietuvā. Varbūt zviedri būtu pakļāvuši Igauniju tāpat, kā viņi pakļāva Somiju. Bet, visticamāk, rezultāts būtu bijis krievu virskundzība. Patiesībā pēc 1063. gada krievu kņazi dienvidaustrumu Igaunijā jau valdīja vairākus gadu desmitus.

Bieži tiek uzskatīts, ka igauņu un latviešu valodu apgabali, tiem nonākot vācu pakļautībā, tikuši ietekmēti ļoti līdzīgi. Faktiski ietekme abos gadījumos bija tikpat atšķirīga, cik plats ir Peipusa ezers. Igaunijā vācieši nāca vietējo vadoņu vietā, bet daudzviet Latvijā tā nenotika. Lasot Livonijas Indriķa hroniku (*Henricus de Lettis*), uzzinām, ka sākotnēji galvenie vācu bīskapa Alberta pretinieki bija krievu kņazi, kuri jau bija nostiprinājušies Jersikā un Koknesē tagadējās Latvijas centrālajā daļā. Tur vācieši aizvietoja krievu virskundzību, nevis vietējo neatkarību. Bija sagaidāms, ka šī krievu vara drīzumā iespiecīsies arī Igaunijā. Latvijā tā jau daudzviet bija noticis. Peipuss bija aizsprosts, bet Daugava – ceļš iekarotājiem.

Kāda starpība, vai bija vācu vai krievu virskundzība? Starpība tāda, ka krievu kņaziem drīzumā sekotu krievu zemnieki. Turpretī vācu zemnieku ieplūšanu aizsprostoja Baltijas jūra. Ja latviešus un igauņus nebūtu iekarojuši vācieši, viņus būtu piemeklējis votu liktenis – nemitīga krievu imigrācija un galu galā asimilācija. Tāpēc vietējām valodām no bīskapa Alberta mākoņa līdzī nāca sudraba maliņa.

Trīs „izņēmuma valodu” izdzīvošanas joslas Eiropā

Pirms 500 gadiem Eiropā dominēja romāņu, ģermāņu un slāvu valodas. Turklāt vēl ir trīs platas „izņēmuma valodu” joslas, kas sniedzas no ziemeļiem uz dienvidiem (1. attēls). Rietumu joslā gar Atlantijas okeāna piekrasti bija ķeltu valodas un basku valoda.

Vidusjoslā – somu un baltu valodu grupas gar Baltijas jūru un vēl ungāru, albāņu un grieķu valoda. Trešā josla sākās pie Volgas un, tikai raugoties no Eiropas, veidoja atsevišķu joslu ziemeļu–dienvidu virzienā, bet īstenībā bija rietumu robeža plašākai urāliešu un altajiešu valodu grupas teritorijai Āzijā. Kas ar šīm valodām noticis pēdējos piecos gadsimtos?

„Izņēmuma valodu” rietumu josla ir sarāvusies. Austrumu josla ir saskaldīta mazās valodu saliņās, kuras apņēma viena un tā pati slāvu valoda. Turpretī vidusjoslā „izņēmuma valodas” ir izveidojušās par attīstītas kultūras instrumentiem un valsts valodām – somu, igauņu, latviešu, lietuviešu un tālāk ungāru, albāņu un grieķu valodu.

Kas šo joslu atšķīra no pārējām? Tās starpnovietojums, kas vispirms veicināja šo valodu pakļaušanu kaimiņiem, bet tad atļāva tām atkal parādīties. Vidusjosla bija *mainīgo* vēju zeme.

Par baltu un somu apgabaliem pie Baltijas jūras savstarpēji cīnījās ģermāņu un slāvu varas. Būt cīņas laukā nozīmēja ne vien postu un ciešanas, bet arī valdošo varu maiņu. Neviens iekarotājs nespēja noturēties pietiekami ilgi, lai asimilētu apgabala valodu. Rietumu joslā nebija tādu pārmaiņu. Tā pastāvīgi atradās starp okeānu un anglosakšiem vai starp okeānu un frančiem (bretoņiem un ziemeļbaskiem), vai starp okeānu un spāņiem. Pireneji veidoja izteiktu robežu un novērsa sacensību franču un spāņu starpā, kas būtu devusi atelpu basku valodai. Austrumu joslā cīņa tatāru un krievu starpā ilgi bija samērā vienlīdzīga, bet, kad Kazaņa bija kritusi, Maskavai bija brīva pieeja zemēm aiz Volgas un Urāliem.

Vidusjoslas ziemeļos tā pati Maskavas ekspansija pārtrauca zviedru, vācu un poļu politisko valdīšanu, bet tomēr bija par vēlu, lai aizvietotu Rietumu reliģisko un kultūras mantojumu. Vairākus gadsimtus pēc tam valdīja spriedze starp politisko un kultūras varu, kas deva zemnieku valodām atelpu. Tālāku iespēju zemnieku valodu attīstībai vēlāk pavēra romantisms – bet tikai tajos apvidos, kur valdošās šķiras bija valodas ziņā sašķeltas. Tādējādi mitoloģiskajām Osiana (*Ossian*) dziesmām (šeit nav svarīgi, autentiskām vai ne) vidusjoslā bija lielāka ietekme nekā pašās Britu salās.

Modernā nacionālisma rašanās deva zemnieku valodām papildu atbalstu, tomēr tikai tad, ja viņi jau bija sasnieguši pietiekamu kultūras līmeni, lai gūtu labumu no domas par nāciju, kas atšķiras no karaļvalsts. Līdz laikam, kad franču uzskats par pilsonisku nāciju pārveidojās vācu uzskatā par valsti, kas balstās uz valodu, baltu un somu zemnieku valodās (arī igauņu valoda ietilpst somu valodu grupā – red.) jau bija attīstījusies kultūra, kas spēja atbalstīt politiskas prasības.

Vidusjostas dienvidu galā aina ir citādāka. Šeit turku iespaids padarīja ungāru valodu vājāku iepretī vēlākam vācu valodas spiedienam, bet iespējams, ka tas apturēja albāņu un grieķu valodas ieplūšanu slāvu valodu straumē. Kādu laiku šī straume aizplūda līdz pašam Peloponesas pussalas galam, tālu aiz mūsdienu Albānijas un Grieķijas robežām. Kā Osmaņu invāzija mainīja grieķu un slāvu līdzsvaru? Cik lielā mērā valodu attiecības iespaidoja lielāko daļu albāņu pieņemot islāmu? Šie jautājumi mūs aizvestu prom no galvenā temata. Atgriezīsimies pie Latvijas un Igaunijas. Apskatīsim sīkāk pēdējos 500 gadus, sākot ar reformāciju.

Kā Mārtiņš Luters radīja latviešu un igauņu literāro valodu

Bīskapam Albertam bija svarīga nozīme senlatviešu un senigauņu valodu apgabalu saglabāšanā, taču vēl svarīgāka nozīme bija Mārtiņam Luteram. Bez viņa vispār nebūtu kultūras latviešu un igauņu valodā. Tāds nebija viņa nodoms, kad viņš pieprasīja, ka tautai jāsaņem Dieva vārds savā valodā. M. Luters domāja par vācu tautu. Bet vācu reformatoriem Livonijā tas bija jādara arī attiecībā uz vietējiem zemniekiem, lai nenonāktu preturā pašiem ar sevi. Tāpēc iespējais vārds igauņu valodā parādījās tikai 80 gadus pēc Gūtenberga iespīstās Bībeles. Somu tautas tālāk austrumos sasniedza šo pakāpi 200 gadus vēlāk.

Valodas izzūd, ja to prestižs ir tik zems, ka jauni cilvēki pāriet uz citu valodu. Tas notika Īrijā pirms 200 gadiem, un tādā veidā savu valodu zaudēja somu tautas tālāk austrumos. Latviešu un igauņu valodai draudēja

tas pats, bet iespējais vārds viņu valodā paugstināja valodas prestižu. Tas arī piespieda vārdu krājumam pacelties pāri ikdienas runas valodai.

Pateicība pienākas ne vien M. Luteram, bet arī poļu jezuītiem. Lielākā daļa Latvijas un arī Dienvidigauņija kādu laiku atradās poļu un lietuviešu katoļu virskundzībā. Lai atgrieztu vietējos iedzīvotājus pie katoļu ticības, jezuītu sludinātāji igauņu un latviešu valodu lietoja vēl vairāk nekā luterāņu mācītāji. Tas savukārt radīja spiedienu uz vācu mācītājiem. Pirmo reizi zemnieku dvēseles uzskatīja par tik vērtīgām, ka bija vērts to dēļ sacensties. Augstāka cena par viņu dvēselēm deva iespēju viņu valodām.

Cik nozīmīga bija šāda sacensība? Galu galā Somija nepiedzīvoja tādu sacensību, tomēr zemnieku valoda attīstījās vismaz tādā pašā ātrumā. Taču tur bija cits sākumpunkts. Livonijā vācu augstākās šķiras attieksme pret visu nevācisko (*undeutsch*) gadsimtiem bija daudz nicinošāka nekā zviedru augstākās šķiras attieksme Somijā pret somu valodu. Tādā gaisotnē vācu luterāņi joprojām ignorētu zemnieku valodas Livonijā, lai M. Luters saka, ko grib, ja vien nebūtu bijusi sacensība ar jezuītiem. Lietuvā protestantisms izzuda pēc pirmā uzplūda, un tāpēc arī zemnieku valodas attīstība bija lēnāka. Nozīmīgi pavērsieni, kā Kristijona Donelaiša (*Kristijonas Donelaitis*) poēma *Gadalaiki*, ko izdeva 1818. gadā, notika Austrumprūsijā, kur ticības bija jauktas.

Literārai valodai vajag plašāku vārdu izvēli, it īpaši, ja ilgtermiņa mērķis ir pilns tulkojums tādām sarežģītam darbam kā Bībele. Nepieciešams arī savā ziņā savienot atsevišķus dialektus. Daudzšķautņainā tautas runas valoda iespējama šaurākā paraugā. Lai runātu dzimtajā valodā, kas ir attīstības procesā, cilvēks bieži ir spiests atteikties no valodas, ko lietoja paša māte, un pieņemt kaimiņu apgabala dzimto valodu. Igaunijā izveidojās divas literārās valodas, iespējams, savstarpēji pat atšķirīgākas nekā zviedru un dāņu valoda. Pilns Jaunās Derības tulkojums vispirms tika iespīests dienvidu valodā, bet ziemeļu valoda bija pirmā ar pilnu Bībeles tulkojumu, tādā veidā ņemot virsroku. Latvijā sacensība starp luterāņu apgabaliem un

valodu katoliskajā Latgalē nebija tik vienlīdzīga. Šķiet, ka Lietuvā un Somijā viena literārā valoda valdīja jau no paša sākuma, par spīti atšķirībām žemaišu un augštaišu valodā, tāpat kā atšķirībām rietumsomu un savo un karēļu dialektos.

Kā Pēteris I izglāba Baltijas austrumu krastu no pārvācošanas

Šī bija otrā laime nelaimē Baltijas jūras austrumu krasta valodām. Krievu valsts ar laiku iesniedzās līdz Baltijas jūras krastam, bet tad jau katoļu un luterāņu kultūra bija iesakņojusies un to nevarēja izravēt. Kas būtu noticis, ja nenonāktu krievu pakļautībā? Lietuvieši pakāpeniski kļuva par poļiem, somi par zviedriem, latvieši un igauņi par vāciešiem. Tādu iznākumu novērsa Pēteris I un viņa pēcteči. Tāpat kā bīskapam Albertam, arī Pētera I melnajam mākonim bija sudraba maļiņa. Ne Rietumu kultūra, ne Austrumu valsts vara nespēja asimilēt zemniekus. Vēju zemē vējš īstenībā pūta no divām pusēm reizē!

Tas nenozīmē, ka nonākšana krievu pakļautībā allaž notika īstajā brīdī, lai atbalstītu zemnieku valodas. Igaunijā un Ziemeļlatvijā zviedru valdīšana būtu devusi zemnieku valodām lielākas iespējas, un viņiem nebūtu riska tikt asimilētiem nākamo simts gadu laikā. Pakļautība krieviem, ko formalizēja 1721. gadā, par vairākiem gadu desmitiem aizkavēja Bībeles iespiešanu igauņu valodā. Krievu virskundzība arī palielināja vācu augstākās šķiras privilēģijas un līdz ar to arī zemnieku postu, pat nerēķinot Lielā Ziemeļu kara zaudējumus. Bet ilgtermiņā tā norobežoja Baltijas provinces no vācu pasaules.

Turpretī Somiju krievi pārņēma 1809. gadā, un var argumentēt, ka tas bija pēdējais brīdis somu valodas izdzīvošanai. Izvērstā zemnieku izglītība izplatīja zviedru valodu kā augsta prestiža otro valodu tautas apakšslāņos. Augstākā zviedru administrācija Stokholmā centralizēja varu un ierobežoja jebkādu Somijas autonomiju. Šī atteikšanās dot autonomiju patiesībā ļāva caram Aleksandram I piedāvāt labākus noteikumus Somijas zviedrvalodīgajai elitei. Šīs elites kultūras un teritoriālā identitāte atšķīrās no vācvalodīgās

augšējās šķiras Baltijas provincēs. Pēdējie saglabāja vācu identitāti, kamēr Somijas elite bija attīstījusi teritoriālu identitāti – šķirtu no Zviedrijas. Kad Somija tika pieņemta par zemi, kam pienākas nacionālā lojalitāte, ilgtermiņā arī somu valoda šķita patriotiskāka nekā zviedru. Pieaugošā izglītība turpināja izplatīt zviedru valodu visu 19. gadsimtu, dažreiz panākot pilnīgu valodas maiņu, taču galu galā šī gaita kļuva pretēja.

Pakļaušanās Krievijai ir slikta slava, sākot ar Poliju un beidzot ar Igauniju. Kad somi neitrāli vai pat labvēlīgi uzlūko šādu pakļaušanos 1809. gadā, Somu līča dienvīdus to nesaprot vai pat nepareizi uztver kā vēl vienu „finlandizācijas” izpausmi. Baltijas „dienvidniekiem” ir grūti aptvert, ka 1809. gadā Somija ieguva vēl nebijušu autonomiju. Somu labvēlību pret Krieviju vēlākie cari 19. gadsimta nogalē izniekoja ar autonomijas atcelšanas pasākumiem. Bet šīs pārmaiņas negroza iepriekšējo vēsturi. Vācbaltiešu elite arī ieguva autonomiju, pakļaujoties Pēterim I. Starpība bija tā, ka zviedrvalodīgā elite Somijā identificējās ar Somiju, kamēr Baltijas vācieši palika vairāk vācieši nekā baltieši. Tāpēc somu un igauņu nacionālajā vēsturē stipri atšķirīgi skaidro līdzīgu pakļaušanos.

Kopumā pievienošana Krievijai bija nepieciešama, lai apturētu neatlaidīgo spiedienu pāriet uz ģermāņu valodām, bet no zemnieku valodu viedokļa būtu varējusi nākt vēlāk, nekā tā notika Igaunijā un Ziemeļlatvijā. Man grūtāk ir izprast Lietuvas gadījumu. Šeit augstākā šķira nebija uzspiesta no ārpusē. Lietuvas dižciltīgie paši pārgāja uz poļu valodu, jo poļu kultūra bija pievilcīga, vienlaikus viņi bieži vien saglabāja lietuviešu identitāti. 18. gadsimta beigās Krievija iekaroja vienlaikus Lietuvu un Poliju, neradot to starpā skaidru administratīvu barjeru. Identitātes bija tik tuvas, ka abi lielie poļu dumpji 19. gadsimtā gandrīz automātiski pārsviedās arī uz lietuviešu valodas apgabaliem. Bez šaubām, cara režīms vājināja poļu valodas nozīmi vismaz administratīvā jomā, taču lietuviešu valodu apspieda pat vairāk nekā poļu valodu, mēģinot lietuviešiem uzspiest kirilisko alfabētu.

No malas skatoties, vēl jo pārsteidzošāk, ka Lietuvā vispār attīstījās atsevišķa

identitāte, kas balstās uz valodu. Pretstatā latviešu, igauņu un somu zemniekiem, lietuviešu zemnieki nevarēja ļaunoties uz polvalodīgo augstāko šķiru tāpēc, ka tā būtu citas izcelsmes. Lietuvā maz bija atlicis no protestantisma, kas varēja vairot rakstītprasmi un lasītprasmi dzimtajā valodā. Krievu despotiskā politika darīja visu, lai lietuvieši un poļi veidotu kopēju katoļu fronti. Tomēr arī Lietuvā radās identitāte, kas balstījās uz valodu. Iespējams, ka tur liela nozīme bija romantismam.

Herders – un atbalsis no Krievijas

Pat zem cara varas vietējā dzīve Baltijas provincēs turpinājās vācu valodā. Ieguvuši izglītību, latviešu un igauņu zemnieki pārgāja uz vācu valodu. Tas nebija nekas neparasts, ka igauņu atmodas darbinieku, kā Johana Voldemāra Jansena (*Johann Woldemar Jannsen*) un Frīdriha Reinholda Kreicvalda (*Friedrich Reinhold Kreutzwald*), mazbērni 19. gadsimta beigās prata vienīgi vācu valodu. Tā bija dabīga norise, tāpat kā meksikāņu izcelsmes (*Chicano*) studenti Kalifornijā pāriet uz angļu valodu. Tā sauktie kārkluvācieši (igauniski – kadiķu vācieši, jo tie vēl oda pēc savu igauņu senču pavarda dūmiem) 20. gadsimta 30. gados varbūt izskatījās kā savu laiku pārdzīvojušas vecas kundzītes. Bet pirms 150 gadiem nemaz nebija skaidrs, kādēļ lai izglītots latviešu vai igauņu zemnieka dēls nepārietu uz vācu valodu.

Kas nosvēra svaru kausus par labu dzimtajai valodai? Tas bija romantisms. Gan tieši, gan netieši tas vairoja krievu šovinismu. To pašu var lielā mērā teikt par somu–zviedru un lietuviešu–poļu attiecībām. Tālāk pievērsīšos iespaidam uz Igauniju.

Pēc M. Lutera vēl viens vācietis atjāja glābt zemnieku valodas – Johans Gotfrīds Herders (*Johann Gottfried Herder*). Viņa romantisms pasludināja nicinātās latviešu un igauņu zemnieku tautasdziesmas par augstas kultūras sastāvdaļu. Tā iznāca, ka vācvalodīgie intelektuāļi lika pamatus Igaunju zinātņu biedrībai (1838), kuras mērķis būtībā bija pētīt tautas *pagātnes* kultūru, pirms tā bija izzudusi. Kamēr viņi ievēroja, ka Vanemuine (romantiķu izdomātais senais dziesmu dievs)

vairs nav notverams un Kalevipoegs (folkloras varonis) arī ne, bija jau par vēlu. Igaunju zemnieki bija noticējuši J. G. Herdera stāstam par viņu dzejas vērtību. Pretēji vācu estofiliem viņi izmantoja to par pamatu *nākotnes* kultūras attīstībai. Tikmēr pastiprināta izglītība turpināja vairot pārvācošanu.

Te atkal atsteidzās palīgā krievu cars. Romantisms inficēja arī krievu galmu. Viņi atmeta franču valodu par labu savai valodai. Nelaime gan tā, ka drīz vien sāka uzspiest krievu valodu arī citām tautām. Igaunji visvairāk atceras, ka pat ciemu skolu mācību valodu pavēlēja mainīt no igauņu uz krievu. Taču Baltijas vāciešiem šī sadursme nesa daudz lielākus zaudējumus. Cari apturēja jaunu mācītāju ieplūšanu no Vācijas, un šis aizliegums bija kapa zvans vācu kultūrai Baltijā. Valodu cīņā krievu cari par savu galveno pretinieku uzskatīja vācu valodu. Viņi pārāk zemu novērtēja zemnieku valodas, līdz jau bija par vēlu.

Vispirms igauņus bija pārmākusi viena augsta kultūra, tagad viņi nonāca joslā, kur sacentās divas, un tas radīja jaunas iespējas. Līdz tam igauņu zemniekiem patiesībā bija pārliecība, ka visas pasaules augstā kultūra ir vācu valodā. Pēterburgas un Tērbatas Universitāte tagad tika pārkrievojotas. Igaunju zemnieku bērni atklāja, ka augsta kultūra var izpausties arī krieviski, un viņi sāka domāt, kāpēc gan ne igauņiski.

Cari 19. gadsimta beigās bija šovīnisti arī ticības ziņā – un vēlreiz cena par zemnieku dvēselēm gāja uz augšu, tāpat kā reformācijas un kontrreformācijas laikā. Lai apkarotu luterānismu, krievu pareizticīgo baznīca deva igauņu valodai tādu vaļu, par kādu somu tautas tālāk uz austrumiem varēja tikai sapņot. Igaunim bija vieglāk kļūt par pareizticīgo popu nekā par luterāņu mācītāju. Luterāņu baznīcai atkal bijā jāsaņem, un igauņu valodas pozīcijas nostiprinājās.

Sliecos pieņemt, ka Latvijā notika līdzīgi, lai gan Latvijas vēstures zinātāji varētu atklāt nozīmīgas modifikācijas. Tikai vispārējos vilcienos līdzīgas norises vērojamas Somijā un Lietuvā. Vispirms romantisms ietekmēja vietējās elites nostāju iepretī attiecīgajai zemnieku valodai un vēlāk pašu zemnieku pašapziņu (un tālāk radās jauna

elite, kas sakņojās zemniekos). Sekoja atbalss Krievijas impērijas politikā. Šajā plašajā ietvarā detaļas Somijā un Lietuvā bija diezgan atšķirīgas.

Sasniegums līdz 1900. gadam

Visu šo tīšo un netīšo notikumu rezultātā līdz 1900. gadam Baltijas jūras austrumu krastā bija izveidojušās četras modernas nācijas ar savu pašapziņu un lepnumu par savu valodu. Runājot tieši par latviešiem un igauņiem, šīs nācijas izveidojās, pateicoties bīskapam Albertam, M. Luteram, jezuītiem, Pēterim I un vēlākiem cāriem, H. G. Herderam un krievu pareizticīgo baznīcai. Tie visi bija spēruši noderīgus soļus, pilnībā neapziņoties ilgtermiņa ietekmi telpā starp Peipusa meridiānu un Baltijas jūru.

Latvieši un igauņi kā nācija ar savu valodu ir pastāvējuši, lielā mērā pateicoties to novietojumam vēju zemē – un it īpaši mainīgo vēju zemē. Ja reiz bīskapam Albertam un Pēterim I bija jānāk, svarīgākais bija, lai nāktu abi, nevis tikai viens no viņiem un lai viņi nāktu tieši tādā secībā. Līdzības atklāj zviedru un krievu varas maiņa Somijā. Lietuvā poļu–krievu mijiedarbība ir stipri atšķirīga, ņemot vērā Lietuvas lielhercogisti (*Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*).

Ko panāca paši latvieši un igauņi? Viduslaikos pēdējais igauņu mēģinājums atgūt neatkarību uzliesmoja Sv. Jura dienas naktī 1343. gadā. Sadarbība ar zviedru palīgiem no Somijas izputēja pārsteidzīgas rīcības dēļ, un sacelšanās cieta neveiksmi. Latvijā Zemgale pretojās vāciešiem līdz 13. gadsimta nogalei. Par vēlākiem mēģinājumiem atbrīvoties no vācu jūga man nekas nav zināms. Gadsimtiem ilgi šīs tautas maz ko varēja darīt savā labā, vienīgi dzemdēt bērnus. Un tas arī notika. Kad pavērās jaunas iespējas nacionālai atmodai, viņi tās izmantoja visai lietderīgi. Vajag arī laimi, bet laime parasti uzsmaida tiem, kas paši izmanto iespējas tur, kur citi tās neredz.

20. gadsimts atnesa maz jauna. Zviedrija vairs nepiedalījās sacensībā par Baltijas jūras austrumu krastu. Polija bija nedaudz iesaistīta Viļņas apgabalā. Krievija (vienalga, kā to

tagad sauca) turpināja spēku pārbaudi, Vācija kādu laiku sasniedza Lietuvu un pat Somiju. Bet Baltijas jūras austrumu nāciju noteicošais virziens bija pagarināt savu moderno valstu pastāvēšanas laiku no dažiem gadu desmitiem uz gadu simteni un ilgāk. Šis bija tas kultūras pamats, uz kura tās balstīja savu politisko neatkarību.

Ilgtspēja nākotnē

Pāriesim no pagātnes uz nākotni. Baltu un somu valodas un šajās valodās balstītās nācijas ir varējušas pastāvēt tūkstoš gadus uz zemes strēmeles starp jūru un purvainu ezeru joslu. Vai tas nozīmē, ka tās var mierīgi gaidīt to pašu nākotnē? Pārlicīga pašpaļāvība var būt riskanta.

Cik ilgtspējīgas šīs kultūras nācijas un nacionālās valstis būs nākotnē? Ko var mācīties no pagātnes, un – vismaz tikpat nozīmīgi – kādu pagātnes pieredzi būtu aplami atkārtot? Vēlreiz jāteic, ka nav nepieciešams uzskatīt relatīvi mazu, uz valodu balstītu nacionālo valstu pastāvēšanu kā galīgu labumu. Arvien var norādīt, kuras pagātnes mācības palīdzētu un kuras nepalīdzētu tām izdzīvot. Apsverami ir ģeogrāfiskie, kultūras un demogrāfiskie faktori.

Saglabāt valodu noteikti palīdz novietojums jūras krastā. Neviena cita valoda tad nevar pilnīgi ielenkt šīs valodas apgabalu no visām pusēm tā, kā krievu valoda ir ielenkusi altajiešu un urāliešu valodas austrumos no Volgas. Izņemot ungāru valodu, visi citu „izņēmuma valodu” apgabali iepriekš minētajā rietumu joslā un vidusjoslā ir pie jūras. Vislabākā atrašanās ir uz salas, arī pussalai līdzīgs novietojums ir ļoti izdevīgs. Velsa, Bretaņa un Griekija, Latvija, Somija un daļēji arī Igaunija – visas atrodas tādā novietojumā. Interesantā kārtā kāda somu tautasdziesma (*Oulun kasarmin laulu*) dēvē Somiju par salu: „Suomensaaaren vartijaksi olen mina opetettu” (Mani mācīja būt par somu salas aizstāvi). Igaunijas gadījumā lielais ezers austrumos pastiprina iespaidu par pussalu.

Baltijas jūras un Peipusa nozīmi mazina mūsdienu gaisa satiksme un starpkontinentālās ballistikās raķetes (*ICBMs*). Bet

iedomāsimies lielus bēgļu plūdus. Rietumu pusē jūra tos manāmi ierobežotu par spīti baltiešu bēgļu pieredzei 1944. gadā. Austrumos Narvas upe un Peipuss dotu Igaunijai noturamu robežu, kaut arī ūdens robeža ir zaudējusi savu nozīmi, bet ne pilnībā.

Eiropas kultūra noteicoši sašķēlās ap 1054. gadu, kad oficiāli sadalījās katoļu un pareizticīgo baznīcas. Miglīnājamā saskares joslā Baltijas jūras austrumos tām robežas atjaunojās dažus gadsimtus vēlāk gar Peipusa meridiānu un kopš tā laika ir bijušas apbrīnojami noturīgas. Zviedru un lietuviešu virzīšanās uz austrumiem bija tikai uz īsu laiku. Pat krievu ilgstošā valdīšana Baltijas krastos nepavirzīja kultūras robežu. Šādi mēģinājumi tagad ir pagātnē, kaut arī revanšisti sapņo par iespējamu rīcību. Vai tas nozīmē, ka Baltijas jūras austrumu krasts vairs neatrodas mainīgo vēju zemē? Tagad galvenais kultūras izaicinājums nāk no tālienes, ne vairs no blakus apgabaliem.

Valodas iznīkst, kad to prestižs ir tik zems, ka jauni cilvēki pāriet uz citu valodu. Bet arī augsta prestiža valodas var izgaist, ja nedzimst pietiekami daudz bērnu. Gadu simtiem zems prestižs bija galvenais drauds Baltijas jūras austrumu krasta valodām. Šīs tradicionālās rūpes ir pagātne. Ir izzudis mazvērtības komplekss iepretī zviedru, vācu un poļu valodai – kā nu kur –, kas vēl bija samanāms pirms 50 gadiem. Baltijas jūras austrumu krasta zemnieku valodas attīstījās tik tālu, ka tajās var izteikt visu, un ir iekļautas starp Eiropas Savienības oficiālajām valodām. Šajā ziņā to prestižs ir augstāks nekā jebkad agrāk.

No otras puses, gadu no gada Baltijas apgabalā vairojas visā pasaulē sajūtamā angļu valodas ietekme. Salīdzinājumā ar iepriekšējām valodu invāzijām šī nav saistīta ar uzkrītošu politisku, militāru un administratīvu kontroli, tāpēc instinktīvi nepaceļas brīdinājuma karodziņi. Pārkrievošanas valdnieki Baltijas vārdes pārāk bieži meta verdošā ūdenī, un vārdes ātri lēca ārā. Tīkmēr pārangliskošanas spēki ūdens temperatūru paaugstina lēni, un, ja Baltijas vārdes nereaģēs, tās var tikt izvārtītas. Varētu tikt sasniegts zināms līdzsvars starp nacionālajām valodām un angļu

valodu, bet tām būtu tikpat maza nozīme kā luksemburgiešu valodai (*Letzeburgisch*) Luksemburgā franču valodas ēnā.

Apkopojojot, vēju zemē tagad pūš maiga, bet nerimstoša anglosakšu kultūras vēsma. Vai tā varētu kļūt tik smacējoša, ka vajadzētu atkal kādu militāru okupāciju no austrumiem, lai atjaunotu vajadzīgo līdzsvaru? Šis jautājums var pagaidīt.

Nepietiek ar to, ka ir valoda, ko runāt, – pietiekošā skaitā vajag arī runātājus. Jāatceras, ka modernas augstas kultūras nesējai – igauņu valodai – ir vismazākais runātāju skaits visos kontinentos. Latviešu valoda ir turpat līdzās. No demogrāfiskā viedokļa pēdējos 15 gados ir noticis kaut kas nepieredzēts pēdējo tūkstoš gadu laikā – bērnu trūkums. Bērnu piedzimst daudz mazāk, nekā ļaudis aiziet mūžībā. Tautām ar maz bērniem drīz būs maz pieaugušo un tādēļ vēl mazāk vecāku nākamai paaudzei. Tā ir lēna, bet nerimstoša lejupslīde.

Runātāju skaitam samazinoties, igauņi un latvieši var kļūt par pirmajām augstām kultūrām ar atšķirīgām valodām, kuras sabrūk par brīdinājumu citām. Vispirms šīs nācijās kļūtu par minoritāti savās senču teritorijās, jo demogrāfisks vakuums veicina imigrantu ieplūšanu, un tie labprāt runās angļu valodā un varēs iztikt ar to. Tāda būtu alga pārmerīgām personīgās labklājības un baudas kultūrai, kas īstenībā noved pie samazinātas labklājības. Novērojums, ka tāda dzimstības samazināšanās notiek tikpat kā visā Eiropā, nav nekāds mierinājums. Latviešu un igauņu nācija izzudīs pirmās, ja nekavējoties nerīkosies. Ievērojiet, saku „nācija”, nevis „valsts”. Atšķirība ir milzīga.

Izaicinājumi var nākt no ārpuses vai no iekšpuses. Vēsture ir mācījusi nācijām Baltijas jūras austrumu krastā uzmanīties no ārējiem draudiem. Ir pienācis laiks veltīt uzmanību arī iekšējiem izaicinājumiem, ko izraisa augsts sabiedrības spriedzes līmenis lielu pārmaiņu laikā. Tirgus ekonomika šajās zemēs ar visiem tās labumiem un trūkumiem ir jau attīstījusies. Tagad ir laiks domāt par cilvēku veselību – tā, lai dzimtu vairāk bērnu un lai pieaugušie dzīvotu ilgāku, veselīgāku un laimīgāku mūžu. Nepieciešamas nopietnas

pārdomas un dziļāka izjūta, ko nevar reducēt uz aprēķiniem eiro valūtā.

Ir saprotama parastā reakcija Igaunijā un, pieņemtu, arī kaimiņu zemēs, ka demogrāfiskā iznīkšana nav iedomājama, jo nekas tāds pēdējos tūkstoš gados nav noticis. Ja valodas, kā senprūšu, ir iznīkušas, tas noticis milzīga ārēja spiediena dēļ. Kāpēc lai tagad būtu citādi? Atšķirība ir iepriekš nepieredzētā jaunā faktorā – dzimstība pilnīgi neaprātīgi ir zem papildinājuma līmeņa.

Baltu un somu valodas un uz tām balstītās nācijas Baltijas jūras krastos ir atzīstami saglabājušas pēctecību, norisinoties dziļām pārmaiņām un lieliem pārbaudījumiem tūkstoš gadu garumā. Dažādie laika posmi ir nesuši katrs savus izaicinājumus. No pagātnes mantotās briesmas vēl uzglūn,

bet parādījušās arī jaunas. Šeit esmu minējis tikai dažas galvenās.

Nav nepieciešams uzskatīt nelielu, uz valodu pamatotu valstu pastāvēšanu par galīgo labumu. Bet, ja to pastāvēšana šķiet vēlama, būtu labāk sevi nemānīt, ka valodas izdzīvošana ir nodrošināta, pat ja vienlaikus paša rīcība un bezdarbība to grauj. Nevajag paļauties uz nākamo Mārtiņu vai Pēteri no aizrobežas, lai glābtu nācijas Baltijas jūras krastos pašas no sevis, kad tām nepietiek bērnu.

Speciāli žurnālam *Akadēmiskā Dzīve*. Agrākā šī teksta versija nolasīta Baltijas studiju konferencē Eiropā, kas notika 2009. gada 11.–14. jūnijā Vītauta Dižā Universitātē Kauņā. Paldies Toivo Raunam (*Toivo Raun*) par viņa komentāriem.

ZEMĀ DZIMSTĪBA – LATVIJAS NĀKOTNES GALVENAIS APDRAUDĒJUMS

Ilmārs Mežs dzimis Rīgā 1965. gadā, pēc Latvijas Universitātes Ģeogrāfijas fakultātes absolvēšanas (1990) ieguva maģistra grādu ģeogrāfijā Rietummičiganas Universitātē (ASV) (1994) un, atgriezies Latvijā, arī vēstures doktora grādu (1995). Strādājis par etnoloģijas pētnieku Latvijas Vēstures institūtā, par vecāko referentu Izglītības un zinātnes ministrijā, par izglītības apmaiņas speciālistu ASV vēstniecībā. Pēdējos desmit gadus strādā Starptautiskajā Migrācijas organizācijā (*IOM*) un vada tās Latvijas biroju, starplaikā divus gadus Kijevā, Ukrainā, vadot projektu, kas saistīts ar migrāciju. Ir vairāku grāmatu un daudzu rakstu autors par migrācijas, demogrāfijas, etnoloģijas un integrācijas tematu. Studentu korporācijas *Gersicania* filistrs.

Pagājušajā gadsimtā latviešu galvenais apdraudējums bija pasaules kari un okupācijas varu represijas, bet kopš neatkarības atgūšanas par galveno latviešu nākotnes draudu ir kļuvusi mūsu kritiski zemā dzimstība. Vairums latviešu joprojām nav pievērsuši uzmanību, ka mūsu valodas un kultūras atšķirību saglabāšanas galvenais drauds nav pat globalizācija un masveida popkultūras dominance, bet gan mūsu ieradums un nevēlēšanās radīt sev pēcnācējus. Šogad latviešu dzimstības līmenis ir kļuvis par vienu no zemākajiem rādītājiem pasaulē – nokrītot zem 1% (10 jaundzimušie uz 1000 iedzīvotājiem) par spīti tam, ka jaunu sieviešu auglīgajā vecumā ir vairāk. Rakstā izmantotie dati ir ņemti no attiecīgo gadu statistiskajām (demogrāfiskajām) gada grāmatām.¹

Latviešu zemo dzimstības līmeni ievēroja jau pirms Pirmā pasaules kara, kad Baltijas guberņās – Kurzemes, Vidzemes un Igaunijas provincēs – tika konstatēta viszemākā dzimstība Krievijas impērijā. Jau Latvijas pirmās neatkarības laikā nāca klajā vairākas publikācijas

par zemo latviešu dzimstību, bet visaptverošākais darbs, kas piedzīvoja vairākus izdevumus, ir M. Skujenieka grāmata *Latvija: Zeme un iedzīvotāji*.² No citiem pētniekiem jāmin arī H. Handraks, kas analizējis Rīgas iedzīvotāju demogrāfiju,³ kā arī E. Bulmerinks.⁴ No padomju laika publikācijām jāatzīmē vadošo Latvijas demogrāfu B. Mežgaiļa un P. Zvidriņa kopdarbs, kurš tika publicēts 1973. gadā.⁵ Ārpus okupētās Latvijas nozīmīgākie darbi par demogrāfiju ir E. Dunsdorfa rediģētais krājuma *Archīvs XXII* sējums,⁶ kā arī J. Rutka grāmata *Latvijas ģeogrāfija*.⁷

Pirms Pirmā pasaules kara Latvijas iedzīvotāju skaits (2,55 miljoni) līdzinājās Norvēģijai (2,39 milj.) un Dānijai (2,76 milj.).⁸ Pestošā kara laikā Latviju pameta simtiem tūkstošiem bēgļu, no kuriem daudzi neatgriezās, un Latvija zaudēja gandrīz miljonu iedzīvotāju jeb 37% no pirmskara iedzīvotāju skaita, palika vien 1,6 miljoni. Atgriežoties kara

¹ Latvijas statistikas gada grāmata 1939; Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 1993; Demogrāfija 2009.

² Skujenieks 1927; Skujenieks 1937.

³ Handraks 1932.

⁴ Bulmerincq 1935.

⁵ Mežgailis, Zvidriņš 1973.

⁶ Dunsdorfs 1983.

⁷ Rutkis 1960.

⁸ Skujenieks 1929, 21.

bēgļiem, jau 1925. gadā Latvijas iedzīvotāju kopskaits sasniedza 1,85 miljonus, kas turpmākajos gados pieauga pavisam lēni – 1930. gadā bija 1,90 miljoni un 1935. gadā 1,95 miljoni. Vislielākais iedzīvotāju skaits starpkaru posmā tika sasniegts 1939. gada jūnijā, kad Valsts statistiskā pārvalde to lēsa ap 2 miljoniem. Taču tam sekoja vāciešu emigrācija un vēlākā PSRS un Vācijas okupācija, kas iedzīvotāju skaitu atkal krietni samazināja.

Vispārinot var teikt, ka latviešu dabīgais pieaugums jau pirmskara Latvijā galvenokārt notika, pateicoties Latgalei, bet pārējos apgabalos dzimstība samazinājās gandrīz līdz mirstībai. Rīgā dažubrīd dzimstība pat noslīdēja zemāk par mirstības rādītāju, bet Latgalē dzimstība bija divreiz augstāka par mirstību. Toreiz dzimstība Latvijā pamazām samazinājās no 22 jaundzimušajiem (uz 1000 iedzīvotājiem) divdesmito gadu sākumā līdz 17 jaundzimušajiem 1934. gadā, un vēlāk tā mazliet atguvās, pārsniedzot 18 jaundzimušos 1938. gadā. Dzimstības samazinājums notika gan urbanizācijas dēļ, kuras iespaidā mainījās iedzīvotāju demogrāfiskā uzvedība, gan arī tādēļ, ka ievērojami trūka jaunu vīriešu, jo tie bija gājuši bojā karā. Visneveselīgākā vīriešu un sieviešu skaitliskā proporcija bija vecumgrupā, kuru veidoja tie, kas bija dzimuši 1895.–1900. gadā, starp viņiem vīriešu izrādījās pat divas reizes mazāk nekā attiecīgā vecuma sieviešu. Visvairāk vīriešu trūka tieši Rīgā, bet relatīvi vairāk vīriešu bija Latgalē. Viszemākā dzimstība pirmskara Latvijā tika konstatēta 1933.–1935. gadā jeb toreizējās ekonomiskās krīzes gados. Samazinājums tika apturēts, un īpašu dzimstību veicinošu pasākumu rezultātā tika panākts neliels pieaugums. Milzīgu demogrāfisko robu iecirta abi pasaules kari, īpaši samazinājās jaunu vīriešu skaits, kas vēlāk atsaucās uz mazāku laulību un jaundzimušo skaitu.

Vērtējot dzimstību pēc tautības, var pamānīt, ka toreiz visvairāk bērnu dzima krieviem un baltkrieviem, kuru vairākums dzīvoja Latgales laukos, kur arī bija visaugstākā dzimstība. Savukārt latviešiem dzimstība ir bijusi mazliet mazāka par vidējo valsts rādītāju, un, kaut arī trīsdesmitajos gados latviešu tautības jaundzimušo īpatsvars lēnām pieauga līdz 73%, tas tomēr atpalika no latviešu

iedzīvotāju vidējā īpatsvara (77%). Vēl zemāka dzimstība bija tikai vāciešiem, ebrejiem un igauņiem. Rēķinot pēc jaundzimušo mātes ticības, visaugstākā dzimstība bija vecticībniekiem, kas divkārt pārsniedza luterāņu vidējo rādītāju. Augsts dzimstības rādītājs bija arī katoļiem un pareizticīgajiem, kuri pārsvarā dzīvoja Latgalē. Līdz ar to ievērojamas pārmaiņas iedzīvotāju sastāvā aizsākās jau toreiz, kad valstī krasi samazinājās luterticīgo bērnu un jauniešu skaits (vecumā līdz 19 gadiem) – tas bija pat mazāks par pusi (47%). Toties luterāņu, kas vecāki par 60 gadiem, bija aptuveni divas trešdaļas. Tātad valstī strauji izmira luterticīgie latvieši un to vietā stājās katoļticīgie, kā arī cittautieši pareizticīgie un vecticībnieki. Ja trīsdesmitajos gados valstī nebūtu samērā izteikta latviskošanas politika, tad, iespējams, ka jau toreiz latviešu skaits būtu samazinājies.

Pēc Otrā pasaules kara dzimstība Latvijā nedaudz pieauga un svārstījās ap 19 jaundzimušajiem uz 1000 iedzīvotājiem, taču tad samazinājās un piecdesmitajos gados svārstījās starp 16–17 jaundzimušajiem. Tam atkal sekoja vēl viens kritums 1961.–1965. gadā, kad tika sasniegts viens no zemākajiem rādītājiem pasaulē – ap 14 jaundzimušo uz 1000 iedzīvotājiem. Tik zems tas noturējās līdz pat 1981. gadam. Padomju okupācijas apstākļos latviešu jaunajām ģimenēm bija ļoti grūti tikt pie atsevišķa dzīvokļa vai mājas, īpaši Rīgā, jo nācās gaidīt dzīvokļu rindā desmit un vairāk gadus. Līdz ar to arī latvieši, kas bija kļuvuši par vienu no urbanizētākajām tautībām Padomju Savienībā, demogrāfiskā ziņā nīkuļoja. Taču 1982.–1983. gadā, pateicoties labvēlīgākai demogrāfiskai politikai, dzimstības līmenis mazliet pieauga, sasniedzot 16 jaundzimušos uz 1000 cilvēkiem. Tomēr, rēķinot pēc bērnu mātes tautības, latviešiem dzimstība atkal bija zemāka nekā vidēji Latvijā, jo latviešiem dzima tikai 50–51% no visiem bērniem, tātad par dažiem procentiem mazāk par vidējo rādītāju.

Līdz ar 1990. gadu strauji mainījās Latvijas iedzīvotāju sociālais stāvoklis un tāpat kā citām postsociālisma valstīm strauji samazinājās dzimstība. Jauniegtā brīvība nāca kopā ar sociālā nodrošinājuma kritumu, un īpaši deviņdesmito gadu vidū daudziem Latvijas

iedzīvotājiem kļuva daudz grūtāk nodrošināt sevi un savus apgādājamus ar minimālo iztiku, apģērbu un mājokli. Tas strauji atsaucās uz dzimstības kritumu, un īsā laikā dzimušo bērnu skaits samazinājās uz pusi – no pāri par 40 tūkstošiem jaundzimušo 1986.–1988. gadā līdz aptuveni 19 tūkstošiem 1996.–1999. gadā. Rēķinot uz 1000 iedzīvotājiem, dzimušo skaits saruka līdz 10 bērniem 1993. gadā un pat bija mazāks par 8 bērniem 1997.–1998. gadā. Pamazām nostiprinoties Latvijas sociālajai politikai un palēnām pieaugot jaunu sieviešu skaitam reproduktīvajās vecumgrupās, Latvijā dzimušo bērnu skaits pieauga, sasniedzot 21 tūkstoti 2003. gadā, 22 tūkstošus 2006. gadā un pēdējo dekāžu maksimumu – nepilnus 24 tūkstošus – 2008. gadā. Tas tomēr bija tikai nedaudz vairāk par 10 bērniem uz 1000 iedzīvotājiem. Kaut arī jaunu sieviešu skaits auglīgajā vecumā turpināja pieaugt, ekonomiskā krīze atkal strauji samazināja dzimušo bērnu skaitu 2009. gadā līdz 21,7 tūkstošiem, bet 2010. gada pirmā pusgada dati liecina, ka jaundzimušo kopskaits pa visu gadu būs aptuveni 19 tūkstoši jeb mazāk par 9 bērniem uz 1000 iedzīvotājiem. Tātad veidojas paradoksāla situācija – gados, kad auglīgajā vecumā ir

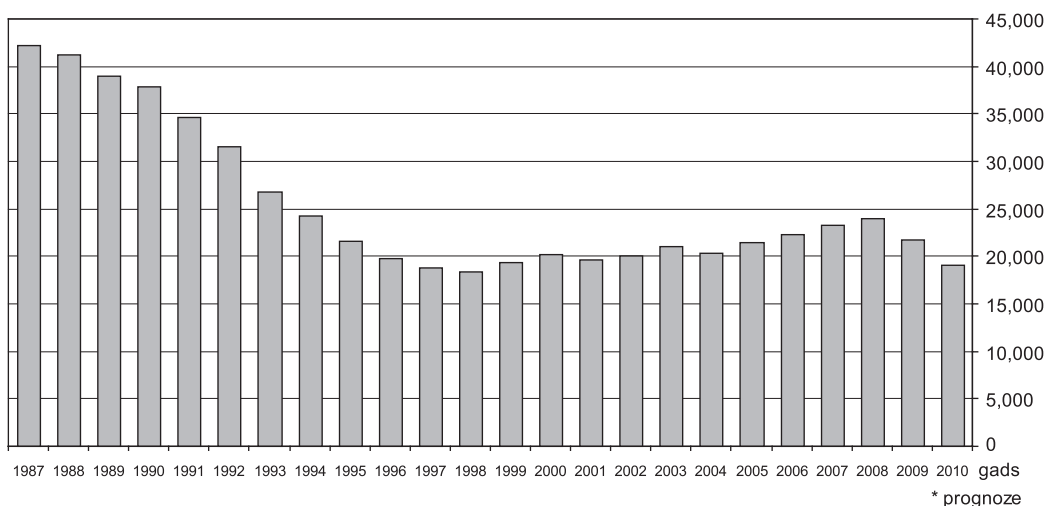
visvairāk sieviešu (ceturtdaļmiljons), Latvijā vērojams vismazākais jaundzimušo skaits. Vidējais bērnu skaits uz vienu sievieti samazinājās no vairāk nekā 2,0 bērniem astoņdesmitajos gados līdz 1,3 bērniem pērn, bet šogad un nākamgad tas nokritīsies līdz kritiski zēmam līmenim – 1,1 bērnam.

Lai saglabātu iedzīvotāju skaitu nemainīgu, sievietēm vajadzētu būt vidēji 2,2–2,3 bērniem. Ar pašreizējo dzimstības līmeni Latvijas iedzīvotāju skaits turpinās strauji samazināties. Kaut arī tagad latviešu dzimstība (pēc jaundzimušo mātes tautības) ir par aptuveni 10% augstāka par vidējo valsts rādītāju, tomēr šī starpība ir pārāk maza, lai radītu būtiskas izmaiņas nākotnē. Mūsdienās Latgalē ir viszemākā dzimstība, jo tur visvairāk palicis vecu iedzīvotāju, bet augstākā dzimstība vērojama Pierīgā – Mārupes (20 bērnu uz 1000 iedzīvotājiem), Ķekavas (16) un Ikšķiles (15) novadā.⁹ Augstāku dzimstību Rīgā un tās tuvumā nodrošina jaunu un turīgu ģimeņu koncentrēšanās ap galvaspilsētu.

⁹ Demogrāfiskās statistikas galvenie rādītāji 2009. gadā. Informatīvais apskats. Pieejams: www.csb.gov.lv.

1. attēls

Latvijā dzimušo bērnu skaits no 1987. līdz 2010. gadam

(Izmantoti Centrālās statistikas pārvaldes dati.¹⁰)

¹⁰ Demogrāfija 2009, 68.

**Latvijas iedzīvotāju skaits tūkstošos pa vecumgrupām 2009. gadā
un prognoze līdz 2110. gadam (neievērojot migrāciju)**

Vecums	2009	2020	2030	2040	2050	2060	2070	2080	2090	2100	2110
līdz 4	112,1	79,0	58,5	53,0	35,0	32,0	23,0	19,0	15,4	11,7	9,7
5–9	99,0	90,5	61,5	56,5	41,7	33,2	27,8	19,8	17,4	12,6	10,4
10–14	99,1	111,1	78,3	58,0	52,5	34,7	31,7	22,8	18,8	15,3	11,6
15–19	156,3	98,8	90,3	61,4	56,4	41,6	33,2	27,7	19,8	17,3	12,6
20–24	185,3	98,7	110,6	78,0	57,7	52,3	34,5	31,6	22,7	18,8	15,2
25–29	168,4	155,1	98,0	89,6	60,9	56,0	41,2	32,9	27,5	19,6	17,2
30–34	157,2	183,1	97,5	109,3	77,1	57,1	51,7	34,1	31,2	22,4	18,5
35–39	159,0	165,6	152,5	96,4	88,1	59,9	55,0	40,6	32,4	27,0	19,3
40–44	154,4	153,4	178,8	95,2	106,7	75,2	55,7	50,5	33,3	30,5	21,9
45–49	170,2	153,6	160,0	147,3	93,1	85,1	57,9	53,2	39,2	31,3	26,1
50–54	158,0	146,8	145,9	169,9	90,5	101,5	71,5	52,9	48,0	31,7	29,0
55–59	138,4	159,3	143,8	149,8	137,9	87,2	79,7	54,2	49,8	36,7	29,3
60–64	113,2	142,1	132,0	131,2	152,8	81,4	91,3	64,3	47,6	43,1	28,5
65–69	122,0	116,3	133,9	120,9	125,9	115,9	73,3	67,0	45,5	41,9	30,8
70–74	104,3	89,9	112,8	104,8	104,1	121,3	64,6	72,4	51,0	37,8	34,2
75–79	80,3	88,0	84,0	96,6	87,2	90,9	83,7	52,9	48,3	32,9	30,2
80–84	54,3	65,0	56,0	70,3	65,3	64,9	75,6	40,3	45,1	31,8	23,6
85–89	22,1	34,8	38,1	36,4	41,9	37,8	39,4	36,2	22,9	20,9	14,2
90–99	7,7	6,3	7,4	6,4	8,0	7,4	7,4	8,6	4,6	5,1	3,6
virš 100	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4
Kopā	2,262	2,138	1,941	1,732	1,484	1,236	999	782	621	489	386

(Izmantoti Centrālās statistikas pārvaldes dati par 2009. gadu.¹¹)

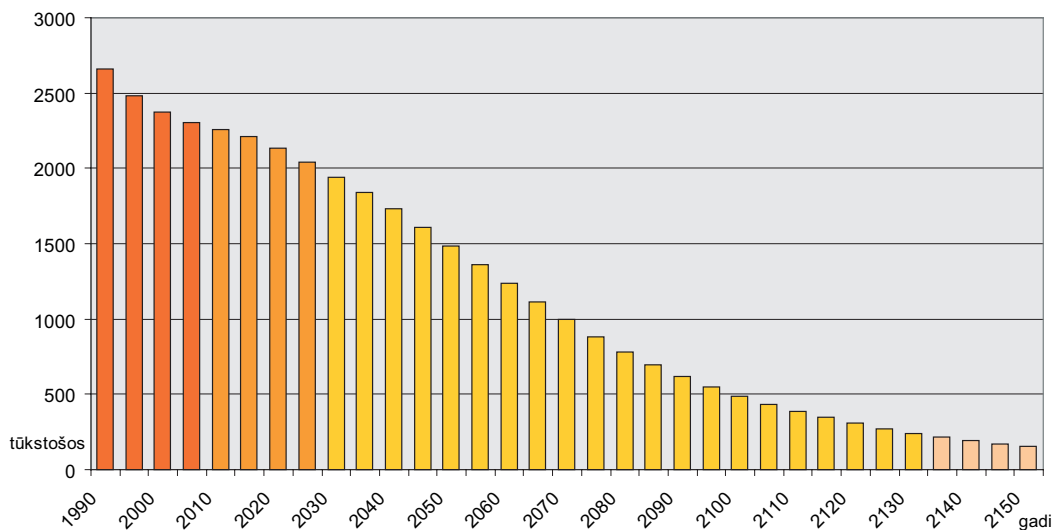
¹¹ Demogrāfija 2009, 28–29.

Prognozējot nākotni, pēc 20 gadiem, kad bērnu radīšanas vecumā mums būs divreiz mazāk sieviešu, jo tikai tik daudz tās ir piedzimušas, attiecīgi dzimušo bērnu skaits samazināsies vēl uz pusi – un tas svārstīsies vairs tikai ap 10 tūkstošiem jaundzimušo gadā. Vēl pēc paaudzes atkārtosies līdzīgs dzimstības samazinājums, un visai strauji Latvijas iedzīvotāju kopskaits samazināsies, pieņemot, ka nenotiks būtiska imigrācija. Pašlaik Latvijas iedzīvotāju skaits ir 2,24 miljoni, bet pēc vienas paaudzes – 2035. gadā – tas būs samazinājies līdz 1,84 miljoniem un vēl pēc vienas paaudzes – 2060. gadā – tas būs vairs tikai 1,24 miljoni. Grūti iedomāties apstākļus, kas liks nākotnes sievietēm kardināli palielināt vidējo bērnu skaitu, līdz ar to šis samazinājums visdrīzāk turpināsies un pēc 100 gadiem 2110. gadā Latvijā paredzams vairs tikai 0,39 miljoni pašreizējo Latvijas iedzīvotāju pēcteču, kas jau 2150. gadā būs atkal samazinājies līdz 0,15 miljoniem.

Saprotams, ka imigrācija būs to vairākkārtīgi kompensējusi, un latviešu īpatsvars Latvijā 22. gadsimtā varētu būt vairs tikai 10–20%. Lielajam imigrantu skaitam latviešu valoda un kultūra pakāpeniski izrādīsies par grūtu un dārgu greznību, no kā vairums centīsies izvairīties.

Nobeigumā var secināt, ka Latvijas demogrāfiskais liktenis tiks izlemts 21. gadsimtā – vai tā gaitā latvieši spēs pierādīt, ka var nodrošināt šīs zemes minimālu aizpildīšanu ar saviem pēcnācējiem, radot pietiekoši daudz savas kultūras nesēju un attīstītāju. Būtībā tas izšķirsies jau tuvākajā paaudzē – nākamos 25 gados. Ja šajā laikā latvieši savus demogrāfiskos ieradumus nespēs mainīt, tad neovēršami sāksies lavīnveida samazinājums un līdz 21. gadsimta beigām latvieši Latvijā paliks par niecīgu minoritāti, kuras valodas un kultūras saglabāšana nebūs iespējama. Līdzīgus izzūdošu tautu piemērus nav tālu jāmeklē – šodien ir palikuši vien tikai daži

Latvijas iedzīvotāju skaits 1990–2010. g. un prognoze līdz 2150. g.

(1990.–2010. gada dati ņemti no Centrālās statistikas pārvaldes.¹²)

¹² Demogrāfiskās statistikas galvenie rādītāji 2009. gadā. Informatīvais apskats. www.csb.gov.lv.

cilvēki ar dzimto lībiešu valodas prasmi un lībiešu valoda ikdienā tikpat kā vairs nekur netiek lietota. Vai daudzi latvieši nožēlo lībiešu tautas, valodas un kultūras iznīkšanu? Tikpat maz būs to, kas mēģinās saglabāt latviešu valodu dzīvu jau pēc viena gadsimta. Mums vēl ir dots laiks un iespēja – vesels gadsimts! Vai pratīsim to izmantot un saglabāties?

Visu 20. gadsimtu latviešu dzimstības līmenis bija kritiski zems un to skaits simts gados atšķirībā no kaimiņu tautām nav dubultojies, bet pat samazinājies. Ja nākamajos gados un nākamajās paaudzēs dzimstība būtiski nepieaugs, Latvijas iedzīvotāju skaits strauji samazināsies līdz pat desmitai daļai no pašreizējā skaita.

VĒRES

Bulmerincq, E. (1935) *Die zukünftige Bevölkerungsentwicklung in Lettland*. Rīga

Demogrāfija 2009: Statistisko datu krājums (2009) Rīga : Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde

Dunsdorfs, E. (red.) (1983) *Archīvs, XXII: Demogrāfija*. Melburna

Handraks, H. (1932) *Rīgas iedzīvotāju dabīgā mirstība 1911.–1930. g.* Rīga

Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 1992 (1993) Rīga : Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja

Latvijas statistikas gada grāmata 1939 (1939) Rīga : Valsts statistiskā pārvalde

Mežgailis, B.; Zvidriņš, P. (1973) *Padomju Latvijas iedzīvotāji*. Rīga

Rutkis, J. (1960) *Latvijas ģeogrāfija*. Stokholma

Skujenieks, M. (1927) *Latvija: Zeme un iedzīvotāji*. Rīga : A. Gulbis

Skujenieks, M. (1929) *Latvija starp Eiropas valstīm*. Rīga : Valsts statistiskā pārvalde

Skujenieks, M. (1937) *Latvijas iedzīvotāji. Latvijas zeme, daba un tauta*. III sēj. Rīga, 3–26

VĒLREIZ PAR VALODAS PĀRMAIŅĀM UN VALODAS ATTĪSTĪBU

Andrejs Veisbergs dzimis 1960. gada 22. februārī. Habilitētais filoloģijas doktors (1993), Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesors (kopš 1994. gada), programmas *Konferenču tulkošana* vadītājs. Kopš 2000. gada LU Valodniecības profesoru padomes priekšsēdētājs. Kopš 2004. gada Valsts valodas komisijas priekšsēdētājs. Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis. Vairāk nekā 280 zinātnisko publikāciju autors, ieskaitot monogrāfiju *Latvian Idioms* (1999), *Latvian and English Wordformation* (2003), *Jaunā latviešu-angļu vārdnīca, Konferenču tulkošana* (2007, 2009). Eiropas Komisijas un Eiropas Parlamenta akreditētais tulks (kopš 1997. gada), tulkojis Dalailamas, B. Klintona, Dž. Buša u. c. vizītes un runas. Oksfordas Universitātes vārdnīcu konsultants.

Raksts tapis, atbildot uz S. Kļaviņas līdzīgas ievirzes rakstu, kas publicēts *Akadēmiskās Dzīves* 2008. gada izdevumā. Pēdējos gados vairāku latviešu valodnieku darbos vērojam pretnostatījumu starp jēdzieniem „pārmaiņas” un „attīstība” vai vismaz vēlmi skaidri šķirt šos jēdzienus.¹ Iezīmējas arī tendence „pārmaiņas” vērtēt kā nekontrolējamu un nevēlamu parādību, kamēr „attīstība” būtu pozitīva un vēlama. Tiesa, neviens mūsdienu valodnieks nav parādījis kaut vienu skaidri pozitīvu attīstības vai pārmaiņas piemēru latviešu valodā (šajā rakstā nav runa par sociolingvistiskām valodas situācijas pārmaiņām).

Valodas pārmaiņas un attieksme

Protams, šo jautājumu var risināt vienkāršoti, atsaucoties uz vārdnīcu definīcijām vai arī uz kādu valodas autoritāšu teikto. Piemēram, K. Mīlenbaha spalvai pieder šādi praviētiski vārdi: „Ar attīstības beigām valoda ieslīgst ēnu valstī. Mūžīga attīstība, mūžīga pārmaiņa ir valodas dzīvība, miers un sastin-

gums ir viņas nāve.”² Pārmest K. Mīlenbaham pārlietu liberālismu vai novatorisma atbalstu, atceroties polemiku ar Raini un nostāju pret svešvārdiem, laikam nevaram. Līdzīgi K. Mīlenbaham, šķiet, valodā kā sistēmā starp abiem jēdzieniem „pārmaiņas” un „attīstība” atšķirības formulēt būs ļoti grūti. Piešķirt „attīstībai” (valodnieku?) apzināti veidotu „pareizu” pārmaiņu nozīmi ir bērnišķīgi naivi. Daudzi jauninājumi, kas sākotnēji apkaroti, ir valodā ieviesušies un brīnišķīgi papildina tās lietojuma spektru, savukārt daudz kas, ar vislabākajiem nodomiem radīts vai par svarīgu uzskatīts, valodā ir zudis. *Pārmaiņas valodā ir tās attīstība*. Domājams, šos jēdzienus var nošķirt valodas sociolingvistiskajā aspektā, kur iespējamas gan pozitīvas, gan negatīvas pārmaiņas valodas statusā, lietotāju skaitā, lietojuma izplatījumā u. c.

Prognozes, ka pārmaiņas ved mūsu valodu uz samaitātību, pagrimumu, degradāciju, pat drīzu galu,³ uzjundī emocijas, jo valoda ir viens no nacionālās identitātes stūrakmeņiem. Taču pasaulē viss mainās, un valoda nevar būt izņēmums. Uz valodas pārmaiņu

¹ Sal. Kušķis 2007, 25; Kušķis 2008; Kļaviņa 2008, 54.

² *Dzimtenes Vēstnesis* (11.06.1911.).

³ Kušķis 2008.

neizbēgamību ir norādījuši gan antīkie filozofi (Heraklīts), gan V. Humbolts, gan F. Sosīrs: „Laiks maina visu; nav iemesla, kāpēc valoda būtu izņēmums šim universālajam likumam.”⁴ Arī pagājušajā gadsimtā daudzi latviešu valodnieki pievienojušies šādam uzskatam. Tā J. Plāķis raksta: „Tikai to zinām, ka valoda nestāv savā skaņu un formu sastāvā uz vietas; tā nemitīgi mainās, grozās un veidojas, ka tajā notiek mūžīga kustība, bezgalīgs process.”⁵ Tieši ar mainām dzīvās valodas atšķiras no mirušajām. Tomēr pārmaiņas nereti tiek saistītas ar zināšanu trūkumu, neizglītību, paviršību, nolaidību vai pat savvērestību. Tiek nosodītas gan jaunas vārdu nozīmes, gan aizguvumi, dažādas pārmaiņas izrunā vai rakstībā (it kā latviešu rakstība 20. gadsimtā nebūtu kardināli mainīta, pret to gan iebildumus šodien nedzird).

Reālajā dzīvē valodas pārmaiņas parasti ir neprognozējamas, bieži pretrunīgas un nereti neizskaidrojamas. Piešūt tām *labā-sliktā* birku ir gandrīz neiespējami. Subjektīvo viedokļu dažādību vislabāk ilustrē biežās valodnieku diskusijas par konkrētiem vārdiem, kad vienprātību sasniegt ir bezgala grūti. Ja valodā kopumā būtu kāds progress vai virzība uz noteiktu mērķi, tad visas valodas sen būtu vienādojušās. Valodas maiņas atspoguļo laika ritējumu un citas pārmaiņas tautas dzīvē, piemērot tām progresa vai regresa oļekti ir voluntāri, nesaprātīgi.⁶ Drīzāk varam runāt par dažādiem valodas stāvokļiem dažādos laikos, bet apgalvot, ka latviešu valoda 19. gadsimtā ir bijusi labāka nekā 20. vai 21. gadsimtā, ir pagalam apšaubāmi. Salīdzināt valodas stāvokli dažādos attīstības laikos ir tas pats, kas salīdzināt dažādu laiku rakstniekus – katram savs laiks, sava vieta, sava stils un gaume. Pat viena laika vārda meistarus ir pagrūti salīdzināt, tāpat kā dažādu laiku neprāšu vai ģēniju valodas prasmi.

Pārmaiņu noliedzējiem ir raksturīgi zināt, kurā brīdī valoda bija sasniegusi savu pilnziestu un kad sākās deģenerācija. Operējot ar tādiem emocionāli ietonētiem un nezinātniskiem vārdiem kā „sakropļota”, „sabojata”,

„samaitāta”, „piesārņota” valoda, kas „jāglābj”, „jāatbrīvo”, „jātīra”, „jāatjauno tīra un nebojata”, kur „nevēlamie” un „neciešamie” elementi „jāskauž”, „jāaizliedz”, „jāizmēž”, varētu domāt, ka kādreiz valoda ir bijusi laba un tīra. Risinājums – jāatgriežas atpakaļ pie gluži vai Dieva noteiktajām normām. Tiek aizmirsts, ka vismaz dzimto valodu cilvēki apgūst nevis pēc gramatikas tabulām un vārdnīcām, bet pusapzināti klausoties dzīvajā un mainīgajā runā, lasot grāmatas, klausoties radio, TV u. c.

Satraukumi par valodas pārmaiņām nav raksturīgi tikai latviešiem, līdzīgi nereti uzvirto arī lielajās un globālajās valodās, turklāt arī pagātnē, kad viss it kā bija nevainojami pareizi. Angļu valodai pirms pustūkstoša gadu zaudējot galotnes, tika izteikti visbriesmīgākie pareģojumi par drīzu galu. Arī J. Grimms (viens no 19. gadsimta vācu valodas dižgariem), kura valodu tagad nereti piesauc kā etalonu, raksta, ka pirms 600 gadiem katrs lauķis zinājis un ikdienā praktizējis vācu valodas perfekciju un smalkumus, par kuriem labākie gramatiķi šodien tikai varot sapņot.⁷ No kurienes gan šāda pārliecība? Arī angļu modernās leksikogrāfijas patriarhs S. Džonsons 18. gadsimta vārdnīcas ievadā raksta: „Mēlēm, tāpat kā valdībām, ir dabiska tendence bojāties.”⁸ Tomēr mūsdienu valodniecības teorija uzskata, ka pārmaiņas valodā liecina gan par valodas dzīvotspēju (tā piemērojas mūžam mainīgajiem apstākļiem), gan arī atdzīvina pašas valodas lietojumu. Jo „valoda attīstās, lai apmierinātu tās lietotāju vajadzības. Valodai nav spējas uzplaukt vai atmirt neatkarīgi no tiem, kas tajā runā un raksta”.⁹

Tagad nereti dzirdam, ka tieši 20. gadsimta sākumā latviešu valoda ir bijusi pareizības pilnziestā. Te gan vietā daži mūsu valodniecības autoritāšu citāti no šī valodas „zelta laikmeta”. Latviešu gramatikas (1907) priekšvārdā sastādītāji (K. Mīlenbahs un J. Endzelīns) saka: „Latviešu valodas avots plūst visā savā dzidrumā tagad vairs tikai vecajā paaudzē, kas vēl nav padevusies ne grāmatnieku un avīžnieku, ne svešu valodu

⁴ Saussure 2006, 77.

⁵ Plāķis 1914, 102.

⁶ Aitchison 1998.

⁷ Jespersen 1922, 42.

⁸ Johnson 1755.

⁹ Howard 1984, 10.

iespaidam.” 1928. gadā izdotajā brošūrā *Dažādas valodas kļūdas* J. Endzelīns raksta: „... tikai skolotāji, pareizi mācīdami skolniekus latviski runāt un rakstīt, var reiz mums atjaunot tīru, nebojātu latviešu valodu.” Izskatās, ka jau 20. gadsimta sākumā un arī pirmajā brīvvalsts laikā valoda ir bijusi neglābjami „sabojāta”.

Nepatiku pret valodas pārmaiņām daļēji var skaidrot ar nepatiku pret pārmaiņām vispār. Satraukums valda galvenokārt vecākajā paaudzē, kam grūtāk pieņemt jauno modē, apģērbā, kultūras izpausmēs. Pagātnē zinātnieku aprindās šādu kritisku skatu uz savu laiku, iespējams, noteica latīņu valodas pielūgsmē, sajūsma par valodu, kas vairs nemainās, kur viss pabeigts un salikts pa plauktiņiem. Latīņu valoda, ko tauta (neizglītotie) nelietoja, parasti tika arī mākslīgi apgūta – to mācījās no gramatikām. Vairums Eiropas valodu ilgi tika iespiestas latīņu Prokrusta gultā, līdz pat neesošu locījumu atrašanai tajās (lai tik atbilstu latīņu standartam). Tā kā latīņu valodas lietojums bija galvenokārt rakstu formā, rakstu valoda tika pasludināta par vienīgo „īsto”, aizmirstot, ka dzīvo valodu un tās attīstību virza tieši sarunvaloda, cilvēku savstarpējā saziņa. Paradoksāli, bet latviešu valoda tās konsolidācijas posmā daļēji izvairījās no šīs nelaimes, jo rakstu valodu bija veidojuši nelatvieši. J. Alunāns, A. Kronvalds, F. Brīvzemnieks un citi uzsvēra tautas sarunvalodas dzīvinošo dabu.

Valodas pārmaiņu iemesli

Valoda mainās, jo mainās ārējā pasaule, mainās vajadzības, un valoda pieskaņojas šīm vajadzībām. Par to liecina gan vecvārdi un arhaismi, kas no valodas zūd vai tiek noglabāti pūralādēs (vārdnīcās), gan jaunvārdi, kas nemitīgi papildina valodas krājumu. Jaunas saziņas formas, piemēram, īsziņas, ved pie jaunu saīsinājumu un simbolu rašanās. Jo straujākas pārmaiņas notiek sabiedrībā, jo straujāk mainās valoda – latviešu valoda pēdējos 20 gados tam ir labs apliecinājums.

Valodas mainās arī kontaktu ietekmē – sevišķi tas attiecas uz mazākām valodām, kas atrodas krustceļos (kā latviešu), nevis

izolētībā (kā īslandiešu). Latviešu valoda vienmēr ir bijusi kontaktā ar kādu vai kādām reģiona lielvalodām – vācu, poļu, zviedru, krievu, angļu – un daudz no tām aizguvusi. Tā latviešu valodā visbiežāk lietotais saiklis *un* ir ģermānisms (*und*), tāpat arī *jā* (vācu *Ja*), par ko reti kurš latvietis iedomājas. Arī tādus vārdus kā *skola*, *slims*, *tirgus*, *baznīca*, *žurka*, *ģimene*, *ārsts*, *sēne*, *puisis*, *meita*, *bagāts*, *nabags* tikai filologs atpazīst kā aizguvumus. No kontaktvalodām latviešu valoda gūst attiecīgā laikā vajadzīgo, piemēram, *leduslāci* (*Eisbär*) nomainīja *baltais lācis* (*belyj medved'*) un tagad *polārlācis* (*polar bear*). To vēsturiskā nomaīņa ir nākusi par labu – ja tāda būtu tikai viena, mūsu valoda sāktu pārāk līdzināties tai. Turklāt vecajiem vārdiem nav no valodas jāzūd – tie var iegūt sinonīmu statusu ar nozīmes atšķirībām: *ofiss*, *birojs*, *kantoris*, *kabinets*. Aizguvumi valodā tiek iekļauti, pieslīpēti, šodien pašregulācijas mehānisma darbību redzam tādus vārdus kā *rullēt* (*to rule*), *tīnis* (*teenager*), *fīča* (*feature*), *zipot/cipot* (*to zip*), arī no krievu valodas aizgūtajos sarunvalodas vārdos *pričene* (*pričeska*), *bomzis* (*bomž*), *tusiņš* (*tusovka*) – *tusēt*, *ietusēt*, *patusēt*, *aiztusēties*, *iztusēties* utt. – šie vārdi ir lieliski piemērojušies latviešu valodai un rāda valodas iekšējo normalizācijas procesu spēku. Pārmaiņas neskar tikai leksiku – no vācu valodas ienāca salikteņu un atvasinājumu paraugi, no krievu valodas dažādas konstrukcijas, tā dominēja terminoloģijas modeļos, arī angļu valoda tagad nedaudz maina teikumu struktūras, caur to ieplūst visdažādākie internacionālismi u. c. Tā kā latviešu valodā tulkojumi veido vairumu publisko tekstu,¹⁰ neizbēgami pieaug avotvalodu ietekme.

Pārmaiņas valodā rada arī mode, presētīžs, „pakaļtaisīšana” – cilvēkiem patīk piesavināties un imitēt jauno, moderno, pievilcīgo (par gaumi nestrīdēsimies). Tas nenozīmē, ka modes diktētās pārmaiņas ir visaptverošas un dziļas, tās valodā ir visnenoturīgākās: te modē ir *problēmas*, kas nomāc citus līdzīgus vārdus, te *izaicinājumi*, te *reāli* vai *da jebkas*, vai *pa lielam*. Pēc kāda laika modē būs kas cits.

¹⁰ Veisbergs 2008.

Visi šie valodas pārmaiņu iemesli ir ārpus pašas valodas¹¹ – tie ir sociolingvistiski un ekstralingvistiski noteikti. Pastāv arī valodiski pārmaiņu iemesli. Kā pirmais būtu minams slinkums jeb – zinātniski izsakoties – valodas ekonomija. Tas izpaužas gan galotņu norīšanā runājot, gan vārdu īsināšanā, gan vārdu saplūšanā salikteņos, gan gramatikas lēnā vienkāršošanā u. c. Valodas ekonomijas princips nozīmē arī, ka valodā nav vajadzīgi divi vārdi, kas nozīmē to pašu – parasti veidojas kādas nianse –, tāpēc iebildes pret jaunvārdiem, kas dublē esošās nozīmes, nav prātīgas – vai nu jaunajiem veidosies nozīmes nianse, vai kāds izzudīs. Vienas pārmaiņas parasti izraisa citas maiņas. Ja agrāk abstraktais vārds *ekonomika* bija vienskaitlī, tad, parādoties citai nozīmei, parādās arī daudzskaitlis. Ekonomija izpaužas arī vārdu īsināšanā: *memorandums* – *memorands*, sevišķi, ja ir ārējas paralēles. Mūsdienās to redzam tādos vārdos kā *minimalizēt* – *minimizēt*, *optimālizēt* – *optimizēt*. Bieži ir grūti noteikt, vai pārmaiņu pamatā ir iekšēja valodas vajadzība vai ārējs spiediens (pat konkrētos gadījumos, kad zinām, kuras valodas ietekmē notikušas pārmaiņas, paliek daudz neskaidrību, kāpēc valodas lietotāji devuši priekšroku tieši šādai formai). Šeit varētu minēt arī mūžīgo *ka* un *kad* problēmu. Taču parasti dominē valodas dziļākās likumības, piemēram, latviešu valodā ir divi skaitļi, taču pastāv izņēmumi – vienskaitlinieki un daudzskaitlinieki. Ārējo faktoru ietekmē (angļu valoda) daudzi izņēmumi patlaban zūd vai sašķobās: *debates* arvien biežāk parādās kā *debate*, nereti dzirdam arī *baža*, *dusma*, savukārt daudzskaitļa formas parādījušās vārdiem *prasma*, *politika*, *taktika*, *vara* un daudziem citiem. Lai gan ietekme bieži ir ārēja, tā tiek īstenota latviešu valodas normu ietvarā – divi skaitļi ir norma.

Līdzīgi kā dabā, arī valodā var novērot evolūcijas iezīmes – valodā ir inovācijas un atkārtotības, to mijiedarbība nodrošina attīstību – valodas vienības tiek atkārtotas un evolūcijas ceļā notiek mainība.¹² Gan stabilās, gan okazionālās variācijas izpaužas rakstībā,

paralēlās formās, frazeoloģismos, sinonīmos utt., arī dažādos vienas valodas apakšvariantos – reģistros, dialektos, sociolektos, vecumgrupu atšķirībās, rakstu/runas valodā, mediju īpatnībās u. c. Apspiežot variācijas un jauninājumus, bremsējam attīstību, savukārt, ja strauji mainās itin viss, zūd stabilitāte. Evolucionārā valodas izpratnē (kas ir zināmā pretstatā universālisma, saprāta, sistēmas un pilnības idejai, ko simbolizē mirusī latīņu valoda) ir liels uzsvars uz atšķirībām, dažādību, variantiem un maiņām kā attīstības veidotājām. Evolūcija ir nepārtraukta, bet arī nevienmērīga, neregulāra un bez skaidra mērķa, tā ir piemērošanās apstākļiem. Evolūciju prognozēt ir pagrūti, jo mums nav skaidri nākotnes sabiedrības attīstības ceļi. Dažādos laikos valoda attīstās nevienmērīgi, un dažādas valodas apakšsistēmas attīstās dažādos ātrumos: gramatika, rakstība, leksiskais kods – lēni (lai gan var būt rakstības reformas, alfabēta maiņas), leksikas perifērija, terminoloģija, slengs – strauji. Visumā valoda kļūst gramatiski vienkāršāka un sakārtotāka, bet leksiski izplešas. Taču vienmēr ir izņēmumi – vai nu norma konkrētā gadījumā var radīt jukas, vai izņēmumus var vērtēt kā modi vai pieradumu (slinkumu). Dažas valodas īpatnības vispār nevar izskaidrot.

Jaunie mediji

Jauno mediju izvēršanās apgāz izplatīto viedokli, ka cilvēki vairs nelasa un neraksta. Nekad tik daudzi valodas lietotāji nav bijuši ierauti rakstu valodā, tas ir jauns paveids, bieži ar novirzēm no tradicionālajām normām. Jaunie mediji sašķoba runas un rakstu valodas it kā skaidrās robežas – čatos, komentāros, īsziņās, daļēji arī e-pastā ir kentaurvaloda – runas un tradicionālās rakstu valodas sajukums. Turklāt ļoti daudziem iespīestiem un internettekstiem (šo tekstu daudzums ir daudzkārtīgi palielinājies) nav redaktora – to diktē gan cena, gan mūsdienu mediju operatīvitate. Korektora lomu izpilda datora kļūdu labotājs, kas stilu (vismaz pagaidām) nelabo. Arī ierastajos plašsaziņas līdzekļos arvien vairāk dominē nevis iepriekš uzrakstītais teksts, bet spontāna un nesagatavota runas valoda ar tai raksturīgo vienkāršību (prastumu),

¹¹ Labov 2001.

¹² Croft 2000, 4.

neprecizitāti, nenoslīpētām konstrukcijām, modes vārdiem.

Mutvārdu un rakstu valodas problēma, protams, ir reāla. Šajā dihotomijā bieži novērojam tādu kā pulksteņa svārsta kustību. 18.–19. gadsimta rakstu valoda daudzās tautās bija ļoti kvalitatīva – rakstīt mācēja tikai izglītoti cilvēki, saziņa notika galvenokārt ar vēstuļu starpniecību, pie tām bija laiks nopietni piestrādāt. 20. gadsimtā redzam augstu kultivētas mutvārdu runas līmeni (ko prasīja radio), tas savukārt radīja zināmu rakstu valodas kvalitātes kritumu. 21. gadsimtā mutvārdu runa ieplūst rakstu formā. Turklāt izklaidē arvien lielāku daļu raidījumu veido neprofesionālu cilvēku sarunas. Savā laikā A. Morāvija asprātīgi norādījis, ka analfabētisma procents ir nemainīgs, tikai mūsdienās analfabēti var lasīt un rakstīt. Domāju, arī šodien labi un slikti runā un raksta apmēram līdzīgas iedzīvotāju proporcijas kā pagātnē, tikai tagad tie, kam agrāk nebija balss, ir to ieguvuši. Bet labi, ka šajos medijos tiek lietota latviešu valoda. Visam ir sava vieta, un šeit nebūtu izmisīgi meklējama kopta, pārdomāta, tradicionāla latviešu valoda. To pamatotī varam gaidīt no mūsu literātiem, vārda meistariem, arī kvalitatīvajiem laikrakstiem, žurnāliem, nopietnajiem TV un radio raidījumiem.

Pārmaiņu apkarošana – pūrisms

Pūrisma jautājums joprojām pievērš pasaules valodnieku uzmanību, tiesa gan, pēdējos gados vairāk tā skaidrojuma un nolieguma aspektā.¹³ Lai valodu padarītu tīrāku, labāku vai „pareizāku”, pūrisms vēršas vai nu pret jebkādam pārmaiņām, vai arī pret noteiktām pārmaiņām, vai galējā (regresīvā) pūrisma gadījumā arī pret parādībām valodā, kas jau nostiprinājušās. Jaunāks termins ir „preskriptīvisms”, kas ir plašāks un vērtē valodu no pareizā–nepareizā viedokļa. P. Tradžils iet pat vēl tālāk un uzskata, „ka jebkurš uzskatu kops, kas balstās uz pareizības jēdzienu, var tikt uzskatīts par preskriptīvu”.¹⁴ Pūrisms ir aktīva preskriptīvisma forma.

¹³ Purism 2003, 2004.

¹⁴ Trudgill 2003, 107.

Tiek uzskatīts, ka zināms pūrisms ir normāla parādība valodas standartizācijas posmā. Latviešiem pūrisma jautājums saistībā ar valodu bijis aktuāls kopš Pirmās atmodas reizē ar nacionālisma parādīšanos, ko līdzīgi daudzām citām tautām (bet ne visām) latviešiem izveidoja/konstruēja filologi. Taču, tā kā pastāv dibināts uzskats, ka mūsdienu latviešu valodas standartizācija ir notikusi 19. gadsimta beigās, pūrismam pēc tam vairs nevajadzētu nopietni ietekmēt nedz valodnieku, nedz sabiedrības attieksmi.

Pūrisms galvenokārt pievēršas t. s. literārajai jeb standartvalodai. Turklāt pūrisms cenšas reglamentēt galvenokārt rakstu valodu un parasti ignorē mutisko valodu, lai gan pēdējā ir dominējošā saziņā, valodas normu un likumu izveidē un tātad arī valodas attīstībā, nemaz nerunājot par to, ka jebkuras valodas vēsture lielākoties ir bijusi mutiska. Tiesa, ja mutvārdu valoda skan „oficiālos” medijos, arī tā var saņemt pūristu brāzienu vai hiperkorektu cenzūru un pat pašcenzūru.¹⁵ Mutvārdu valodas ignorēšana sašķoza valodas integritāti. Piemēram, koncentrēšanās uz rakstu valodu nereti noved pie terminoloģijas sarežģīšanas – netiek ņemts vērā, ka garie un smagie salikteni un vārdkopas būs arī jāizrunā.¹⁶

Rakstiskais standarts jebkurā valodā ir nedaudz mākslīgs, jo atšķiras no ierastā varianta, ideolekta. Tas tiek mācīts, cilvēki nereti tam pretojas (piemēram, kad tiek mainītas ierastās rakstības normas). Standarts arī neatspoguļo visu valodas bagātību – apakšvalodu, slāņu, dialektu, reģionālo un profesionālo variantu dažādību; reģistru, šķiru, vecuma grupu, dzimumu, izglītības grupu un visu variantu iespējamo kombināciju sarežģītību, kā arī mediju dažādību (rakstu un mutvārdu valoda, e-valoda utt.). Var diskutēt par to, kurā brīdī pārmaiņas sasniedz tādu apjomu, ka valodas normas jāmaina. Runājot par terminoloģiju, V. Skujiņa norāda, ka „standartizēts – tātad oficiāli atzīts”.¹⁷ Ir grūti saprast, ko nozīmē „oficiāli atzīts”? Vai valodā nesen ienākušie *e-pasts*, *e-pārvalde*, *e-iekļautība*,

¹⁵ Strelēvica 2006, 57.

¹⁶ Veisbergs 2007.

¹⁷ Skujiņa 2005, 73.

e-sabiedrība, kam iepriekš vārdarināšanas paraugu nav, tagad ir „oficiāli”? Kas un kurā brīdī var pieņemt šādu lēmumu?

Šķiet, latviešu valodas fonētikā, rakstībā un gramatikā nevaram runāt par visaptverošām novirzēm no valodas normām – tās arī netiek nopietni apstrīdētas. Protams, ir pārmaiņas izrunā, salīdzinot ar pieejamajiem ierakstiem 20. gadsimta trīsdesmitajos gados, nelielas pārmaiņas rakstībā, par kurām nereti uzliesmo strīdi, bet tās ir pakāpeniskas valodas evolūcijas rezultāts. Fakts, ka citvalodu īpašvārdu pareizrakstība visai regulāri mainās, varētu vedināt uz tālejošiem vispārinājumiem gan par valodas mainību, gan par tādiem priekšstatiem kā „valodnieku stingrība, viedokļu nemainība, zinātniski pamatota nostāja” u. c., jo, piemēram, uzvārdu *Galsworthy*, *Rutherford* „oficiālā” rakstība pēdējo simts gadu laikā mainīta neskaitāmas reizes.

Pūrisms galvenokārt pievēršas valodas formai, nevis nozīmei, kur maiņas ir visplašākās un variabilitāte vislielākā. Īsti skaidrs nav, vai to nosaka grūtības nozīmes izpratnē un formulēšanā vai atzinums par nespēju to ietekmēt. Pūrisma ierobežotību redzam arī visai subjektīvos spriedumos ne tikai par konkrētām valodas parādībām, bet arī par valodniecības jēdzienu kategorijām, piemēram, „barbarismi ir aizguvumi, kurus valodā izjūt par svešķermeņiem un bez kuriem var arī iztikt”.¹⁸ Šādā definīcijā barbarisma jēdziens ir pilnīgā subjektīvisma varā, jo – ko viens izjūt, to otrs ne, ko vienam vajag, to otram nevajag. Daudzus aizguvumus nespeciālists vispār neatpazīst. Visbeidzot, saziņai „var iztikt” ar 3–5 procentiem no latviešu leksikas. Ja jau šie vārdi ir saglabājušies un tiek lietoti, tie acīmredzot ir vajadzīgi. Aplūkojot vārdus, kurus autore nosauc par barbarismiem, piemēram, *čau*, *foršs*, *bodīte*, *ģīmis*, *reihs*, *kultūrtrēģeris*, redzam ļoti plaša spektra leksiku, ko apvienot ar šo terminu ir ļoti savādi. Daudz korektāka ir O. Buša pūrisma definīcija – „neliterāri aizguvumi”.¹⁹ Teorētisko standartu normas veido atsevišķi cilvēki ar jebkuram cilvēkam raksturīgu

kompetences un pieredzes ierobežotību, pieņēmumiem, kas tad tiek uzspiesti lietotājiem. Kā norāda R. Kellers,²⁰ valodas maitāšanos vienmēr pārmet citiem. Tas ir simptomātiski. To redzam jau J. Endzelīna laikabiedra P. Ķīķaukas grāmatā,²¹ kur autors apstrīdējis daudzus J. Endzelīna normu priekšlikumus. Arī mūsdienās daudzas no šīm „normām” netiek ievērotas – „no J. Endzelīna grāmatā „Dažas valodas kļūdas” (1932) kodificētajām normām pašreiz spēkā ir apmēram puse”.²²

Visbeidzot, nedaudz specifisku latvisku ievirzi pūrisma jautājumā raksturo saikne, kas vidējā latvieša domās sasaista pūrisma ideju ar valodnieka tēlu. Ja cilvēks ir lingvistiski liberāls, tad valodnieki viņa uzskatā ir cietpauraini un iesīkstējuši valodas verdzinātāji (un valsts naudas tērētāji), ja indivīds pats ir pūristiski noskaņots, tad veidojas valodnieka slaista tēls, jo valoda, redz, ir kļūdu pārpilna, tātad valodnieki neko nedara.

Cīņa ar aizguvumiem

Latviešu valodniecībā pūrisms ir izpaužies galvenokārt kā ksenofobiskais pūrisms – cīņa ar aizguvumiem, gan jaunienākošiem, gan tādiem, kas valodā jau nostiprinājušies. Turklāt kā bīstamākie līdz šim ir uztverti ģermānismi un rusismi – tātad lielāko un nozīmīgāko kontaktvalodu devums. Tam ir gan objektīvi iemesli – šo valodu spiediens ir bijis vislielākais, gan subjektīvie – tās ir valodas, ko labi pārzināja paši pūristi. Iebildumi pret somugru, lietuviešu vai franču un itāliešu aizguvumiem, kā arī visdažādākajiem eksotismiem ir bijuši daudz mazāki. Arī jaunlatvieši, tīrot valodu no ģermānismiem, vieglu roku tajā pludināja latīņu un grieķu internacionālistus. Aizguvuma jēdziens ir relatīvs, tas atkarīgs no (etimoloģijas) zināšanām. Vēl subjektīvāks un absurdāks ir paralēlu meklējums citās valodās un vārda tiesību liegums, ja tāda forma vai līdzīgs lietojums (semantiskā kalka gadījumā) atrodas citā valodā. J. Alunāns pirms simts piecdesmit gadiem

¹⁸ Laua 1981, 121.

¹⁹ Bušs 2005, 39.

²⁰ Keller 1994, 6.

²¹ Ķīķauka 1937.

²² Druviete 1986.

teicis: „Nav svarīgi, kas latviešiem vārdus dod, bet kā tos dod.”²³

Pūristu ieteiktie labojumi parasti ir visai nesistemātiski un patvaļīgi, to izpausmes ir dažādas un pretrunīgas. Visvienkāršāko rezdam svešvārdu lietojumā: pat valodā labi pazīstami un iesakņojušies svešvārdi žurnālos bieži lietoti kursīvā un pēdiņās,²⁴ tā iezīmējot to svešķermeņa dabu. Pūristi visbiežāk uzstāj, ka svešvārds jāaizstāj ar pašcilmes vārdu, taču bieži vērsas pret jaunaizguvumiem, iesakot lietot citu, senāku aizguvumu: *imidža* vietā var lietot *reputāciju*, *ofisa* vietā *kantori* vai *biroju*. Citreiz aizguvumus *bīčbols*, *īmeils*, *snobboards* jāaizstāj ar kalkiem (tulkojumiem) *pludmales volejbols*, *e-vēstule*, *sniega dēlis*.

Tomēr bieži arī kalki tiek vērtēti kā valodu bojājošs materiāls, piemēram, *naudas atmazgāšana*, *piegulošs*, *viennozīmīgi* esot valodā nevēlami. Cīņā pret kalkiem pūrisma ierobežotība izpaužas viskrāšņāk – ar to, ka krievu, vācu vai angļu valodā ir līdzīga konstrukcija, pietiek, lai frāzi, salikteni vai atvasinājumu šaustītu un skaustu. 20. gadsimta sākumā ļoti agresīvi kā rupji ģermānismi tika noraidīti tādi salikteni kā *sniegbalts*, *debeszils*, *kristāltīrs* utt. Fakts, ka tūkstošiem citu latviešu salikteņu un atvasinājumu ir paralēles minētajās un citās valodās, netiek ņemts vērā. Pūrisms apkarot arī morfoloģiskos kalkus, piemēram: *izgaismot*, *līdzcilvēks*, *līdzpilsonis*, *savlaicīgs*, *apmācība*. Uzskaitot valodā skaužamos veidojumus, I. Freimane gan pati norāda uz racionālu argumentu trūkumu: „... diemžēl nav nemaldīgu objektīvu mērauklu, attiecīgo aizguvumu svešuma pazīme ir dažkārt visai grūti uztverama un formulējama.”²⁵ Pūrisma iebildumi tiek attiecināti arī uz semantiskajiem kalkiem, valodā stabilēm (parasti latviešu cilmes) vārdiem, kam citvalodu ietekmē klāt nāk papildu nozīmes: *baudīt* (cieņu), *izsmelt* (jautājumu), *pieņemt* (iedomāties), *solis* (rīcība), *atzīmēt* (pieminēt) utt. Tiek apkaroti tādi darbības vārdi kā *saturēt*, *sastāvēt*, *atrunāt*, neņemot vērā, ka valodā plaši lieto nozīmes ziņā saistītus vārdus *saturs*, *sastāvs* un *atruna*.

²³ Alunāns 1956, 224.

²⁴ Strelēvica 2006, 48.

²⁵ Freimane 1993, 371.

Cīņa ar metaforām

Vēl kāda latviskā pūrisma iezīme (kas bieži savijas ar aizdomām par aizguvumu) ir cīņa pret metaforām gan vārda, gan frazeoloģisma līmenī un bailes no pārnestās nozīmes lietojuma. Jebkuras valodas attīstībā nozīmes pārnesumam ir milzīgs devums – valoda no visai ierobežota un konkrēta nozīmju vārdu krājuma šādi veido bezgala daudzus abstraktus jēdzienus. Vārdu nozīmes mainās, rodas jaunas. Ja *doma* var *lidot* un *valoda* var *plūst*, kāpēc *runa* nevar *iet*? Arī mašīna un pulkstenis burtiski *neiet*. *Iet laiks*, un cilvēks var *iet bojā*, kaut kas var *iet labumā* un *mazumā*, *plašumā* un *zudumā*. Mistiskas bailes no pārnestās nozīmes atspoguļojas arī pārspīlētājā kursīvā un pēdiņu lietojumā, nereti aptverot katru pārnestā nozīmē lietoto vārdu, sekundārās nozīmes un pat frazeoloģismus, radot iespaidu, ka lasītājs tiek uzskatīts par valodiski neatīstītu.

Cīņa ar sarunvalodu

Šī ļoti nevēlamā tendence grauj valodas iekšējo variantu un slāņu sasaisti, ignorē valodas realitāti un objektīvi neatspoguļo šo jomu pētījumos, vārdnīcās. Tā, piemēram, pirmajā nopietnajā slenga vārdnīcā²⁶ latviešu valodā ir bezgala daudz sen zināmu vārdu, kas leksikogrāfiskajos avotos līdz šim vispār neparādās. Čau pirmoreiz vārdnīcās parādījās pēc 1995. gada, lai gan tika plaši lietots jau vairāk nekā pusgadsimtu (!) iepriekš. Sarunvalodas vārdu nīšana ierobežo to iepilūšanu literārajā valodā, kas ir viens no valodas attīstības avotiem. Vai mēs esam tik bagāti, lai ignorētu ikdienas valodu? Sarunvalodā lietotie modeļi ir vērtīgi, jo tie atspoguļo latviešu valodas dabisko ievirzi, tās pamatbūtību, kur liela nozīme ir īsumam, kodolīgumam, metaforai.

Cīņa ar atspulgu – vārdnīcās

Bailes no pārmaiņām nodarījušas lielu postu latviešu leksikogrāfijai – daudzi pagātnes leksikas slāņi uzziņas materiālos nav atrodam. Sākot ar jaunlatviešu laikiem, vārdnīcās tika skauti ģermānismi, Milēnbaha-

²⁶ Bušs, Ernstsone 2006.

Endzelīna vārdnīcā nav vēlīno aizguvumu, pat veselu kategoriju (vārdi, kuros ir aizgūtie burti, piemēram, *f* vai *h*). Padomju laika vārdnīcās neatrast sarunvalodu un citus zemākos valodas slāņus. Šāds nepilnīgs valodas atspoguļojums rāda nepilnīgu vai sagrozītu valodas ainu, kavē dabisku valodas apriti un attīstību. Mūsdienās kādu glābiņu sniedz pārlūkprogrammas internetā, kas ļauj atrast vārdu, ja ir zināma tā forma, bet nepiedāvā iespēju aplūkot visu vārdu sarakstu/uzskaitījumu, precīzi redzēt to nozīmi. Pūrisms vārdnīcās, iespējams, radījis arī pēdējā laikā bieži dzirdamo neizpratni, no kurienes latviešu valodā uzradušies it kā senizskaustie ģermānismi, tā sauktie barbarismi. Tie tika nospiesti „pagrīdē” un nebija atrodami uzzīņu materiālos. To neiekļaušana vārdnīcās, tāpat kā *čau* gadījumā, nav iespaidojusi to saglabāšanos valodā. Tāpēc uzskatīt, ka „nevār-di, sapulcēti, publicēti un iedabūti vispārējā lietošanā, ved latviešu valodu uz galu”,²⁷ ir naivi. Mūsdienu deskriptīvā valodniecība un leksikogrāfija balstās uz deskriptīvo principu. Turklāt veselais saprāts liek pievienoties Aijas Priedītes formulējumam: „Ir taču absurdi apgalvot, ka puse tautas runā nepareizi.”

Kvalitāte un valodas kultūra

Pūrismu tomēr nevajadzētu jaukt ar t. s. valodas kultūras jautājumu. Skolai ir jāsniedz izpratne par valodas normām, prasme atbilstīgi runāt un rakstīt dažādās situācijās. Korektas norādes, kas vērstas uz mūsdienu literārās valodas izkopšanu un bagātināšanu, lietotājiem nenāk par ļaunu. Kā norādījusi M. Stengrevica: „... kopt valodu nepavisam nenozīmē būt valodas policistam, gluži pretēji – kopt valodu nozīmē dziļi ieskatīties valodas procesos un tos izprast, pamanīt radušās problēmas un pūlēties tās risināt atbilstoši valodas būtībai.”²⁸ Taču valodnieki nav ne valodas policisti, ne ārsti, ne arī dārznieki

²⁷ Grīšle 2005, 120.

²⁸ Stengrevica 2005, 6.

ar „ušņu duramajiem”, jo valodnieki nav valodas saimnieki. Un valodas kultūra, kā jebkura kultūra, nav nosakāma vai normējama ar dekretiem, bet gan individuāli kopjama un diskusijās veidojama. Runāt par valodu kā vāju un neizkoptu varam tikai konkrēta lietojuma sakarā. Ja šodien redzam gan smalki izkoptu valodu, gan šauri specializētus lietojuma piemērus, tad pārmest valodai deģenerāciju ir zinātniski absurdi. Nemākulīgs, kļūdainais valodas lietojums ir pārmetums konkrētam lietotājam, konkrētam runas paraugam.

Par nepareizu valodas lietojumu varam runāt galvenokārt situācijās, kad tiek pārkāptas situatīvās konvencijas un normas. Divu farmaceitiskās rūpniecības ekspertu saruna profesionālajā žargonā nekādā ziņā nav uzskatāma par sliktu valodas lietojuma paraugu, taču žargona un negramatisku formu lietošana nopietnā TV raidījumā, ja vien tam nav kādi specifiski mērķi, ir nepārdomāta valodas lietojuma paraugs.

Valodas attīstību demokrātiskā un atvērtā valstī, vārda brīvības apstākļos efektīvi kontrolēt nav nedz iespējams, nedz arī vajadzīgs. Valodas pārmaiņas nav tās sabrukuma pazīme. Centieni pārmaiņas ierobežot būs lielākoties neauglīgi, centieni sasniegt nekad nebijušo ideālo tīrību – tikpat velti. Runas par valodas galu pārmaiņu dēļ novērš uzmanību un ved prom no patiesi svarīgā jautājuma – latviešu valodas pozīcijām nežēlīgajā konkurencē ar citām valodām. Tas attiecas uz valodas lietojumu saziņā un it īpaši elektroniskajos medijos. Tikpat svarīga ir valodas lietojuma nodrošināšana, ko mūsu smagajā etniskajā situācijā jāstiprina ar likumiem, valodas mācīšanas kvalitāte skolās (lai varētu radoši pārkāpt normas, tās ir jāzina), datorlingvistikas attīstība, dažādu valodas rīku izstrāde. Kamēr pastāvēs valodas lietojums, kamēr valoda sekos līdzī jaunajam un mainīsies, tā dzīvos. Neviena valoda pasaulē nav mirusi tās pārmaiņu dēļ. Dzīvība ir topošajā un mainīgajā, ne tapušajā un sastingušajā.

VĒRES

- Aitchison, Jean (1998) *Language Change: Progress or Decay*. Cambridge : Cambridge University Press
- Alunāns, Juris (1956) *Izlase*. Rīga
- Bušs, Ojārs (2005) Pēc 25 gadiem jeb barbarismi 2005. *Valoda prakse: vērojumi un ieteikumi*. Rīga : LU, 39–46
- Bušs, Ojārs; Ernstson, Vineta (2006) *Latviešu valodas slenga vārdnīca*. Rīga : Norden AB
- Croft, William (2000) *Explaining Language Change: An Evolutionary Approach*. Longman Pearson Education
- Druvieta, Ina (1986) Avota autoritātes kritērijs latviešu valodas normalizācijas teorijā un praksē. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 22. laid. Rīga : Avots, 3–13
- Freimane, Inta (1993) *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga : Zvaigzne
- Grīse, Rasma (2005) *Spēkildze*. Rīga : Antava
- Howard, Philip (1984) *The State of the Language*. London : Hamish Hamilton
- Jespersen, Jens Otto (1922) *Language, its nature, development and origin*. London : Allen and Unwin
- Johnson, Samuel (1755) *A Dictionary of the English Language*. London : J. & P. Knapton
- Keller, Rudi (1994) *On Language Change: The Invisible Hand in Language*. Routledge
- Kļaviņa, Sarma (2008) Par jēdzienu valodas attīstība un pārmaiņas valodā izpratni. *Akadēmiskā Dzīve*, 45, 54–58
- Kušķis, Jānis (2007) Endzelīns un latviešu valoda. *Akadēmiskā Dzīve*, 44, 21–26
- Kušķis, Jānis (2008) Krišjāņa Valdemāra noliktais terminš ir beidzies. *Diena* (23.05.2008.)
- Ķiķauka, Pēteris (1937) *Piezīmes par dažiem latviešu valodas labojumiem*. Rīga : Zemnieka Domas
- Labov, William (2001) *Principles of Linguistic Change, II: Social Factors*. Blackwell
- Laua, Alise (1981) *Latviešu leksikoloģija*. Rīga : Zvaigzne
- Plāķis, Juris (1914) Tautas valoda un rakstu valoda. *Domas*, 1, 102–108
- Purism in minor languages, endangered languages, regional languages, mixed languages* (2003) Brincat, Joseph M.; Boeder, Winfried; Stolz, Thomas (eds.) Bochum : Brockmeyer
- Purism* (2004) Ó Riagáin, Dónall; Stolz, Thomas (eds.) Bochum : Brockmeyer
- Saussure de, Ferdinand (2006) *Course in General Linguistics*. Open Court Publishing Company
- Skujiņa, Valentīna (2005) Par dažām jaunākajām tendencēm latviešu valodas attīstībā. *Linguistica Lettica*, 14, 66–75
- Stengrevica, Melita (2005) Latviešu valodas aktuālās problēmas. *Valoda prakse: vērojumi un ieteikumi*. Rīga : LU, 6–10
- Strelēvica, Dace (2006) Kursīvs un pēdiņas kā „nestandarta” leksikas iezīmētāji Latvijas presē. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 47–58
- Trudgill, Peter (2003) *Glossary of Sociolinguistics*. Oxford : Oxford University Press
- Veisbergs, Andrejs (2007) Jaunvārdi un valodas attīstības virziens. *Baltu filoloģija*, XVI, 133–140
- Veisbergs, Andrejs (2008) The Lost Dichotomy: When „Translation Language” Becomes the ‘Real’ One. *Proceedings, Actes of the 18th World Congress of the International Federation of Translators*. Shanghai : Foreign Languages Press – CD

LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU ETNISKĀ VĒSTURE

Viesturs Baumanis beidzis Rīgas Medicīnas institūtu ar ārsta grādu (1966), bioloģijas zinātņu doktors (1971), profesors (2002), kopš 2000. gada LU Bioloģijas fakultātes Molekulārās bioloģijas katedras vadītājs, no 1987. gada Latvijas Biomedicīnas pētījumu un studiju centra vadošais pētnieks. Vairāk nekā simt dažāda līmeņa publikāciju autors, daudzkārt uzstājies vietējās un starptautiskās konferencēs, vadījis un vada gan Eiropas Savienības, gan Latvijas Zinātnes padomes finansētus projektus, daudzu bakalauru, maģistru un doktoru darbus. Pēdējo gadu pētījumi: molekulārajā mikrobioloģijā (mikobaktērijas, ērcu pārnēsāto infekciju aģenti), cilvēka genoma izpētē (populāciju ģenētika) un novecošanās mehānismu skaidrošanā (telomēri un to nozīme).

Tagadējās Latvijas teritorijā cilvēki varēja sākt dzīvot tikai pēc ledāja atkāpšanās, t. i., pirms apmēram desmit tūkstoš gadiem. Kas viņi bija, no kurienes viņi ieradās, vai vēlāk ieradās arī citi iedzīvotāji – tie ir jautājumi, kas ieinteresē plašu ļaužu loku. Jau ar praktiskāku ievirzi ir jautājumi, kā iedzīvotāju sastāvs mainījās un tā īpašības attīstījās gadu tūkstošu gaitā, līdz izveidojās tas iedzīvotāju sastāvs, kuru varam apzīmēt par latviešiem. Jebkuram cilvēkam individuāli interesē viņa senči, gan meklējot savos senčos cēlas īpašības (pie viena uzskatot, ka tādas noteikti piemīt pašam interesentam), gan risinot politiskus jautājumus par tiesībām uz noteiktu dzīves telpu. Svarīgi zināt arī dažu slimību biežāku izplatību noteiktās populācijās. Arheologi, vēsturnieki, ģeogrāfi un arī citu nozaru zinātnieki mēģina uz katru minēto jautājumu atbildēt, salīdzinot pašu iegūtos rezultātus ar rezultātiem, kas raksturo tuvāk un tālāk dzīvojošas populācijas. Un uzreiz jāteic, ka dažās nostājās dažādu pētnieku domas gan sakrīt, gan ievērojami atšķiras. Pirmkārt un galvenokārt, cēlonis ir attiecīgo materiālu pieejamība un pētījumu dziļums. Bet sekundāri – nevar noliegt pētnieku zināmu ieinteresētību interpretēt dažādos novērojumus sev vēlamā gaismā. Piemēram, ja starptautiski pazīstamākā baltu senvēstures

pētniece M. Gimbutiene seno baltu apdzīvoto areālu zīmē no Baltijas jūras līdz Maskavai un tālāk,¹ tad nav grūti iedomāties, ka slāvu un somugru etnoģenēzes pētnieki šajā pašā apgabalā zīmē sev vēlamu populāciju apdzīvotības areālus.

Tad kādi materiāli ir pētnieku rīcībā? Arheologu rokās ir tagadējās Latvijas teritorijā dzīvojušo iedzīvotāju materiālās kultūras liecinieki, kā arī pašu iedzīvotāju mirstīgās atliekas – osteoloģiskais materiāls – kauli. Un te nu sākas pirmās grūtības: ja materiālās kultūras liecinieki (darbarīki, trauki un citi priekšmeti) par laiku pat pirms 5–9 tūkstošiem gadu kaut nedaudz tomēr atrodami visā Latvijas teritorijā – gan Kurzemē (Užava, Sārnate), gan Latgalē, Lubānas ezera apkārtnē, gan Vidzemē pie Burtnieku ezera –, tad osteoloģiskais materiāls ir daudz ierobežotāks. Tiesa, materiālās kultūras liecinieki ļauj spriest par attiecīgā vietā dzīvojušo cilvēku sadzīvi un kultūru, taču nedod nekādu pamatu spriest par pašiem iedzīvotājiem. Vienīgā vieta visā Austrumeiropā, kur atrasti agrīnā neolīta apbedījumi, ir Vidzemē, Zvejnieku kapulaukā pie Burtnieku ezera. Tādējādi atšķirtībā no Vidzemes nevar izdarīt nekādus secinājumus

¹ Gimbutiene 1994.

par Kurzemes pirmiedzīvotājiem, jo laiks un kuršu ugunskaņi visu osteoarheoloģisko materiālu ir iznīcinājuši. Var vienīgi teikt, ka Kurzemē atrastajiem materiālās kultūras priekšmetiem ir atšķirības, salīdzinot ar citos Latvijas apgabalos atrastajiem priekšmetiem, un izteikt minējumus par Kurzemes teritorijas seno iedzīvotāju kultūras saistību ar mezolīta Kundas, neolīta Narvas, hipotētisko Narvas–Nemunas, Dņepras–Doņeckas, Ertebeles un, iespējams, vēl citām kultūrām.

Unikālais Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks, kurā atrasti 315 akmens laikmeta apbedījumi no vēlā mezolīta (5. gadu tūkstošs pirms mūsu ēras) līdz vēlajam neolītam (2. gadu tūkstoša pirms mūsu ēras pirmais ceturksnis),² ir ļāvis veikt nopietnus osteoantropoloģiskos pētījumus (R. Deņisova)³ un izdarīt noteiktus secinājumus. Tos īsumā var apkopot šādi: jau vissenākajos apbedījums atrodami divi antropoloģiskie tipi – dolihokrānais eiropeīdais („zirga galva”) un meзокrānais ar platu seju, kuru uzskata par metisu antropoloģisko tipu, kas saistāms ar austrumu vai ziemeļaustrumu virzienu. Mainoties akmens laikmeta materiālajai kultūrai, abi antropoloģiskie tipi saglabājas visu laiku. Vēlajā neolītā, t. i., 3./2. gadu tūkstošu pirms mūsu ēras mijā, Latvijā no Vislas un Dņepras vidusteces un augšteces parādās citas kultūras: auklas keramikas un kaujas cirvju kultūras, kā arī ciltis ar citu antropoloģisko tipu – masīvo dolihokrāno eiropeīdo tipu ar samērā augstu un platu seju. Šīs ienācēju ciltis uzskata par dzelzs laikmeta baltu cilšu priekštečiem. Turpmāko četrus piecus tūkstošu gadu gaitā, gan savstarpēji ģenētiski ietekmējoties, gan ārējas migrācijas rezultātā, izveidojusies populācija, kuru šodien apzīmējam par latviešiem. Tomēr arī tā nav gluži homogēna. Jau pagājušā gadsimta trīsdesmitajos gados veiktie latviešu antropometriskie mērījumi (M. Prīmanis, 1932) parādīja noteiktas atšķirības starp tradicionālo Latvijas apgabalu iedzīvotājiem. No kurienes šīs atšķirības radušās, toreiz varēja tikai minēt.

Risināt minējumus palīdzēja pēdējos piecdesmit gados izstrādātās jaunās imunoloģiskās, bioķīmiskās un molekulārbioloģiskās

² Zagorskis 1987.

³ Deņisova 1974.

pētījumu metodes. No šīm metodēm pirmām kārtām jāmin imunoloģiskā asins grupu analīze. Tā parādīja, ka, salīdzinot ar citām Baltijas reģiona populācijām, latviešiem ir raksturīgāka OI, BIII, bet retāk sastopama AII asins grupa. Savukārt populārākā latviešu vidū ir OI asins grupa (~ 60–65%). Patlaban izšķir vairākus desmitus asins grupu apakšgrupu un citu imunoloģisko marķieru, kuri Latvijas populācijas gadījumā ir diezgan sīki raksturoti (M. Sočņevs). Vienīgi būtu vēlams rūpīgs statistisks salīdzinājums ar attiecīgiem datiem par citām populācijām, vai novērojamo pazīmju atšķirības ir ticamas.

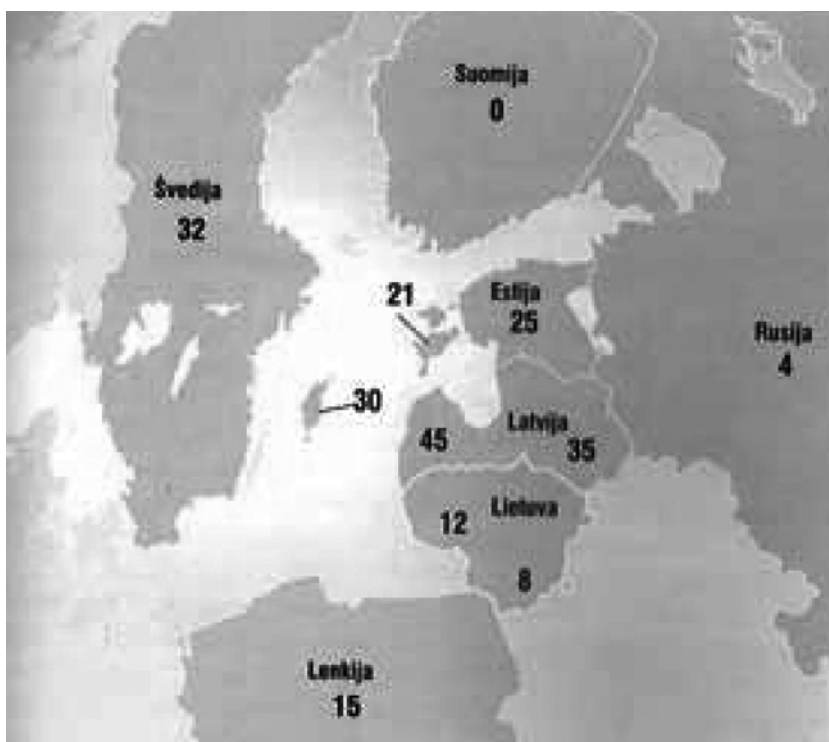
Pārskatāmāki ir dažādu iedzimto slimību ģenētiskie un bioķīmiskie rādītāji. Piemēram, tāda nejauka iedzimtā slimība kā cistiskā fibroze angļiem sastopama vienā gadījumā no 4000 jaundzimušajiem, bet Latvijā ievērojami retāk (1. attēls). Tas droši rāda, ka angļi un daži latviešu genotipu nav „saborājuši” jeb, citiem vārdiem, mums ģenētiski ir maz kopīga. „Bojājumu” mums gan pietiek pašiem – Latvijā ir relatīvi augsts cilvēku procents, kam trūkst t. s. alfa antitripsīna aktivitātes. Šā trūkuma dēļ jo sevišķi smēķētāji smagāk un ātrāk cieš no plaušu saslīmšanām nekā cilvēki ar normālu antitripsīna aktivitāti. Cilvēku procents ar normālu antitripsīna aktivitāti angļiem ir augstāks, tāpēc dažas plaušu slimības tiem draud retāk (2. attēls). Tāpat redzams, ka Somijā un Krievijā minētā alēle sastopama pavisam reti. Tātad slimību pārmantojamības pētījumi sniedz arī informāciju par populāciju radniecību. Jāņem gan vērā, ka slimības ietekmē populāciju dzīvotspēju un tāpēc var kropļot populāciju radniecības novērtēšanu.

Pēdējos desmit divdesmit gados populāciju pētījumi ieguvuši jaunu elpu līdz ar iespēju noteikt raksturīgu gēnu fragmentu struktūras. Tas notiek, nosakot raksturīgas sekvences noteiktos DNS fragmentos. Vispār 99,9% nukleotīdu secību cilvēku populācijai neatšķiras, un tas rada jautājumu, kāpēc cilvēki tomēr ir tik atšķirīgi. Protams, populācijas atšķirības vispirms nosaka no tēva un mātes mantoto gēnu ekspresija un ģenētiskās rekombinācijas, bet minētā niecīgā nukleotīdu secību atšķirība kļūst nozīmīga, ja to attiecina uz genomu. Ja ir izmainīts viens nukleotīds no tūkstoša, tad uz visu cilvēka genomu tādu izmaiņu salīdzinājumā vairāki miljoni (0,1% no > 3 miljardiem).

Cistisko fibrozi visbiežāk izraisošā gēna mutācijas F508 izplatības biežums Eiropā (Kučinskā 2004)

Plaušu slimības visbiežāk izraisošā gēna PI*Z alēles izplatības biežums Eiropā, alēles nēsātāju skaits uz 1000 iedzīvotājiem (Kučinskā 2004)

Ideāli būtu katrā populācijā atrast visas šīs izmaiņas un tad salīdzināt populācijas. Kaut gan tehniski tāds projekts mūsdienās būtu iespējams, nav grūti iedomāties, ka tā izmaksas pārsniegtu Apollo un Manhetenas projektu kopējās izmaksas. Tādēļ salīdzināšanai izvēlas tikai raksturīgus DNS fragmentus. Praksē lieto mitohondriālās DNS pētījumus. Tā ļauj raksturot populāciju pa mātes līniju, kā arī pēta Y hromosomu, kas raksturo populāciju pa tēva līniju. Turklāt svarīgi, ka minētajos objektos var nerēķināties ar ģenētiskajām rekombinācijām.

Pētot mutācijas noteiktos Y hromosomas un mitohondriālās DNS rajonos un atrodot kādu raksturīgu mutāciju noteiktā populācijā, kuru var apvienot filoģenētiskā grupā vai t. s. klanā, tiek uzskatīts, ka šī mutācija raksturo visu haplogrupu, un visus individuus pieskaita attiecīgai haplogrupai. Tehniski šo mutāciju var atrast gan sekvencējot, gan veicot t. s. restrikcijas analīzi, kad iespējamo mutācijas vietu lokalizē ar specifisku enzīmu palīdzību. Haplogrupā atrastās visas citas tālākās mutācijas haplogrupu sadala subhaplogrupās un haplotipos. Gan mitohondriālās, gan Y hromosomas iespējamie daļējumi haplogrupās ir unificēti, jo pasaules populāciju pētījumi jau ir pietiekami visaptveroši, lai veiktu šādu klasifikāciju. Nozīmīgākie starptautiskie projekti, kā Cilvēka genoma projekts (*Human Genome Project*), daļēji izdevniecības *National Geographic* atbalstītais ģeogrāfiskais projekts (*Genographic Project*, 2005.–2009. gadā četrdesmit miljonu dolāru vērtībā), ievērojami pilnīgojuši dažādu populāciju ģenētisko raksturojumu. Tā Y hromosomai izšķir 20 haplogrupas, apzīmējot ar latīņu burtiem no A līdz T, savukārt mitohondriālajai vairāk nekā 30 – no A līdz Z ar papildu daļījumiem L (afrikāņu) haplogrupā. Lai detalizēti raksturotu kādu populāciju pa haplogrupām, subhaplogrupām un haplotipiem, abiem objektiem ir izstrādāti starptautiski unificēti marķieri (kopskaitā vairāki simti) un datu apstrādes sistēmas, kuras ļauj novērtēt rezultātu ticamību un korekti salīdzināt datus, izvairoties no nepamatotiemsensacionāliem, bet zinātniski nepamatotiems „atklājumiem”.

Pēc vairākiem minētajiem marķieriem Latvijas Genoma centrā pēdējos desmit gados ir izpētīta latviešu populācija visos četros

Latvijas apgabalos (L. Pliss, A. Krūmiņa, V. Baumanis u. c.). Svarīgi, ka pētījumā tika iekļauti tikai tie latvieši, kuru ģeoloģijai varēja izsekot vismaz trīs paaudzēs. Tāpat svarīgs ir apsekotās populācijas lielums, kurš nedrīkst būt mazāks par kādiem 50 indivīdiem arī gadījumos, ja populācija ir samērā homogēna. Dažos zinātniskos rakstos jau agrāk ir pieminēti latviešu ģenētikas pētījumu rezultāti, bet nav uzrādīta paraugu izcelsme un raksturojums, tāpēc tie jāuztver rezervēti. Citās Baltijas valstīs nopietnus populāciju pētījumus veic V. Kučinskis (*Kučinskas*) Viļņas Universitātē (Lietuva)⁴ un R. Villemss (*Villemss*) Tartu Universitātē (Igaunija).⁵ Igaunijas Zinātņu akadēmijas prezidenta R. Villemssa autoritāte populāciju ģenētikas pētījumos ir starptautiska, un viņa laboratorijas pētījumu loks sniedzas tālu pāri igauņu populācijas analīzēm. Sadarbībā ar minētajiem autoriem Baltijas iedzīvotāju etnoģenētiskais raksturojums kopumā ir izpētīts atbilstoši mūsdienu pasaules zinātnes līmenim.

Rezultātiem tūlīt pievērsīsimies, bet jautājums paliek: vai, raksturojot pašreizējo latviešu genotipus, varam kaut ko pateikt par mūsu senčiem, kuri dzīvojuši pirms simts un tūkstoš gadiem? Izrādās, ka kaut ko pateikt var: pirmkārt, plaši salīdzinot desmitiem populāciju genotipu un meklējot to kopīgās iezīmes, un, otrkārt, analizējot statistisko mutāciju rašanās ātrumu, kas ļauj spriest par populācijas evolūciju. Vienkāršoti: jo populācijā lielāka ģenētiskā daudzveidība un atšķirības no hipotētiskā mūsdienu cilvēku senča (kuru populāciju ģenētikas pētnieki apzīmē kā hipotētisko Ādamu un Ievu) pēctečiem Āfrikā un jo senāk notikusi attiecīgās cilvēku populācijas migrācija no Āfrikas uz citām dzīves vietām – jo vairāk atšķirīgu nekaitīgu mutāciju uzkrājies attiecīgajā cilvēku populācijā. Dažādos ģenētiskos datus apkopojot, var rēķināt, ka apmēram pirms desmit tūkstošiem gadu tagadējās Latvijas teritorijā iedzīvotāji ienākuši gan no dienvidaustrumiem un ziemeļaustrumiem, gan rietumiem. Tas visumā sakrīt ar jau agrāk postulētajiem arheologu slēdzieniem. Jāpiebilst, ka, trūkstot osteoarheoloģiskajam materiālam no Kurzemes, vienīgi ģenētiskie

⁴ Kučinskas 2004.

⁵ Tambets et al. 2004.

dati ļauj pamatot rietumu virzienu. Latviešu Y hromosomā sastopamās R1b haplogrupai raksturīgās DNS secības atrodamas Eiropas rietumdaļā.

Interesanti, ka latviešu mitohondriālās DNS izplatītākās H, U, T, J un W haplogrupas ir stipri kopīgas ar igauņiem, lietuviešiem, poļiem, skandināviem, vāciešiem un krieviem. Kā zināms, mitohondriālā DNS tiek pārmanota pa mātes līniju, un tas nozīmē, ka mūsu senču tēvi mūsu senču māmuļas meklējuši ārpus „sava pagasta robežām”, krustojoties ar citām populācijām. No otras puses, nav šaubu, ka mūsu senču meitas kļuvušas par mīlētām sievietēm un māmiņām citās zemēs un tautās, vienlaikus „aizmiglojot” savu izcelsmi pa tēva līniju, jo, kā zināms, tām nav Y hromosomas, kas raksturīgas vīriešiem.

Tiesa, latviešiem nedaudz biežāk sastop t. s. U4, U5 un W subhaplogrupu. Tādējādi var runāt par kaut kādu latviešu gēnu mikrospecifiskumu. Protams, šo U4 subhaplogrupu un citas minētās grupas sastop arī mūsu kaimiņiem (Žemaitijā apmēram tikpat bieži).

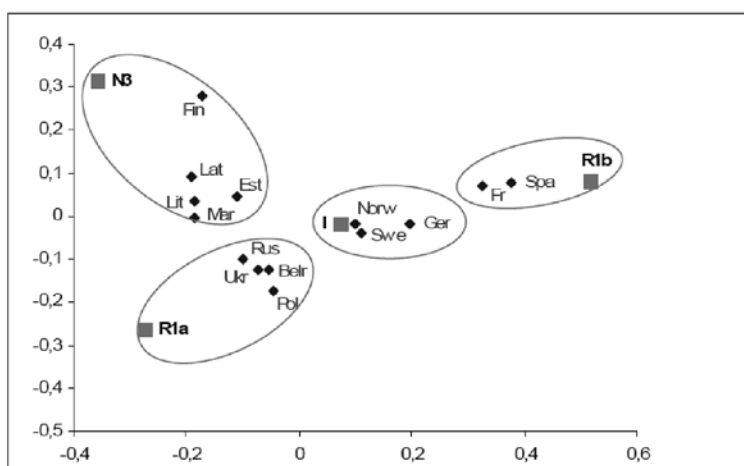
Mazliet specifiskāks ir latviešu populācijas raksturojums pa tēva līniju, t. i., Y hromosomas marķieriem. Tāpat kā mitohondriālās

DNS gadījumos, šeit redzams, ka vispirms esam eiropieši, kuriem visiem sastop I haplogrupas marķierus. Tomēr citu haplogrupu izplatībā ir atšķirības. Visai kopīgi marķieri mums ir ar igauņiem un lietuviešiem: R1a, R1b un N3 haplogrupa. Tas vēlreiz norāda, ka ievērojamās valodu atšķirības – igauņu kā somu grupas valodas somugru valodu saimē un latviešu un lietuviešu kā baltu grupas valodas citā, indoeiropiešu valodu saimē – etnoģenēzes pētījumos jālieto ļoti uzmanīgi. Valodas var būt ļoti atšķirīgas, bet gēni līdzīgi, un otrādi. Latviešiem Y haplogrupu atšķirības ir lielākas, salīdzinot ar skandināviem, poļiem, frančiem, somiem un krieviem, viņu Y hromosomas satur marķierus, kuru starp latviešiem nav vispār (R un J haplogrupa) vai ir ievērojami mazāk.

Ko nozīmē „ievērojami”? Mūsdienu etnoģenētiskie pētījumi balstās uz stingri standartizētiem matemātiskiem kritērijiem un metodēm. Viena no šādām pieejām ir t. s. principiālā komponenta analīze, kas ļauj sagrupēt ģenētiski radniecīgās populācijas un apstiprināt to ģenētisko līdzību. 3. attēla dati parāda tās populācijas, kurām esam radniecīgāki pēc haplogrupu kopuma. Kā redzams, franči un spāņi no mums stāv tālu. Kopumā mitohondriālās un Y hromosomas DNS

3. attēls

Populāciju haplogrupu izplatība Y hromosomā un ģenētisko attālumu salīdzināšana, lietojot t. s. principiālā komponenta analīzes metodi

Apzīmējumi: Fin – somi, Lat – latvieši, Est – igauņi, Lit – lietuvieši, Mar – marieši (Urālu apgabalā dzīvojoša somugru tauta), Rus – krievi, Belr – baltkrievi, Pol – poļi, Ukr – ukraiņi, Norw – norvēģi, Swe – zviedri, Ger – vācieši, Fr – franči, Spa – spāņi (Avots: Pliss, L. et al.)

pētījumu dati varētu liecināt, ka mūsu senču tēvi sievas gan meklējuši pa malu malām, bet „savu māju” turējuši „tīru”, bez tālu zemju „mājas draugiem” – to zinātniski apzīmē ar terminu „patrilokalitāte”.

Bet kāda etniski ģenētiska rakstura bija mūsu pirmsenči – tie, kuri dzīvoja pirms 2–8 tūkstošiem gadu? Pagaidām uz to pārliecināti atbildēt nevar, jo Latvijā pieejamais osteoarheoloģiskais materiāls ģenētiski nav izpētīts. Pasaulē līdzīgi pētījumi jau tiek veikti gan ar Ēģiptes mūmijām, gan vēl senākiem materiāliem. Piemēram, Leipcigas Maksa Planka Evolucionārās antropoloģijas institūta zinātnieku grupa prof. S. Pābo (*Pääbo*) vadībā apguvusi metodes un pieredzi, lai sekmīgi izpētītu vairāk nekā pirms 50 tūkstošiem gadu dzīvojušu neandertāliešu genomu un parādītu, ka katrā no mums ir kaut kas no neandertālieša gēnu fragmentiem. Šī sensacionālā publikācija 2010. gadā autoritatīvajā žurnālā *Science*⁶ ir izraisījusi lielu interesi un diskusijas. Minētās laboratorijas pieredze noderētu arī Latvijas teritorijā atrastā osteoarheoloģiskā materiāla izpētei. Tomēr negribētos steigties. S. Pābo neandertālieša genoma „puzli” salika no milzīga skaita 150–200 nukleotīdu gariem, sekvencētu DNS gabaliem, jo, 3 miljardus nukleotīdu garajam cilvēka/neandertālieša genomam gadu gaitā degradējoties, bija palikušas tikai šādas „drupatas”. Līdz ar to arī liela iespēja kļūdīties, „puzli” saliekot un analizējot. Jau pats autors pirms pāris gadiem minēja, ka no neandertālieša genoma mūsdienu cilvēkā nekā neesot. Proti, neandertālieši izmiruši un viņu ģenētiskās līnijas ar mūsdienu cilvēku priekšteču

⁶ Green et al. 2010.

VĒRES

- Baumanis, V. (2006) No Ādama līdz latviešiem. *Terra*, septembris–oktobris, 12–15
- Deņisova, R. et al. (1974) *Latvijas PSR arheoloģija*. Rīga : Zinātne
- Gimbutiene, M. *Balti aizvēsturiskajos laikos*. Rīga : Zinātne, 1994
- Green, R. E. et al. (2010) A Draft Sequence of the Neandertal Genome. *Science*, 328, 710–722
- Kučinskis, V. (2004) *Genome Diversity: Lithuanians in Europe*. Vilnius : Spalvu šalis (liet. val.)
- Tambets, K. et al. (2004) The Western and Eastern Roots of the Saami – the Story of Genetic „Outliers” Told by Mitochondrial DNA and Y Chromosomes. *American Journal of Human Genetics*, 74, 661–682
- Zagorskis, F. (1987) *Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks*. Rīga : Zinātne

līnijām nav krustojušās. Tagad ir citādi. Tādēļ gribētos pagaidīt, līdz kāda cita autoritatīva laboratorija ar alternatīvu metodi apstiprinātu vai apgāztu šos rezultātus un secinājumus.

Nobeigumā var vēlēties, lai „ar saviem kauliem” mēs tiktu galā paši un necenstos mūsu unikālo arheologu vākumu atdot izpētei ārzemju laboratorijās. Osteoarheoloģiskā materiāla strauja ģenētiskā izpēte neizmainīs mūsdienu Latvijas iedzīvotāju materiālo un fizisko stāvokli. Toties Latvijas zinātnieku rokās ir unikāls materiāls, kuru mums pašiem jāiemācās izmantot, apstrādāt un rezultātus piedāvāt plašākai starptautiskai zinātniskai un sabiedrībai. Protams, jāreķinās, ka Latvijas klimatiskajos apstākļos DNS atliekas var būt degradējušās pilnīgi. Tādā gadījumā nāksies iztikt ar pašreizējo latviešu gēnu pētījumiem, tos salīdzināt ar citu populāciju gēniem un mūsu tautas etnoģenēzi raksturot interpolējot.

Atšķirībā no dažām citām valstīm Latvijā pagaidām nav iespējams uz komerciāliem pamatiem noteikt atsevišķu individuālu interesentu haplogrupas un haplotipus un salīdzināt tos ar tiem, kas raksturīgi visai latviešu populācijai. Pārāk nenozīmīgs ir pieprasījums, lai organizētu šādu pakalpojumu, kaut gan tehniski tas būtu iespējams. Un galu galā, ko atsevišķam interesentam dotu atbilde, ka viņa haplogrupa ir tāda vai citāda un to sastop tik un tik procentos latviešu, bet tik un tik procentos citās tautās. Cilvēcisko īpašību pētījumu saistība ar ģenētiku nav ētiski pieņemama, un draugu loku taču izvēlamies nevis pēc ģenētiskajiem, bet pēc pavisam citiem kritērijiem.

KLIMATA PĀRMAIŅAS UN TO IESPĒJAMĀS IETEKMES LATVIJĀ

Māris Kļaviņš ir Latvijas Universitātes profesors vides ķīmijā un ekotoksikoloģijā. Beidzis LVU Ķīmijas fakultāti (1979), aizstāvējis zinātņu kandidāta disertāciju (1985) un habilitācijas darbu (1993). Daudzu publikāciju un mācību grāmatu autors. Pētnieciskā darba intereses saistās ar vides piesārņojuma izpēti, dabiskas izcelsmes organiskām vielām vidē – humusvielām – un vides un klimata pārmaiņām.

Klimats un laikapstākļi

Klimats un laikapstākļi ir vieni no nozīmīgākajiem mūs aptverošās vides elementiem, kas ļoti tieši un ikdienā ietekmē ikvienu. Tomēr izpratne par to, kā veidojas klimats, pamazām sāk tikai rasties. Lielā mērā to nosaka klimata sistēmas sarežģītais raksturs un daudzi ietekmējošie faktori. No otras puses, pētījumu prioritātes pēdējos gadsimtos ir bijušas tādas fizikālās zinātnes kā fizika, ķīmija un dzīvības zinātnes, piemēram, bioloģija, bet dabas vides pētījumiem atvēlētie resursi, it īpaši Latvijā, bijuši visai ierobežoti.

Lai izprastu, kas ir klimata mainība, vispirms nepieciešams skaidri nošķirt jēdzienu „klimats” un „laiks” vai „laikapstākļi” saturu. Laiks (ārlaiks, laikapstākļi) ir atmosfēras stāvoklis kādā noteiktā laika sprīdī. Laiku raksturo gaisa temperatūra, atmosfēras spiediens, mitrums, nokrišņu daudzums, kā arī nokrišņu veids. Mainoties kaut vienam no šiem lielumiem, mainās laikapstākļi. Tātad laikapstākļi ir ļoti mainīgi. Klimats ir laikapstākļu ilggadējs režīms, kas veidojas Saules radiācijas, zemes virsmas rakstura un ar to saistīto atmosfēras cirkulācijas procesu rezultātā. Klimatu raksturo vidējotās un ilglaicīgās atmosfēras fizikālo rādītāju vērtības,

kas piemīt Zemei kopumā (globālais klimats) vai noteiktai teritorijai (valstij vai apgabalam). Konkrētās teritorijas klimats ir daudz pastāvīgāks nekā laikapstākļi, un klimatu nosaka Saules starojuma daudzums un sadalījums gada laikā, atmosfēras cirkulācijas veids, zemes virsmas raksturs.

Klimata pārmaiņu pētījumi Latvijā pēdējos gados

Valsts pētījumu programma *Klimata maiņas ietekme uz Latvijas ūdeņu vidi (KALME)* (programmas vadītāji – A. Andrušaitis un M. Kļaviņš) tika īstenota no 2006. gada līdz 2009. gadam un uzskatāma par apjomīgāko klimata pārmaiņu pētījumu Latvijā. Programmas izpildē piedalījās Latvijas Universitāte, LU Bioloģijas institūts, Latvijas Lauksaimniecības universitāte (LLU), Latvijas Hidroekoloģijas institūts, Latvijas Zivju resursu aģentūra un Daugavpils Universitāte (DU).

Programmas mērķis bija novērtēt klimata īstermiņa, vidēja termiņa un ilglaicīgās mainības ietekmes uz Latvijas iekšējo ūdeņu un Baltijas jūras vides kvalitāti un ekosistēmām, kā arī sekmēt vides politikas izstrādi adaptācijai klimata pārmaiņām. Programmā

veikto pētījumu rezultātā tika integrēti klimatiskie, hidroķīmiskie un bioloģiskie dati, radot izpratni par iekšzemes ūdens vidē notiekošajiem procesiem un veicinot sadarbību starp dažādās nozarēs strādājošiem zinātniekiem un vides zinātnes un bioloģijas nozaru attīstību. Programmas izpildes gaitā iegūtās jaunās zināšanas un atziņas izmantotas valsts un pašvaldību līmeņa lēmumu pieņemšanas procesā un rekomendāciju izstrādē. Kopumā programmas dalībnieki 81 reizi nākuši klajā ar rekomendācijām vides likumdošanas pilnveidošanai vai piedalījušies lēmumu pieņemšanas procesā un to sagatavošanā. Publicētas trīs zinātniskas monogrāfijas un divas mācību grāmatas. Pētījumu rezultāti atspoguļoti 101 zinātniskā rakstā starptautiskos un Latvijas izdevumos, ieskaitot 51 starptautiski referētu rakstu. Programmas rezultāti izmantoti vairāk nekā 280 ziņojumos dažāda mēroga zinātniskajās konferencēs.

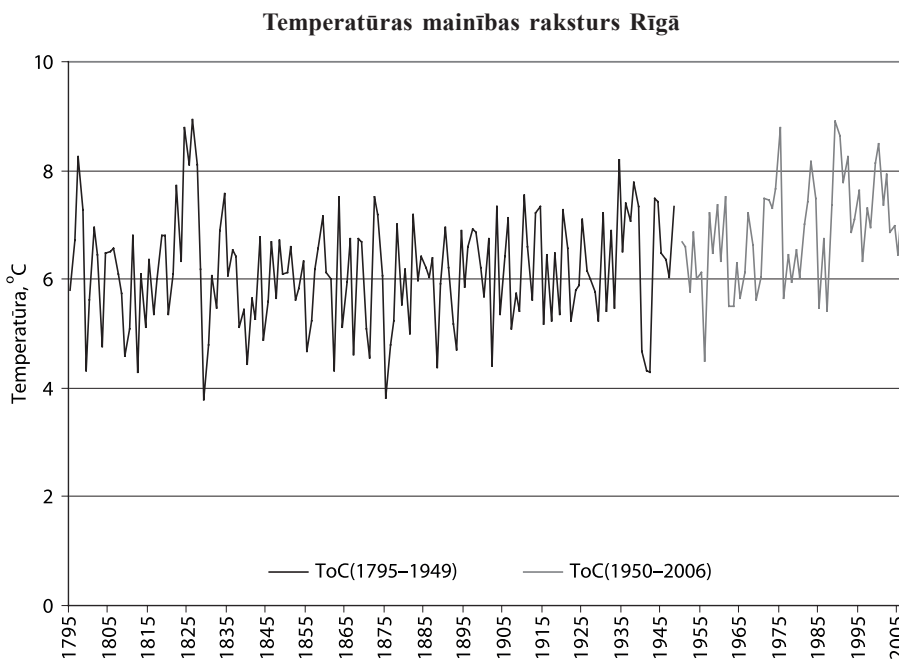
Programma *KALME* devusi nozīmīgu ieguldījumu vides zinātņu pētnieciskās kapacitātes veidošanā Latvijā. Izmantojot veikto

pētījumu rezultātus, jau aizstāvētas deviņas doktora disertācijas. Programmas izpildē iesaistīts 61 jaunais zinātnieks. Rezultāti iekļauti vairākos LU, LLU un DU lekcijuursos, pētījumu temati ļāvuši izstrādāt daudzus bachelora un maģistra darbus. Programma būtiski stimulējusi pētnieku zinātniskos kontaktus un sadarbību gan Latvijā, gan ārpus tās. Sarīkotas divas plašākas starptautiskas konferences. Ikgadējā nacionāla mēroga konference *Klimata maiņa un ūdeņi* kopš 2007. gada organizēta programmas *KALME* paspārnē un, pateicoties programmas darbībai, kļuvusi par nozīmīgāko Latvijas klimata un ūdeņu pētnieku un ar šiem pētījumiem saistīto sociālo partneru forumu.

Klimata pārmaiņu raksturs Latvijā

Daudzos pētījumos ir raksturotas līdzīnējās klimata pārmaiņas. Pēdējo gadu laikā gaisa temperatūras pieaugumu apliecina gan novērojumi visās meteoroloģisko novērojumu stacijās Latvijā, gan arī atsevišķi Rīgā (1. attēls).

1. attēls

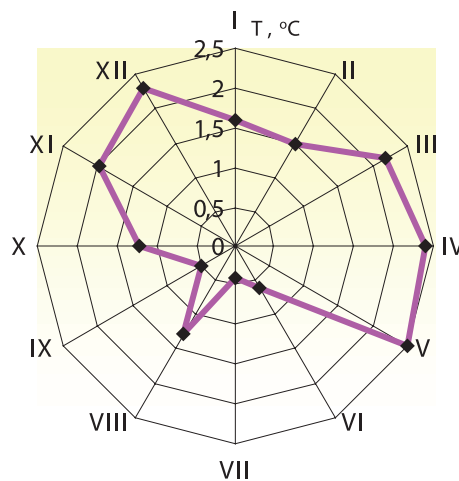
(Meteoroloģisko novērojumu stacijas Rīga–Universitāte dati.)

Temperatūras pieaugums nav novērojams vienmērīgi visa gada garumā. Gada vidējais temperatūras pieaugums Rīgā no 1851. gada līdz 2006. gadam ir 1,53 °C, turklāt augstākais tas ir ziemas sākumā (decembrī), kā arī pavasara mēnešos (maijā, aprīlī, martā) – līdz pat 2,5 °C. Viszemākais temperatūras pieaugums šajā periodā ir konstatēts vasaras mēnešos – jūnijā, jūlijā, septembrī – 0,5 °C (2. attēls).

Klimata pārmaiņu raksturs ir saistīts ar temperatūras paaugstināšanos. To apliecina tas, ka ar negatīvām temperatūrām saistītās meteoroloģiskās parādības pēdējās desmitgadēs notiek retāk, piemēram, ledus iešana Daugavā (3. attēls). Šajā attēlā apkopoti unikālu novērojumu rezultāti, kas uzsākti vairāk nekā pirms 500 gadiem un labi ilustrē, kā mainījies klimats Latvijā un cik augsta ir klimata dabiskā mainība, tomēr, no otras puses, tas parāda, ka pēdējās desmitgades ir bijušas izteikti siltas – ledus iešana ir sākusies ievērojami agrāk nekā novērojumu posma lielākajā daļā.

2. attēls

Mēneša vidējās temperatūras ikmēneša (I–XII: janvāris – decembris) pieaugums Rīgā (1851–2006)¹

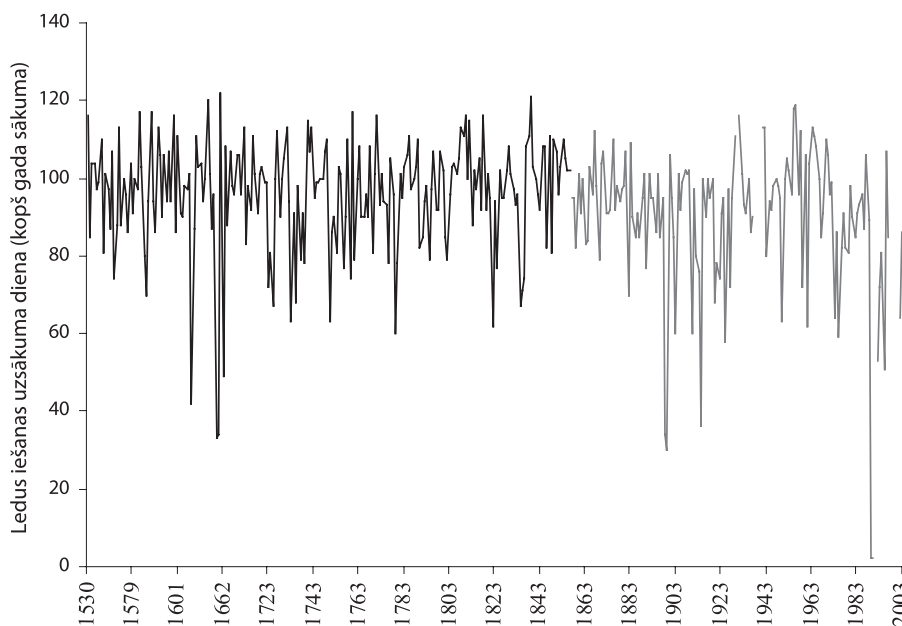

0–2,5 °C – par tik grādiem pieaugusi temperatūra attiecīgajā mēnesī

¹ Kļaviņš et al. 2008.

3. attēls

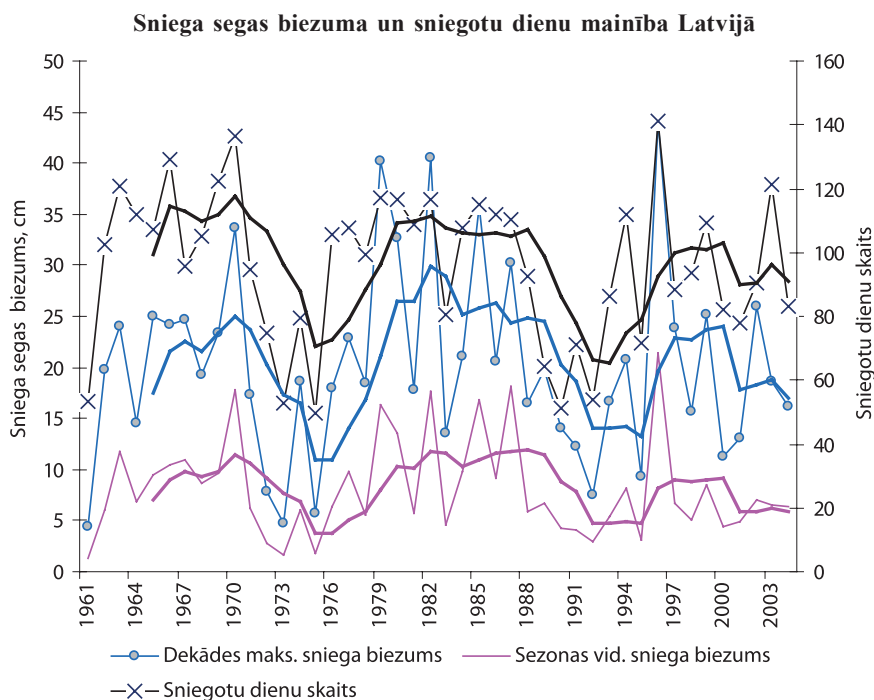
Ledus iešanas sākums Daugavā

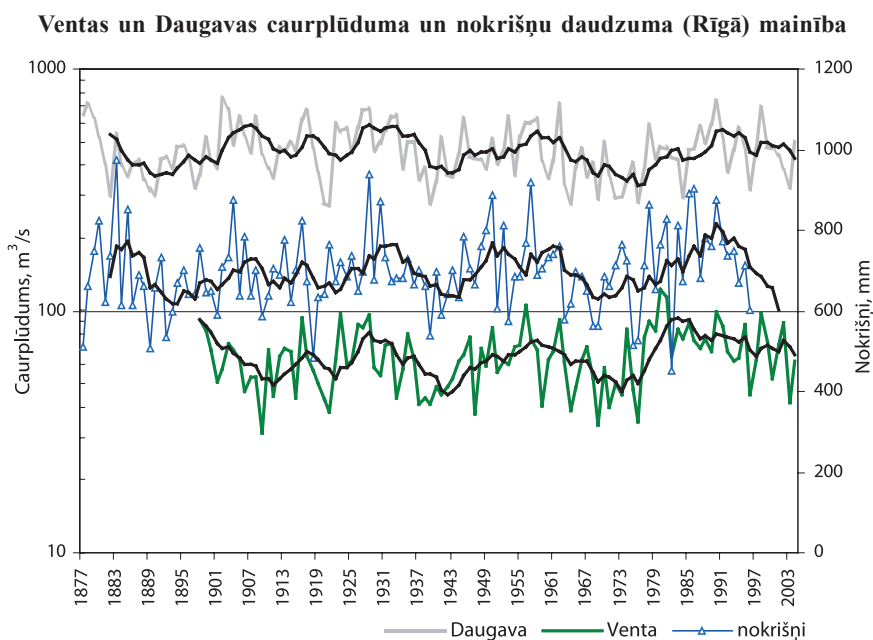
No otras puses, līdzšinējo pētījumu rezultāti pierāda, ka daudzi procesi notiek izteikti periodiski (5. attēls), un tas liecina, ka

Latvijā mainīgs ir gan sniega segas biezums, gan sniegotu dienu skaits (4. attēls), gan arī upju noteces un nokrišņu daudzums.

4. attēls

5. attēls

Klimata pārmaiņu iespējamais raksturs nākotnē

Protams, Latvijas klimatu nākotnē ietekmēs globālā klimata pārmaiņu procesi. Nākotnes klimata modelēšanas vajadzībām ANO Klimata pārmaiņu starpvaldību padomes pētnieki ir izveidojuši scenāriju grupas, kuros ir iespējami atšķirīgs cilvēces attīstības raksturojums. A2 un B2 scenārijs ir samērā pretēji pēc savas būtības. A2 scenārijs paredz neviendabīgu pasauli ar strauju iedzīvotāju skaita pieaugumu, lēnu ekonomisko attīstību un lēnām tehnoloģiju izmaiņām, tātad siltumnīcefekta gāzu izmešu daudzums būtiski nesamazināsies. B2 scenārijā ir plānots mērens iedzīvotāju skaita pieaugums un vidēja ekonomiskā izaugsme, kas radītu ekonomiskos,

vides un sociālās ilgtspējas risinājumus vietējā līmenī, tādējādi panākot siltumnīcefekta gāzu izmešu būtisku ierobežojumu.¹ Prognozes tiek modelētas par laiku no 2070. līdz 2100. gadam.

LU Fizikas un matemātikas fakultātes pētnieku veiktā klimata pārmaiņu modelēšana *Dr. phys. U. Bether*a vadībā ļauj izdarīt šādus secinājumus par klimata mainības raksturlielumiem:

- Sagaidāms, ka gada vidējā temperatūra Latvijā pieaugs par 2,6 līdz 4,0 grādiem (1. tabula), bet gada kopējais nokrišņu daudzums – par 8 līdz 12 procentiem (2. tabula).

¹ Pieejams: http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr.pdf.

1. tabula

Novērotā un prognozētā gada vidējā temperatūra Rīgā, Liepājā, Daugavpilī un Gulbenē, °C

	Rīga	Liepāja	Daugavpils	Gulbene
Pašlaik	6,19	6,70	5,57	4,98
A2	10,27	10,63	9,67	9,12
B2	8,85	9,27	8,23	7,66
Izmaiņas (A2 – pašlaik)	+4,08	+3,94	+4,10	+4,13
Izmaiņas (B2 – pašlaik)	+2,66	+2,57	+2,65	+2,68

2. tabula

Novērotā un prognozētā gada vidējā nokrišņu intensitāte Rīgā, Liepājā, Daugavpilī un Gulbenē, milimetros/diennaktī

	Rīga	Liepāja	Daugavpils	Gulbene
Pašlaik	1,70	1,96	1,74	1,76
A2	1,89	2,14	1,87	1,96
B2	1,83	2,05	1,81	1,92
Izmaiņas (A2 – pašlaik)	+11,4%	+9,3%	+7,8%	+11,4%
Izmaiņas (B2 – pašlaik)	+8%	+4,8%	+4,1%	+8,7%

- Sagaidāms, ka nākotnes klimata projekcijām atbilstošus laika apstākļus raksturos (1) būtiski (pat par 3 mēnešiem) īsākas ziemas, kas tipiski ilgs līdz februārim, (2) pavasara iestāšanās par pusmēnesi agrāk, (3) par diviem mēnešiem garāka vasara (maijs–septembris), (4) patīkamas, relatīvi sausas un siltas atvasaras (oktobris, novembra sākums), (5) lietaināks, garāks rudens (ieskaitot janvāri).
- Upju noteces mainība Latvijas teritorijā nebūs būtiska; sagaidāms upju noteces integrālā apjoma samazinājums par 0–20%. Upju noteces sezonālās un reģionālās izmaiņas būs nozīmīgākas par gada vidējo vērtību izmaiņām un ietvers (1) būtisku pavasara palu samazināšanos un pavasara iestāšanos vismaz mēnesi agrāk; (2) ievērojamu ziemas caurplūduma pieaugumu; (3) būtisku vasaras mazūdens perioda pagarinājumu un noteces samazināšanos tā laikā.
- Sagaidāmas klimata mainības izraisītas temperatūras izmaiņas (pieaugums) – uz Rīgas līča virsmas izmaiņas sasniegs trīs, bet piegrunts slānī – 1,5 grādus.
- Raksturojot Rīgas līča temperatūru, var secināt: (1) nākotnē vairs nav gaidāma Rīgas līča aizsalšana ziemās; (2) vasaras temperatūras maksimums pieaugs par 2°C, peld sezonai piemēroti apstākļi saglabāsies līdz septembra beigām; (3) ūdens masu vertikālā stratifikācija iestāsies par mēnesi agrāk – tādējādi pieaugs arī periods, kurā piegrunts ūdenī netiek atjaunots skābeklis; (4) piegrunts temperatūra vasarā būs augstāka nekā mūsdienās, un tas varētu ietekmēt ķīmisko reakciju norisi.

Klimata pārmaiņu iespējamās ietekmes

Svarīgi ir ne tikai prognozēt klimata pārmaiņu raksturu, bet arī izvērtēt, kādas var būt to iespējamās ietekmes. LLU pētnieki prof. V. Jansona vadībā prognozē augu barības elementu gada kopējās noplūdes pieaugumu par aptuveni 6–20% atkarībā no klimata mainības scenārija. Klimata mainības ietekmju

modelēšana pagaidām nespēj pietiekamā līmenī izvērtēt dažus faktorus, kas veicina lauksaimniecības noteci, un to nelabvēlīgu kombināciju ietekmi, tomēr īpaša nozīme var būt ekstrēmam sausumam veģetācijas periodā un tam sekojošai siltai, ar nokrišņiem un atkušņiem bagātai ziemai.

LU Bioloģijas institūta pētnieki asoc. prof. Guntas Sprinģes vadībā pirmo reizi Latvijā novērtējuši, kā klimata maiņa ietekmē virszemes saldūdeņu dzīvās un nedzīvās dabas komponentus. Būtiska ietekme uz virszemes ūdeņiem sagaidāma sakarā ar organisko vielu saturu raksturojošo parametru – ūdens krāsainības un ķīmiskā skābekļa patēriņa vērtību – pieauguma tendenci. Rezultāti liecina, ka organisko vielu plūsmu maiņa līdz ar citām vides izmaiņām (temperatūra, pH, biogēnie elementi) ir būtiski saistīta ar pirmproducentu attīstību. Ziemām kļūstot siltākām un palielinoties maksimālo atmosfēras nokrišņu summām, sagaidāms virszemes noteces pieaugums, kas izraisīs izmaiņas virszemes ūdeņu ķīmiskajā sastāvā un attiecīgi mainīs hidroekosistēmu funkcionēšanu. Latvijas ūdensobjektu kvalitātes nodrošināšanai svarīgi kļūst jautājumi par ķīmisko elementu izskalošanās samazināšanu tieši ziemas periodā. Prognozējams, ka Salacā konstatētā ilgtermiņa skābekļa samazināšanās, kas ir būtiska vasaras mazūdens periodā, nākotnē var ietekmēt upju pašattīrīšanās procesus un samazināt virszemes ūdeņu kvalitāti kopumā. Jau pašreizējo pārmaiņu ietekmes parāda, ka virszemes saldūdeņos notiek sugu sastāva un struktūras izmaiņas, kas tieši vai pastarpināti liecina par klimata izmaiņām.

Tautsaimnieciski īpaši nozīmīgas ir tādas parādības kā pastiprināta ūdeņu aizaugšana un aļģu, t. sk. toksisko cianobaktēriju, biomasas pieaugums, palielinoties temperatūrai, samazinoties ledstāves laikam un pagarinoties veģetācijas periodam. Tas neizbēgami ietekmēs ūdeņu rekreatīvo vērtību – peldēšanās, ūdenstūrisma un makšķerēšanas iespējas var samazināties. No tā izriet secinājums, ka turpmāk pastiprināta vērība jāpievērš aizsargjoslu un buferzonu izveidei un apsaimniekošanai, lai iespēju robežās samazinātu slodzes uz ūdensobjektiem. Īpaši svarīgas būs sagaidāmās ihtiofaunas strukturālās un funkcionālās

izmaiņas, kas būtiski skars Latvijas zivju resursus. Veiktie pētījumi par izmaiņām iekšējo ūdeņu ihtiocenozēs, zivju izplatībā un sastopamībā, migrācijās un augšanā ļauj prognozēt klimata maiņas ietekmi uz zivju resursiem kopumā un uz nozarēm, kas saistītas ar to izmantošanu – zveju, maksšķerēšanu un akvakultūru. Sagaidāms, ka tuvāko 50–70 gadu laikā būtiski mainīsies ihtiocenožu sastāvs, samazinoties aukstūdens zivju daudzumam un pieaugot siltūdens zivju skaitam. Līdz ar temperatūras un caurplūduma izmaiņām var tikt ietekmēta lašveidīgo zivju barības bāze. Primāra nozīme lašveidīgo zivju nārsta vietu saglabāšanā būs upju atjaunošanas pasākumiem, kas jāņem vērā nacionālajā vides politikā. Tā kā Latvijā akvakultūras zivju audzēšanas temperatūras režīms ir visvairāk atkarīgs no dabiskās vides faktoru sezonālās un daudzgadīgās dinamikas, prognozējams, ka ūdeņu vidējās temperatūras paaugstināšanās palielinās galveno akvakultūras objektu kultivēšanas risku.

Apkopojot iepriekš iegūtos datus, agrāku pētījumu rezultātus, kā arī veicot plašus lauka un kamerālus pētījumus, Latvijas Universitātes pētnieku grupa prof. G. Eberharda vadībā ir izpētījusi krasta procesus. Izstrādāta pirmā visu Latvijas piekrastes ģeoloģiskās uzbūves, reljefa formu, morfometrisko parametru un mūsdienu procesu dinamikas klasifikācija, kas izmantojama par atskaites punktu turpmāku pētījumu veikšanā. Izstrādātas jūras krasta atkāpšanās prognozes turpmākajiem 15 un 50 gadiem valstij kopumā un katrai piekrastes pašvaldības teritorijai, aprēķinātas iespējamās noskalojamās platības, sastādītas digitālās kartes. Sagatavots un publicēts karšu atlants „Baltijas jūras Latvijas krasta procesi”² latviešu un angļu valodā ar 25 kartēm. Šie procesi raksturo Latvijas jūras krasta izmaiņas un eroziju pagājušā gadsimta laikā, pēdējos 15 gados un atsevišķās pēdējo gadu spēcīgajās vētrās.

Piekrastes attīstības telpiskās plānošanas vajadzībām atbilstošā mērogā un detalizācijas pakāpē sagatavots digitāls kartogrāfisko datu slānis par krasta erozijas riska joslu 2023. un 2058. gadam. Izstrādāts krasta erozijas un

vētru vējuzplūdu apdraudējuma novērtējums visu piekrastes pašvaldību teritorijām. Identificēti tautsaimnieciski un sociāli svarīgākie objekti, kas atrodas riska joslā. Sagatavots skaidrojošais kartogrāfiskais materiāls.

Tiek prognozēts, ka līdz 2023. gadam vidējais un maksimālais krasta erozijas ātrums būs gandrīz tāds pats, kāds tas ir bijis maksimuma laikā līdzšinējā periodā atbilstošā krasta iecirknī (0,5–3,0 m/gadā); krasta erozija galvenokārt sagaidāma vietās, kur tā novērojama pēdējās desmitgades laikā ar nelielu erozijas apdraudēto krasta posmu kopgaruma pieaugumu; krasta erozijas apdraudēto posmu kopgarums galvenokārt pieaugs uz iepriekš dinamiski neitrālu krasta iecirkņu rēķina, it īpaši krasta līnijas izciļņu iecirkņos.

Paredzams, ka līdz 2058. gadam vidējais un maksimālais krasta erozijas ātrums pārsniegs līdzšinējo par 30–100% (1,0–6,0 m/gadā), bet erozijas apdraudēto krasta posmu kopgarums pieaugs par 10–20%.

Izstrādāta Latvijas vietējiem apstākļiem pielāgota indikatoru metodika jūras krasta erozijas un plūdu riska pakāpes novērtēšanai un rajonēta krasta josla pēc riska pakāpes.

Būtisks klimata pārmaiņu pētījumu virziens saistās ar procesu mainības izvērtējumu Baltijas jūrā un Rīgas līcī, kurus ir pētījuši Hidroekoloģijas institūta pētnieki *Dr. geogr. J. Aigara* un *Dr. biol. A. Ikaunieces* vadībā. Baltijas jūrā novērojamas arī tādas klimata izmaiņas kā dominējošo vēju virziena izmaiņas. Savukārt, mainoties dominējošo vēju virzieniem, sākot jau ar septiņdesmitajiem gadiem, ir notikušas izmaiņas Baltijas jūras hidroloģiskajā režīmā, t. i., samazinājies sālsūdens ieplūdes biežums un intensitāte, tāpēc pēdējo 30 gadu laikā ir novērojama Baltijas jūras sāļuma samazināšanās tendence, kas uzskatāmi redzama arī Rīgas līcī. Izmaiņas Baltijas jūras hidroloģiskajā režīmā nosaka arī Baltijas jūras centrālās daļas piegrunts ūdens slānī novērojamā ilgstošā skābekļa deficīta un mirušo zonu izveidošanos. Turpretī Rīgas līcī, kur piegrunts ūdens slāņa skābekļa krājumi tiek periodiski atjaunoti, izmainītā hidroloģiskā režīma ietekme uz skābekļa gada dinamiku pašlaik nav konstatējama un arī netiek prognozēta.

² Eberhards, Lapinskis 2008.

Rīgas līcī ir novērojama sezonāla ūdens slāņa vertikālā stratifikācija, ko nosaka temperatūras atšķirības starp virsējo un piegrunts ūdens slāni. Prognozētais gaisa temperatūras pieaugums ietekmēs arī ūdens virsējā slāņa temperatūru, kas noteiks Rīgas līča ūdens sezonālās stratifikācijas pastiprināšanos, kura savukārt atstās negatīvu iespaidu uz Rīgas līča piegrunts ūdens slāņu skābekļa režīmu.

Piegrunts skābekļa deficīts savukārt negatīvi ietekmē denitrifikācijas ātrumu, tāpēc lielāki slāpekļa apjomi, kas tiek ienesti gan no dabīgiem, gan antropogēniem avotiem, paliek aprītē un tālāk pastiprina eutrofikāciju.

Prognozētais temperatūras pieaugums nosaka augu barības vielu reģenerācijas ātruma pieaugumu, tāpēc tiek prognozētas augstākas biogēno vielu koncentrācijas ziemas periodā. Kopā ar ātrāku ūdens sasilšanu un stratifikāciju barības vielu akumulācija noved pie pastiprinātas, agrākas un intensīvākas aļģu – fitoplanktona – ziedēšanas pavasarī. Savukārt palielinātas pavasara fitoplanktona biomasas sedimentācija pastiprina skābekļa patēriņu piegrunts ūdens slānī stratifikācijas periodā, tā vēl vairāk palielinot skābekļa deficītu piegrunts ūdens slānī.

Klimata izmaiņu attīstības scenāriji norāda, ka ūdens temperatūrai Latvijas jūras ūdeņos būs tendence pieaugt. Rīgas līcī vismaz par mēnesi pagarināsies periods, kad eksistē sezonālais termoklīns un ūdens slāņi nesajucas – visur, kur dziļums pārsniedz 20 metrus. Tādējādi sagaidāma kompleksa vides apstākļu ietekme uz ekosistēmas procesiem biotopos. Vispilgtāk izmaiņas izpaudīsies veģetācijas laikā no marta beigām līdz oktobra otrajai pusei. Sagaidāmā ledus segas izzušana veicinās agrāku procesu uzsākšanos ziemā un pavasarī: fitoplanktona un zooplanktona attīstību, kā arī bentosa sugu vairošanās perioda pārbīdi. Eksperimentālie rezultāti liecina, ka, pieaugot nokrišņu daudzumam, izzūdot ledus kārtai un paaugstinoties temperatūrai, gaidāma Rīgas līča fitoplanktonā dominējošo arktiskā kompleksa sugu īpatsvara samazināšanās un boreālā kompleksa sugu īpatsvara pieaugums, kā arī planktona kopējās biomasas palielināšanās. Ātrāka ūdens termiskās stratifikācijas iestāšanās Baltijas jūras atklātajā daļā

Latvijas ūdeņos noteiks pavasara ziedēšanas samazināšanos, sarūkot kramaļģu daudzumam, jo asimilācijai pieejamo augu barības vielu apjoms tiks ātrāk ierobežots.

Daudzgadīgo zinātnisko zvejas uzskaišu materiālu analīzes rezultātā izveidoti prognostiski modeļi komerciāli nozīmīgāko zivju sugu krājumiem. Rīgas līča reņģu ražība pārsvarā pieaugs, palielinoties vidējai ūdens temperatūrai maijā. Taču nozvejas pieaugumam ievērojami jāsamazina neregistrēto nozveju apjoms. Arī mencu krājumu dinamika būs vairāk atkarīga no mencu bojāejas, ko izraisījusi zveja. Vides apstākļu izmaiņu ietekme uz mencu krājumu dinamiku, salīdzinot ar zvejas intensitātes izmaiņām, ir mazāk svarīga. Krājums saglabāsies zems pat nārstam labvēlīgos vides apstākļos, ja tie uzlabosies īslaicīgi un nenotiks izmaiņas zvejas regulēšanā. Brētliņu krājumi periodiski variēs 7–11 gadu ciklā neatkarīgi no klimata. Tomēr, lai brētliņu daudzums strauji nesamazinātos un saglabātos atražošanās potenciāls, būs jāsamazina zvejas izraisītā zivju mirstība un attiecīgi pieļaujamās nozvejas līmenis jāmaina atbilstoši faktiskajai paaudžu ražībai. Tādējādi veiksmīgai zivsaimniecībai, gandrīz neatkarīgi no klimata apstākļiem, ir svarīgi samazināt zvejas izraisīto zivju mirstību. Klimata izmaiņas var uzlabot vai pasliktināt paaudžu ražību, tomēr intensīvas zvejas apstākļos pilnībā neizšķirs krājumu apjomu.

Kopumā veikto pētījumu rezultāti norāda, ka veiksmīgai resursu apsaimniekošanai klimata izmaiņu apstākļos vissvarīgāk ir maksimāli ierobežot cilvēka darbības sekas uz jūras ekosistēmām. Pēc iespējas samazinātas biogēnu slodzes, arī pārrobežu aspektā, saudzīgas zvejas politikas izmantošana un aizsargājamo teritoriju statusa ievērošana ir galvenie priekšnoteikumi turpmākai sekmīgai jūras ekosistēmu funkcionēšanai.

Gan praktiķu, gan pētnieku novērotās un pēdējo modelētās klimata pārmaiņas Latvijā norāda uz adaptācijas politikas nepieciešamību valsts ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai. Klimata pārmaiņu aspektam jābūt integrētam tālākās attīstības plānošanā Baltijas jūras piekrastes teritorijā Latvijā – gan attīstības ietekmes uz vidi novērtējumos, gan

teritoriju plānojumos, gan upju baseinu apsaimniekošanas plānos, gan attīstības stratēģiju un sektoru plānu izstrādē.

Projektā tika ierosināti klimata pārmaiņas adaptācijas pasākumi, kas Latvijas tautsaimniecībai ir stratēģiski nozīmīgi, jo

- pirmo reizi Latvijā ir minēts noteikts nepieciešamo adaptācijas pasākumu komplekss, kas ir konkrētāks par ES Baltajā grāmatā *Adaptācija klimata pārmaiņām – iedibinot Eiropas rīcības pamatprincipus* (01.04.2009.) minēto pasākumu klāstu un pēc būtības piemērots klimata pārmaiņu ietekmēm Latvijā;
- pasākumu klāsts ļauj valsts un sektoru attīstības plānošanā, īstenošanā un pārskatīšanā ņemt vērā ieteiktos pasākumus, kas samazinātu klimata pārmaiņu negatīvo ietekmi uz tautsaimniecību un ļautu efektīvi izmantot pozitīvās sekas;
- tie var būt saturisks pamats Latvijas Nacionālās adaptācijas stratēģijas izstrādei attiecībā uz ūdens vidi un, ņemot vērā šajā programmā izmantoto metodi, paraus adaptācijas pasākumu noteikšanai ne tikai attiecībā uz ūdens vidi;
- to izsvērtā īstenošana mazinātu Baltijas reģiona līmeņa ekoloģiskā līdzsvara

ietekmēšanu – plašāku Baltijas jūras piesārņošanu ar biogēniem elementiem un iespaidu uz tās ekosistēmu, un to sekas nav prognozējamas sistēmas sarežģītības dēļ.

Tāpat pēdējos gados Latvijā veiktās klimata pārmaiņu izpētes rezultāti nodrošina atbildīgos pašvaldību darbiniekus, ūdens vides apsaimniekošanas speciālistus un teritoriju plānotājus ar vienuviet apkopotu, viegli uztveramu informāciju par notiekošajām un prognozētajām klimata pārmaiņām Latvijas teritorijā. Turklāt tiek sniegti praktiski ieteikumi, lai piemērotos ūdens vides klimata pārmaiņām lauksaimniecībā, mežsaimniecībā, zivsaimniecībā, enerģētikā, izglītībā un zinātnē, komunālā saimniecībā, kā arī tādās jomās kā teritoriju plānošana un upju sateces baseinu apsaimniekošana. Lai sekmīgi īstenotu minētās Valsts pētījumu programmas mērķi, bija nepieciešama daudzu pētnieku iesaistīšanās, tādējādi tika būtiski veicināta starpdisciplinārā sadarbības prakse, kuras līdz šim Latvijā ir pietrūcis. Līdz ar to programma devusi ieguldījumu Latvijas zinātnes politikas nostiprināšanā, veidojot kompleksa, starpdisciplināra, problēmorientēta pētījuma modeli vides zinātnēs.

VĒRES

Grāmatas

Aigars, J. et al. (2009) Klimata mainība Latvijā: Aktualitātes un piemērošanās pasākumi. Āboliņa, K. (red.) *VPP Klimata maiņas ietekme uz Latvijas ūdeņu vidi*. Rīga : Gandrs

Eberhards, G.; Lapinskis, J. (2008) *Baltijas jūras Latvijas krasta procesi: Karšu atlants*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds

Kļaviņš, M. et al. (2008) *Klimata mainība un globālā sasilšana*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds

Kļaviņš, M. (ed.) (2007) *Climate change in Latvia*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds

Raksti un ziņojumi

Aigars, J. et al. (2008) Ecological quality boundary-setting procedures: the Gulf of Riga case study. *Environmental Monitoring and Assessment*, 138 (1–3), 313–326

Andrén, E. et al. (2007) Defining reference conditions for coastal areas in the Baltic Sea. *TemaNord*, 583 – Nordic Council of Ministers, Copenhagen

Apšīte, E.; Zīverts, A.; Bakute, A. (2008) Application of conceptual rainfall-runoff model METQ for simulation of daily runoff and water level: the case of the Lake Burtnieks watershed. *Proceedings of Latvian Academy of Sciences*, Sect. B, 1/2, 62, 47–54

Gruberts, D. et al. (2007) Impact of flooding on limnological characteristics of shallow floodplain lakes in Latvia. *Hydrobiologia*, 584, 223–237

- ICES (2007a) Report of the ICES/HELCOM Working Group on Integrated Assessments of the Baltic Sea (WGIAB), 12–16 March 2007, Hamburg, Germany. ICES CM, BCC, 04
- ICES (2007b) Report of the Study Group on Baltic Sea Productivity (SGPROD), 23–26 January 2007, Gdynia, Poland. ICES CM, BCC, 02
- Ikauniece, A. et al. (2009) Ecosystem changes and possible management solutions in the Eastern Baltic Sea – effort of Latvian KALME. ICES CM, G, 13
- Ikauniece, A. et al. (2008) Returning to the Baltic Proper: More Questions than Answers? IEEE
- Jansons, V. et al. (2009). Risk assessment of the agricultural pollution with nitrates in Latvia. *LLU Raksti*, 22 (316), 1–11
- Kalvāne, G. et al. (2009) Influence of climate change on phenological phases in Latvia and Lithuania. *Clim Res*, 39, 209–219
- Klavins, M.; Rodinov, V. (2008) Long-term changes of river discharge regime in Latvia. *Hydrology Research*, 9, 2, 133–141
- Klavins, M.; Briede, A.; Rodinov, V. (2009) Changes in ice regime of rivers in the Baltic region in relation to climate variability. *Climate Change*, 95, 3–4, 485–498
- Klavins, M.; Kokorite, I.; Rodinov, V. (2008) Flows of dissolved organic matter in conditions of changing environment. Sveinsson, O.; Garðarsson, S.; Gunnlaugsdottir, S. (eds.) *Northern Hydrology and its global role*. Vol. 2. Nordic Hydrological Programme Report, 50, 574–581
- Klavins, M. et al. (2008) Patterns Of River Discharge: Long-Term Changes In Latvia And The Baltic Region. *Baltica*, 21, 41–49
- Ustups, D.; Uzars, D.; Müller-Karulis, B. (2007) Structure and feeding ecology of the fish community in the surf zone of the Eastern Baltic Latvian Coast. *Proceedings of Latvian Academy of Sciences*, Sect. B, 61 (650), 20–30
- Yurkovskis, A.; Poikane, R. (2008) Biogeochemical, physical and anthropogenic transformations in the Daugava River estuary and plume, and the open Gulf of Riga (Baltic Sea) indicated by major and trace elements. *Journal of Marine Systems*, 70, 77–96

PAR SAEIMAS VĒLĒŠANĀM: SKATS ATPAKAĻ UN UZ PRIEKŠU

Jānis Peniķis (*Ph. D., Dr. hon. c.*) ir viens no Indiānas Universitātes (ASV) emeritētiem politikas zinātnes profesoriem. Mācībspēks Minesotas Universitātē (ASV) (1964–1970) un Indiānas Universitātē (1970–1998). Viesprofesors Rietummičiganas Universitātes latviešu studiju programmā (1975–1990). Viesprofesors Latvijas Universitātes Publiskās pārvaldes maģistra programmā (1995–2005). Fulbraita profesors LU (1996). Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju loceklis (1997). Apbalvots ar Triju Zvaigžņu ordeni (2006). Raksti dažādos zinātniskos izdevumos ASV, Latvijā, Zviedrijā, Norvēģijā. Referāti starptautiskās zinātniskās konferencēs ASV, Kanādā, Vācijā, Zviedrijā, Norvēģijā. Raksti un intervijas dažādos ASV, Latvijas un trimdas latviešu un baltiešu preses izdevumos. Darbojies dažādās trimdas latviešu un baltiešu sabiedriskās un kultūras organizācijās.

Prezidents J. Čakste: Es likšu uz balsosānu visu šo Satversmes Sapulces likumu visā visumā, kas bija priekšā likts trešā lasījumā. (Nobalsojot pieņem.) Šis likums tiks nodots redakcijas komisijai. Vaj būs kādi iebildumi? Nav. (Klīve: Pieņemts! Applausi.)¹

Ar šiem teikumiem Latvijas Tautas padome 1919. gada 19. augustā noslēdza debates par likumu, ko var uzskatīt par pirmo konkrēto soli Latvijas ceļā uz parlamentāru demokrātiju. Tautas padome, kas 1918. gada 18. novembrī bija deklarējusi valsts neatkarību, nebija tautas vēlēta institūcija, bet astoņu politisko partiju sastādīta organizācija, kura tikai iepriekšējā vakarā, 17. novembrī, bija vienojusies par savu politisko platformu un Latvijas Pagaidu valdības izveidošanu. Apziņoties, ka tā ir neievēlēta pagaidu institūcija, Latvijas Tautas padome (LTP) savas platformas 1. punktā apsolīja, ka „Latvijas Satversmes Sapulce sasaukama pēc iespējas drīzākā

laikā”. Šī solījuma pildīšanā pirmais solis bija vienoties par noteikumiem Satversmes sapulces ievēlēšanai, ko LTP paveica četrās garās plenārsēdēs, sākot debates 1919. gada 11. augustā un pieņemot vēlēšanu likumu trešajā lasījumā 1919. gada 19. augustā.

Kādēļ par Saeimas vēlēšanām?

Tautas padomes pieņemtajam likumam par Satversmes sapulces ievēlēšanu bija sekas, ko izjūtām mūsdienās un kas dziļi ietekmē atjaunotās Latvijas valsts politisko dzīvi. 1919. gada likums kļuva par pamatu (gan ar zināmiem grozījumiem) 1922. gada Saeimas vēlēšanu likumam. Savukārt 1922. gada likums kļuva par pamatu (arī ar zināmiem grozījumiem) 1992. gada Latvijas Republikas Augstākās Padomes likumam par Saeimas vēlēšanām. Ar vēlēšanu likuma ceļā ievēlēto parlamentu Latvija dzīvoja no 1922. gada līdz 1934. gadam un tagad atkal kopš 1993. gada. Šī raksta nodoms ir ieskatīties politiskajos apstākļos, kuros veidojās vēlēšanu likumu saturs, un apskatīt likumu ietekmi uz Latvijas demokrātijas likteņiem. Lasītāji jābrīdina, ka autors centies ievērot zinātniskās metodes postulātus, bet viņa argumentācijas

¹ Latvijas Tautas Padome 1920, 218. Jāpiezīmē, ka „prezidents J. Čakste” 1919. gadā bija Tautas padomes priekšsēdētājs; par Valsts prezidentu viņš kļuva trīs gadus vēlāk. „Klīve” ir Zemnieku savienības frakcijas vadītājs Tautas padomē Ādolfs Klīve.

nolūks ir norādīt uz vēlamību mainīt Latvijas vēlēšanu iekārtu.

Latvijā, tāpat kā daudzās citās parlamentārās valstīs, Saeima ir vienīgā tautas ievēlētā centrālās varas institūcija. Nav gan pareizs dažreiz dzirdētais apgalvojums, ka līdz ar to Saeima ir „augstākais” varas orgāns valstī.² Latvijas 1922. gada Satversme piešķir arī Valsts prezidentam, tiesnešiem un ministriem autonomas, no Saeimas neatkarīgas tiesības un pienākumus – ieskaitot Valsts prezidenta tiesības ierosināt Saeimas atļaušanu un tiesnešu pienākumu būt neatkarīgiem un vienīgi likumam padotiem, kā teikts Satversmes 83. pantā. Kopš 1996. gada pastāv arī Satversmes tiesa, kurai ir tiesības lemt, vai Saeimas (un valdības) pieņemtie akti atbilst Satversmei, un neatbilstības gadījumā atzīt tos par spēkā neesošiem.

Ja Saeima nav valsts varas „augstākais” orgāns – tāda Latvijas konstitucionālā iekārtā vienkārši nav –, tad Saeima neapšaubāmi ir valsts politisko procesu centrs. Par tādu to padara, pirmkārt, fakts, ka tās ievēlēšanai tiek aktivizēti daudzi politiskie procesi un līdzekļi un daudziem pilsoņiem Saeimas vēlēšanas ir galvenais, ja ne vienīgais politiskās līdzdalības veids. Otrkārt, Saeimai pieder galvenās likumdošanas tiesības, kas nenovēršami nozīmē uzskatu un interešu sadursmes likumu veidošanas procesā un to atrisinājumus ar politisku līdzekli – balsojumu. Treškārt, Saeimas tiesības ievēlēt vai iecelt valsts amatpersonas un dot vai atteikt uzticību valdībai tāpat praksē ir jārisina ar to pašu politisko līdzekli – balsojumu.

Šie apstākļi norāda ne vien uz Saeimas politisko lomu – vēl vairāk, tie norāda uz vēlēšanu iekārtas ārkārtīgi svarīgo nozīmi Latvijas politikas veidošanā. Saeimā ievēlēto deputātu sastāvs ir atkarīgs, piemēram, no tā, cik viegli vai sarežģīti ir vēlēšanu likuma noteikumi par kandidātu izvirzīšanu; no tā, vai vēlētāji var balsot par atsevišķiem kandidātiem vai tiem jābalso par visu kādas partijas sarakstu; no tā, vai visa valsts ir viens vai vairāki, vai daudzi vēlēšanu apgabali; no tā, kāda aritmētiska formula tiek lietota, lai

² Par šī uzskata maldīgumu sk. Lēbers 1998, 110–116.

noteiktu, kuras partijas un kandidāti iekļūst Saeimā, un tā joprojām. Šie šķietami tehniskie „sīkumi” nopietni, pat izšķiroši ietekmē ne vien to, kādas partijas un kandidāti iekļūst Saeimā pēc katrām vēlēšanām, bet arī valdības stabilitāti un, vissvarīgāk, sabiedrības vērtējumu, vai tā savas valsts politisko iekārtu kopumā pieņem vai nepieņem par aizstāvam un saudzējamu. Vienā gadījumā, 1934. gadā, Latvijas sabiedrība acīmredzot neuzskatīja savu parlamentāro demokrātiju par aizstāvam. Kopš neatkarības atjaunošanas savukārt gandrīz nemitīgi ir atkārtotās debātes par „plaisu starp tautu un varu” un, sevišķi pēdējos gados, norādes uz katastrofāli zemu sabiedrības uzticības līmeni Saeimai un valdības iestādījumiem vispār.

Sākot ar tagadni

Pēdējos 17 gados, t. i., kopš 1993. gada 6. jūlija, kad pilnā spēkā tika atjaunota 1922. gada Satversme, Latvijas politiku raksturo divas pretējas parādības. Viena ir valsts formālo institūciju atjaunošana saskaņā ar Satversmes principiem un visumā gluda to kārtējā darba gaita. Ja par šiem 17 gadiem spriestu tikai pēc formāliem parlamentāras demokrātijas kritērijiem, tad Latvijas pieredze būtu jāvērtē kā sekmīga, ja ne izcila. Šai laika posmā ir notikušas piecas brīvas, mierīgas Saeimas vēlēšanas ar augstu konkurences līmeni starp politiskajām partijām un visumā augstu vēlētāju līdzdalību. Saeima ir ievēlējusi trīs valsts prezidentus, iecēlusi tiesnešus un citas amatpersonas un balsojusi par un pret ministru kabinetiem – konstitucionāli paredzētajā kārtībā. Tādā pašā kārtībā, bez pučiem un spilgtiem likuma pārkāpumiem visumā ir darbojušās citas valsts institūcijas.

Tās ir labās ziņas. Sliktā ziņa ir tā, ka aiz formālā miera Latvijas politiskās dzīves prakse ir bijusi gandrīz nepārtrauktā nemiera, krīžu un nervozu manevru stāvoklī. Septiņpadsmit gados ministru kabineti ir mainījušies 13 reizes; šī raksta tapšanas laikā, 2010. gada vasarā, premjers Valdis Dombrovskis vada 14. Ministru kabinetu. Praksē tas nozīmē, ka visi kabineta sastāvi ir bijuši „pagaidu valdības” – ar tām tipisko nespēju vai vilcināšanos īstenot ilgtermiņa programmas

vai reformas, kaut arī tādas bieži ir pieteiktas valdības veidošanas stadijā. Tā vietā pagaidu valdībām un atsevišķiem ministriem ir tieksme izlīdzēties ar īstermiņa problēmu lāpīšanu un nodarboties ar savas partijas interešu sekmēšanu. Šāds darbības stils savukārt laika gaitā ir vairojis un padziļinājis iedzīvotāju neticību un cinismu par valdības spēju vai gribu risināt sabiedrībai svarīgas problēmas.

Labi zināmais valdību nestabilitātes tiešais cēlonis, protams, ir Saeimā pārstāvēto politisko partiju savstarpējie manevri. Uz Eiropas vispārējā fona Latvijas politiskās partijas izceļas – diemžēl ne vārda labā nozīmē – ar tādām īpatnībām kā ar niecīgu biedru skaitu (iepretim iedzīvotāju skaitam), ar ļoti lieliem līdzekļiem (iepretim ekonomikas lielumam) un ar vienpersonisku vai šauri koncentrētu iekšējās vadības praksi (sk., piem., tā sauktās Čevera, Zīgerista, Kaula, Jurkāna, Lemberga, Šķēles, Šlesera un Repšes partijas).³ Partiju galvenā, kaut ne vienīgā funkcija demokrātiskās iekārtās ir apvienot ideoloģiski vai sociālekonomiski radniecīgus sabiedrības grupējumus, formulēt to uzskatus konkrētā programmā un censties iegūt to pārstāvību valsts likumdošanas un izpildvaras institūcijās. Partijas Latvijā atbilst šim aprakstam tikai tādā mērā, ka tās cenšas iegūt vietas Saeimā un Ministru kabinetā, un pirms katrām vēlēšanām tās, protams, uzraksta partijas programmu. Ne no šīm programmām, ne no partiju šaurā biedru loka nav iespējams secināt, kādus sabiedrības grupējumus katra partija pārstāv.⁴ No partiju vadītāju viedokļa šāda situācija ir ideāla: tā atļauj partijas vadītājiem mēģināt maksimizēt piekļuvi valsts varai (un no tās iegūstamiem labumiem), neraizējoties par to, ko partijas atbalstītāji un potenciālie vēlētāji domā par vadītāju lēmumiem attiecībā

uz konkrētiem likumprojektiem vai vadītāju izšķiršanos piedalīties valdības koalīcijā, opoņēt tai vai aktīvi mēģināt to izjaukt.

Lai maksimizētu savu politisko ietekmi, katras partijas vadītāji, protams, cenšas pielāgot savas partijas struktūru, līdzekļu avotus, programmas un taktiku tiem juridiskiem, ekonomiskiem, sociāliem un kultūras parametriem, kuros partijai jādarbojas. No tā, cik sekmīgi partijas organizētāji un vadītāji spēj „nolasīt” un reaģēt uz šo politisko vidi, ir atkarīgi partijas panākumi vēlēšanās, kas savukārt nosaka, cik daudz (ja vispār) partija spēs piedalīties likumdošanas, izpildvaras un citos valdības procesos. Vēlēšanas, īsi sakot, ir galvenais sākumpunkts politiskās ietekmes iegūšanai, un vēlēšanu sistēma, t. i., likumos un citos normatīvos aktos paredzētā vēlēšanu kārtība, ir pats pirmais apstāklis, kas partijas vadītājiem jāņem vērā, veidojot savas partijas iekšējo struktūru, plānojot līdzekļu izlietojumu, izvēloties kandidātus un vēlēšanu kampaņas taktiku.

To pašu var pateikt citādi: vēlēšanu sistēma spēcīgi ietekmē, ja ne pilnībā nosaka politisko partiju raksturu. Ja, piemēram, Saeimas locekļus ievēlētu no 100 atsevišķiem vienmandāta apgabaliem, partijas būtu gluži citāda rakstura organizācijas nekā tagad. Tās būtu spiestas aktivizēt biedru un atbalstītāju grupas daudzos apgabalos; tām būtu jāmeklē katram apgabalam piemērots kandidāts (kurš tādēļ būtu zināmā mērā neatkarīgs no partijas centrālās vadības); līdzekļus būtu prātīgi izlietot nevis partijas reklamēšanai visas valsts mērogā, bet sadalīt tos pa apgabaliem atsevišķu kandidātu atbalstīšanai, un tā tālāk. Autors negrasās ierosināt šādu sistēmu, bet grib tikai uzsvērt vēlēšanu iekārtas tālejošās sekas.

Tagadējās vēlēšanu iekārtas pamatā ir proporcionālās pārstāvības jeb partiju sarakstu princips, un šī principa konkrētie rezultāti ietekmē visas politiskās partijas, to vadītājus un atbalstītājus, atsevišķos Saeimas deputātus un visus citus politikas līdzdalībniekus, ieskaitot vēlētājus. Proporcionalitātes principa nolūks ir dot tainīgu iespēju dažādiem sabiedrības grupējumiem, dažādām partijām iegūt tik daudz vietu parlamentā, cik procentu par tām nobalsojuši vēlētāji. Teorētiski ir iespējams, ka viena vai divas partijas iegūst vairākumu, bet praksē

³ Par Latvijas partiju raksturu sk., piem.: Auers, Daunis; Ikstens, Jānis (2007) Politisko partiju loma demokrātijā; Ikstens, Jānis; Runcis, Andris (2007) Brīvības un godīgas vēlēšanas; Kalniņš, Valts (2007) Korupcijas mazināšana – grām. Rozenvalds 2007; Sabiedrība par atklātību Delna 2009.

⁴ Daļējs izņēmums šim vērojumam ir t. s. krievvalodīgās partijas: „Saskaņa Latvijai – atdzimšana tautsaimniecībai” un tās vēlākie atzarojumi, kuru vadītāji var samērā viegli identificēt savus potenciālos vēlētājus.

šāda vēlēšanu sistēma vienmēr nozīmē vairāku vai daudzu partiju ievēlēšanu, kas savukārt nozīmē, ka no parlamenta uzticības balsojuma atkarīgā izpildvara ir *koalīcijas valdība*. Dažās, piemēram, Skandināvijas un citās valstīs, kur politiskās partijas sāka veidoties jau 19. gadsimtā kā zināmu sociālekonomisko interešu un ideoloģiju pārstāves, šādas koalīcijas valdības var darboties sekmīgi un ilgi, jo valdību atbalstošo partiju vadītāji visumā apzinās savu vēlētajū uzskatus un var vienoties par nepieciešamajiem kompromisiem valsts politikas veidošanā, reizē atturoties no īstermiņa aprēķiniem un personiskiem konfliktiem. Latvijas gadījumā, kā iepriekš norādīts, politisko partiju šaurais biedru un finansiālo atbalstītāju loks un partiju neskaidrā sociālekonomiskā un ideoloģiskā bāze paver partiju vadītājiem kārdinoši plašas iespējas īstenot īstermiņa personiskas ambīcijas un intereses, kas noved pie biežām valdību maiņām un plašākai sabiedrībai neizprotamiem parlamenta balsojumiem. Pilsoņos vēlētajos savukārt šāda situācija rada uzskatu, ka vaina ir tagadējos negodīgajos vai neatbildīgajos politiķos (kur tā dažreiz, bet ne vienmēr arī ir), nevis vēlēšanu iekārtā, kas veicina šādu situāciju. Šis sabiedrības uzskats izskaidro nepārtrauktos meklējumus pēc „godīgākiem”, „patriotiskākiem”, „kompetentākiem”, „mūsu interešu aizstāvētājiem” politiķiem, par kādiem sevi pieteikuši katrās Saeimas vēlēšanās arvien kādi jauni vadoņi un to partijas, lai pēc neilga laika sabiedrības uztverē kļūtu par „tādiem pašiem politiķiem” kā iepriekšējie.

Kā tas sākās

Latvija ir vienīgā no Padomju Savienības okupētajām vai pakļautajām valstīm, kas pēc neatkarības atgūšanas 90. gadu sākumā nepieņēma jaunu valsts konstitūciju. Šim vecās iekārtas atjaunošanas principam Latvija sekoja arī vēlēšanu sistēmas jautājumā. 1992. gada 20. oktobrī Augstākā Padome pieņēma vēlēšanu likumu, kas sākās ar klauzulu: „Piemērot 5. Saeimas vēlēšanām Latvijas Republikas 1922. gada 9. jūnija „Likumu par Saeimas vēlēšanām” šādā redakcijā.”⁵ 1992.

⁵ Par 5. Saeimas vēlēšanām 1992.

gada likums cieši sekoja sava 70 gadus vecā priekšteča formātam un valodai, izdarot tikai pāris politiski nozīmīgus grozījumus. Galvenie vēlēšanu iekārtas noteikumi tomēr palika nemainīti. Vēlēšanas notiek pēc proporcionālītātes principa; valsts ir sadalīta piecos lielos vēlēšanu apgabalos; partijas vai grupas var pieteikt vienādu vai atšķirīgu kandidātu sarakstu visos vēlēšanu apgabalos; katra 100 vēlētajū grupa var pieteikt kandidātu sarakstu; vēlētajū neatkarīgi no dzīvesvietas var balsot jebkurā apgabalā. Atšķirībā no 1922. gada likuma jaunā versija paredzēja, ka Saeimas deputātu vietu sadalē piedalās tikai tie saraksti, kas visas valsts mērogā saņēmuši vismaz četrus procentus no vēlētajū balsīm. 1992. gada likums arī atcēla t. s. grozāmos sarakstus, t. i., vēlētajū tiesības izsvītrot kādas partijas sarakstā kandidātu vārdus un to vietā ierakstīt vārdus no citu partiju sarakstiem. Vēlētajiem gan palika tiesības *savas partijas sarakstā* izsvītrot nevēlamos kandidātus un pievilkt krustiņu sevišķi vēlamiem kandidātiem.

1995. gada 25. maijā Saeima pieņēma jaunu „Saeimas vēlēšanu likumu”, kas nemainīja vispārējo vēlēšanu iekārtu, bet atļāva kandidātu sarakstus pieteikt tikai reģistrētām politiskām partijām un to apvienībām (t. i., atcēla tiesības katriem 100 vēlētajiem pieteikt savu sarakstu) un pacēla no četriem uz pieciem procentiem barjeru partiju iekļūšanai Saeimā.⁶ Nākamajos gados 1995. gada likumā izdarīti 11 grozījumi, bet politiski nozīmīgs no tiem ir tikai viens – 2010. gada grozījums, kas atcēla tiesību partijām pieteikt vienu un to pašu kandidātu vairāk nekā vienā vēlēšanu apgabalā.⁷ Tikai pēc nākamajām Saeimas vēlēšanām varēs secināt, kādas īsti būs sekas šim jaunajam noteikumam, kas vairs neatļauj partijām visu vai vairāku apgabalu sarakstos iekļaut t. s. lokomotīves – populāras personas, kas iepriekšējās vēlēšanās deva iespēju „ievilkt” Saeimā mazpazīstamus kandidātus attiecīgās partijas sarakstā.

Pirmavots tagadējai vēlēšanu iekārtai nav, kā vēstures literatūrā parasti pieņemts, 1922. gada Saeimas vēlēšanu likums, bet 1919. gada Satversmes sapulces vēlēšanu likums. To, kā jau norādīts, LTP pieņēma 1919. gada 19.

⁶ Saeimas vēlēšanu likums 1995.

⁷ Grozījumi Saeimas vēlēšanu likumā 2010.

augustā un pēc šajā likumā paredzētajiem noteikumiem 1920. gadā ievēlēja 150 Satversmes sapulces deputātus. Abi šie notikumi kopā jāapzīmē par *pirmo lielo praktiskās demokrātijas eksperimentu Latvijas vēsturē*. Nekad iepriekš visā Latvijas teritorijā dzīvojošiem pilsoņiem nebija bijusi iespēja balsot par kādu kopēju valdības institūciju. Nekad iepriekš arī Latvijas pilsoņi vai viņu pārstāvji nebija rakstījuši noteikumus šādām vēlēšanām. Par to, ka paši noteikumu autori nezināja, ko sagaidīt no priekšā stāvošās tautas gribas pārbaudes, liecina vēlēšanu likuma 53. pants, kas acīmredzot tika ietverts likumā kā „drošs paliek drošs” klauzula: „Satversmes Sapulce uzskatāma par ievēlētu pie jebkura nodotā balsu skaita.”⁸

Kā izrādījās, likuma autoru bažas par tautas interesi bija liekas: 1920. gada 17. un 18. aprīlī uz vēlēšanu iecirkņiem devās 84,9 procenti no 787 662 balsstiesīgajiem pilsoņiem (Latvijas vēsturē šo līdzdalības līmeni pārsniedza vienīgi 1993. gada 5. Saeimas vēlēšanas, kad piedalījās 89,9% balsstiesīgo vēlētāju.) Augstais vēlētāju dalības līmenis leģitimēja LTP pieņemto vēlēšanu likumu un vispār Tautas padomi, kas faktiski bija darbojušies kā neievēlētu partiju asambleja. Turklāt vēlēšanu rezultāti apstiprināja iepriekš nepārbaudīto uzskatu, kas bija vadījis LTP darbību kopš tās dibināšanas, – ka divas lielākās un vadošās partijas ar Latviesu zemnieku savienība (LZS) un Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija (LSDSP). Satversmes sapulcē no LSDSP sarakstiem ievēlēja 57, no LZS sarakstiem 26 deputātus, kopā tātad 55% no 150 deputātiem. Pārējās vietas Satversmes sapulcē (LSS) dalīja dažas jau Tautas padomē pārstāvētas partijas un liels skaits jaundibinātu partiju un grupu, ieskaitot vairākas ar tikai vienu vai diviem ievēlētiem deputātiem.⁹

⁸ Likuma tekstu izsludināja „Valdības Vēstnesī” (Nr. 48) 1919. gada 27. septembrī, bet jāpiezīmē, ka Tautas padome 1920. gadā 15. martā pēc sīvām debatēm pieņēma divus papildinājumus, kas piešķīra vēlēšanu tiesības aktīvā dienesta karavīriem no 18 gadu vecuma un pasīvās vēlēšanu tiesības rakstniekiem Rainim (Pliķšānam) un Aspazijai (Rozenbergai), kuriem pēc iepriekšējā formulējuma tādu nebija. Sk. Latvijas Tautas Padome 1920, 806–807, 855–864, 887–888.

⁹ Šilde 1976, 344–347.

Vēlēšanu likumu bija izstrādājusi Satversmes komisija, kurā darbojās visas LTP pārstāvētās partijas sociāldemokrāta Margēra Skujenieka vadībā, bet LTP plenārsēdēs komisijas projekts tika sīvi debatēts un daudzkārt mainīts pat vēl trešajā lasījumā. Lasot debašu stenogrammas, kļūst skaidra jauno politiķu lielā nopietnība un atbildības sajūta, bet tajā pašā laikā – ar šī laika kritērijiem vērtējot – viņu redzesloka un pieredzes robežas. Kardinālais jautājums – vai proporcionālā vēlēšanu iekārta vispār ir Latvijai piemērotākā – nekad netika apspriests. Iespējams, ka 1918. gada 18. novembra LTP deklarācijā ietverto formulu („Satversmes Sapulces ievēlēšana notiek, abiem dzimumiem piedaloties, uz vispārīgo, vienlīdzīgo, tiešo, aizklāto un *proporcionālo* vēlēšanu tiesību pamata” [mans izcēlums – J. P.]) LTP locekļi uzskatīja par saistošu un nedebatējamu.¹⁰ Bez debatēm plenārsēde pieņēma arī komisijas uzrakstītos pantus, kas konkretizēja pašu proporcionalitātes principu – kā sadalīt deputātu vietas starp vēlēšanās pieteiktajiem kandidātu sarakstiem atbilstoši saņemtajam balsu skaitam.¹¹ Izvēlēta sadalījuma metode, kas politikas zinātnes literatūrā pazīstama kā *Hare quota* jeb lielākā atlikuma metode, ir labvēlīga mazākām partijām.¹² Šī

¹⁰ Šo vēlēšanu formulu popularizēja jaunie latviešu aktīvisti jau pirms 1918. gada. Tieši tie paši elementi, ieskaitot proporcionalitātes principu, parādās, piem., sociāldemokrātu darbinieka Feliksa Cielēna proponētajā Latvijas autonomijas projektā, ko 1915. gadā apsprieda nelielā, bet aktīvā latviešu trimdnieku saime Šveicē, kur ietilpa arī Rainis un Aspazija. Sk. Cielēns 1961, 396. Tā pati formula vārds vārdā ietverta 1917. gadā dibinātās Latviešu Nacionāldemokrātu partijas programmā, ko publicēja ietekmīgais laikraksts „Dzimtenes Atbalss”. Starp partijas dibinātājiem bija arī vēlākie Tautas padomes locekļi. Sk. Šilde 1976, 149–151.

¹¹ Latvijas Tautas Padome 1920, 187.

¹² Satversmes komisijas priekšsēdis M. Skujenieks pēc izglītības bija statistiķis (vēlāk Valsts statistiskās pārvaldes dibinātājs un direktors), un viņam šāda metode, protams, bija labi pazīstama. Tomēr var šaubīties, cik pamatīgi viņš un citi LTP locekļi izprata dažādo toreiz pazīstamo vietu sadales metožu nišanses, piem., t. s. *d'Hondt* metodi, kas ir labvēlīga lielākām un vidēja lieluma partijām un ko kopš 5. Saeimas vēlēšanām tagad lieto Latvijā.

metode tika ietverta arī 1922. gada Saeimas vēlēšanu likumā, un to lietoja vietu sadalei pirmo četru Saeimu vēlēšanās.

Proporcionalitātes jautājumam LTP plenārsēdē pieskārs vienīgi garāmejojot – debatēs par valsts sadalīšanu vēlēšanu apgabalos. Komisijas likumprojekts paredzēja piecus apgabalus – Rīgas, Vidzemes, Kurzemes, Zemgales un Latgales –, kam iebilda Vācu demokrātu frakcijas loceklis Pauls Šīmanis, iesniedzot priekšlikumu atstāt visu Latviju par vienu apgabalu un norādot, ka minoritāšu un citām mazām partijām tādējādi ir lielākas cerības uz taisnīgu pārstāvību. Komisijas vadītājs M. Skujenieks atbildēja – „ja Latvija būtu viens vienīgs vēlēšanu apgabals, noteicošais vārds piederētu politiskam centram Rīgai, kurš uzstādītu savu listi visai valstij. Tās listes varbūt būtu ļoti labi sastādītas, bet tomēr ne tā, ka apmierinātu visas lokālās intereses”. Tikai divi citi locekļi runāja par šo tēmu un atbalstīja M. Skujenieka uzskatu. Šķiet, ka paši runātāji šajā skopajā diskusijā saprata, ka proporcionalitāte katrā apgabalā nav tas pats, kas proporcionalitāte visas valsts mērogā, bet nekādas tālākas debātes par šo jautājumu nebija un LTP noraidīja P. Šīmaņa priekšlikumu ar 10 pret 73 balsīm, 4 atturoties.¹³ Sadalījumu piecos vēlēšanu apgabalos no LTP pārņēma Satversmes sapulce, ierakstot to 1922. gada Saeimas vēlēšanu likumā, un no tā, protams, to pārņēma atjaunotās Latvijas vēlēšanu likumi.

Cits precedents, ko LTP radīja 1922. gada Saeimas vēlēšanu likumam, attiecas uz kandidātu sarakstu pieteikšanas kārtību. Šī kārtība nosaka, cik viegli vai grūti dažādiem uzskatiem un interesēm ir pieteikt sevi vēlēšanu arēnā, un šeit LTP locekļu piedāvājums saviem līdzpilsoņiem bija vairāk nekā devīgs. Komisijas likumprojekts paredzēja – un LTP plenārsēdē atkal bez jebkādam debatēm apstiprināja – pantu, kas atļāva katriem simts vēlētajiem pieteikt savu kandidātu sarakstu. Šis pants arī atļāva pieteikt vienus un tos pašus kandidātus vairākos vai visos vēlēšanu apgabalos.¹⁴ Ne saraksta iesniedzējiem, ne pašiem kandidātiem nebija jābūt kādas partijas

¹³ Latvijas Tautas Padome 1920, 140; 156–158.

¹⁴ Satversmes sapulces vēlēšanu likuma 28. pants. Latvijas Tautas Padome 1920, 184; 216–217.

vai citādas organizētas vienības biedriem. Plašāku aicinājumu piedalīties vēlēšanu procesā ir grūti iedomāties. Uz šo aicinājumu, protams, atsaucās – jau Satversmes sapulces vēlēšanās, bet vēl daudz vairāk pirmo četru Saeimu vēlēšanās – simtiem uzņēmīgu, deputāta godam (un atalgojumam) gatavu pilsoņu. Satversmes sapulces vēlēšanās bija pieteikti 57 kandidātu saraksti, kuru skaits līdz 2. Saeimas vēlēšanām 1925. gadā bija pieaudzis līdz 141 sarakstam.

Satversmes sapulces vēlēšanu likums saturēja divus noteikumus, kuri tika atmesti 1922. gada Saeimas vēlēšanu likumā un atjaunotās Latvijas vēlēšanu likumos. Pirmkārt, vēlētajiem varēja balsot tikai tur, kur viņi bija iepriekš uzņemti vēlētajū sarakstā, kas bija jāstādā pagastu un pilsētu pašvaldībām.¹⁵ Ievērojot valsts sadalīšanu piecos vēlēšanu apgabalos, šis noteikums respektēja – *vienīgo reizi Latvijas vēlēšanu vēsturē* – principu, ka vēlētajiem drīkst balsot tikai par savā apgabalā izvirzītiem kandidātu sarakstiem un ka no katra apgabala ievēlētie deputāti ir ievēlēti tikai ar attiecīgā apgabala vēlētajū balsīm. Šo elementāro taisnīguma principu lauza 1922. gada Saeimas vēlēšanu likums un vēlākie likumi.

Otrkārt, Satversmes sapulces vēlētajiem bija jābalso par tādu sevis izvēlēto sarakstu, kādu to bija sastādījuši saraksta iesniedzēji – bez iespējām svītrot kandidātus vai citādi mainīt saraksta iesniedzēju nodomu.¹⁶ Šis noteikums tāpat radīja „klasisko” slēgtā partijas saraksta vēlēšanu sistēmu, kur saraksta iesniedzēji, resp., pati partija, noteica katra atsevišķā kandidāta vietu sarakstā un līdz ar to viņa izredzes tikt ievēlētam, ja saraksts vispār saņemtu zināmu proporciju balsu. Šāda sistēma parasti ir izdevīga spēcīgām, labi organizētām

¹⁵ Likuma 22.–26. pants noteica procedūras vēlētajū reģistrēšanai. 35. pants vēl bargi piebilda: „Personas, kuras nav uzņemtas vēlēšanu sarakstos, nevar piedalīties vēlēšanās. Vēlētajiem, kuri no sava balsošanas iecirkņa izbraukuši, saslimuši vai citu iemeslu dēļ nevar ierasties vēlēšanu telpās, nedrīkst savā vietā balsošanai sūtīt pilnvarniekus.”

¹⁶ Likuma 37. pants. Tā pēdējais teikums pārpratumu novēršanai skan: „Balss nododama par visu sarakstu, bet ne par atsevišķiem kandidātiem.”

partijām, jo tā dod partiju vadībai iespēju izvēlēties piemērotākos kandidātus un labāko kampaņas stratēģiju katram vēlēšanu apgabalam. Jāšaubās, vai Latvijā 1920. gada pavasarī vispār kādu partiju var saukt par spēcīgu vai labi organizētu, bet nav nekādu šaubu, ka, salīdzinot ar visām citām partijām, sociāldemokrātu partija un Zemnieku savienība vismaz tuvojās tādiem apzīmējumiem. Pirmās vispārējās demokrātiskās vēlēšanas Latvijas vēsturē – un to rezultātā ievēlētās Satversmes sapulces sekmīgais darbs – rādīja, ka jaunā valsts var pavisam labi sadzīvot ar vēlēšanu iznākumu, kur galvenos politikas virzienus nosaka divas spēcīgas partijas, neizslēdzot no sacensības arī kādas mazākas partijas.

Regress: 1922. gada vēlēšanu likums

Latvijas pirmā parlamentāra laika vēsture, skatot tajā arī Satversmes sapulces 1920.–1922. gada posmu, ir paradoksāla. Četrpadsmit gados – no brīvības cīņu beigām 1920. gadā līdz Kārļa Ulmaņa apvērsumam 1934. gada 15. maijā – parlamentārās republikas laikā no milzīgajiem kara postījumiem atkopās valsts saimnieciskā dzīve, tika pieņemta Satversme, veikta radikāla zemes reforma, izstrādāta jauna izglītības sistēma un kultūras atbalsta programma, iekārtotas valsts pārvaldes un pašvaldību iestādes, izveidota stabila nacionālā valūta un valsts finanšu bāze. Šāds uzskaitījums, arī bez plašiem skaidrojumiem, padara absurdus vēlākos apgalvojumus par Latvijas parlamentāro posmu kā neveiksmīgu eksperimentu.¹⁷ Tomēr šie un citi parlamentārās demokrātijas neapšaubāmie sasniegumi it kā iegrimst vēsturiskā nebūtībā pēc K. Ulmaņa apvērsuma, kad viņa sekotāji neatlaidīgi kritizē parlamentārā laika trūkumus – kādi, protams, tiešām bija – un slavina vadonības panākumus – kādi arī bija. Autoritārās valdības īsajā posmā tiek pārrakstīta Latvijas vēsture, no kuras izzūd 14 gadus garie „partiju laiki” un paliek seši „Ulmaņa laiku” gadi – kas *atjaunotās Latvijas tautas apziņā* bieži vienkārši tiek attiecināti uz visu Latvijas „brīvvalsts laiku”.

¹⁷ Plašāk par šo tēmu sk. autora rakstu „Akadēmiskajā Dzīvē” Mineapolē, ko vēlāk pārspieda Rīgā. Peniķis 1984.

Parlamentārā posma lielā neveiksme bija valdību nestabilitāte, ko veicināja Saeimas sadrumstalotība daudzās frakcijās, par ko savukārt tieši atbildīgs ir 1922. gada Saeimas vēlēšanu likums. Četru Saeimu laikā 12 gados viens pēc otra nomainījās 13 ministru kabineti. Ja pirmajā Saeimā bija ievēlēti deputāti no 20 partijām un grupām, tad 2. Saeimā jau no 25 un 3. un 4. Saeimā no 27 partijām un grupām.¹⁸ Šādā situācijā, protams, stīvēšanās ap koalīcijas valdības sastādīšanu reizēm vilkās nedēļām ilgi, bet valdības gāšanai, t. i., neuzticības balsojumam, pietika ar vienas vai divu mazu partiju neapmierinātību par valdības rīcību. Jāpiebilst, ka lielākais zaudētājs šeit nebija valdības rīcībspēja – kā tikko norādīts, parlamentārajā posmā tika veikti svarīgi un noturīgi valsts izveidošanas pasākumi –, bet gan sabiedrības uzticība, tās vērtējums par politiķiem un partijām. Ja paši Saeimas deputāti un citi politikā cieši iesaistītie aktīvisti parlamentāros manevrus varēja uzskatīt kā pavisam normālu parādību, tad daudziem politikā neskolotiem pilsoņiem tie varēja nozīmēt amorālu tirgošanos ar amatiem un citiem valdības labumiem, kamēr novārtā it kā paliek valstiski svarīgu problēmu risināšana.

Latvijas Satversmes sapulce (LSS) pieņēma Saeimas vēlēšanu likumu vairākos cēlieņos, turklāt likuma saturs mainījās līdz ar politiskā stāvokļa maiņu sapulces darbības laikā. Komisiju likumprojekta izstrādāšanai atkal vadīja M. Skujenieks (tā pati komisija, saukta par Satversmes komisiju, arī rakstīja konstitūcijas, t. i., satversmes projektu). Saeimas vēlēšanu likumprojektu LSS plenārsēde pirmajā lasījumā apsprieda 1921. gada 15. novembrī un otrajā lasījumā 16. novembrī. Abos pirmajos lasījumos pieņemtais likumprojekts bija mazliet pārstrādāts 1919. gada Satversmes sapulces vēlēšanu likums. Dažu pantu teksts likumprojektā bija identisks 1919. gada likumam. Citur bija veikti nelieli grozījumi, bet vispār spēkā bija palikuši agrākie principi.

¹⁸ Šilde 1976, 389–400. Sk. arī 20. gadsimta Latvijas vēsture 2003, 171–173; 185–188; 200–203; 210–211. Dati abās publikācijās ir ņemti no M. Skujenieka sastādītajiem aprakstiem un statistiskajiem datiem, ko pēc katrām Saeimas vēlēšanām izdeva Valsts statistiskā pārvalde.

Tāpat kā iepriekš, likumprojekts paredzēja sadalīt valsti piecos vēlēšanu apgabalos un uzdeva pašvaldībām sastādīt vēlētāju sarakstus.¹⁹ Likumprojekts tāpat atļāva katriem 100 vēlētajiem pieteikt savu kandidātu sarakstu. Attiecīgo punktu plenārsēde pieņēma bez jebkādām debatēm.²⁰ Likumprojekts tāpat atkārtoja 1919. gadā pieņemto *Hare quota* jeb lielākā atlikuma proporcionālo metodi deputātu vietu sadalei pa sarakstiem. Arī par šo tematu plenārsēdē nebija nekādu debašu.²¹ Beidzot, likumprojekts tāpat atļāva politiskajām partijām katrā apgabalā balotēties ar vienu un to pašu vai citādu kandidātu sarakstu un noteica, ka vēlētajiem jābalso par visu kandidātu sarakstu, nevis atsevišķiem kandidātiem.²²

Pie likumprojekta trešā lasījuma LSS nonāca tikai pusgadu vēlāk, 1922. gada 9. jūnijā. Vienīgais komisijas ieteiktais jaunums šoreiz bija likvidēt vēlētāju sarakstus un tos aizvietot ar pases uzrādīšanu, kas vēlētajam dotu tiesības balsot jebkurā vēlēšanu iecirknī. Komisijas priekšsēdētājs M. Skujenieks norādīja, ka tāda kārtība taupītu līdzekļus, novērstu kļūdas, ko sarakstu gatavošanā bieži pieļaujot pašvaldību ierēdņi, un padarītu piedalīšanos ērtāku tiem pilsoņiem, kuri vēlēšanu laikā neatrastos savā vēlēšanu iecirknī. Vētrainajās debatēs par šo ierosinājumu tika norādīts gan uz grūtībām iegūt pases, gan uz tumšiem nolūkiem samazināt lauku ļaužu iespēju piedalīties vēlēšanās – tikai ne uz galveno jautājumu, kā šāda kārtība ietekmētu principu, ka valsts sadalīta piecos vēlēšanu apgabalos un ka katrā apgabalā ievēlamie

kandidāti tiešām tiktu ievēlēti ar šī apgabala vēlētāju balsīm. Jauno iekārtu, t. i., pases uzrādīšanu, plenārsēde pieņēma ar 86 pret 53 balsīm, 4 atturoties.²³ Šādā redakcijā Satversmes sapulce 1922. gada 9. jūnijā pieņēma Saeimas vēlēšanu likumu – trešajā lasījumā un *šķietami galīgajā versijā*.

Šķietamais izrādījās maldīgs: nepilnu mēnesi vēlāk daži deputāti panāca LSS plenārsēdes lēmumu vēlreiz revidēt 9. jūnija likumu, lai tajā atceltu slēgto partijas sarakstu principu un ieviestu t. s. grozāmos sarakstus, t. i., lai dotu vēlētajiem iespēju kandidātu sarakstā izsvītrot atsevišķu kandidātu vārdus un to vietā ierakstīt vārdus no citiem kandidātu sarakstiem. Šo grozījumu LSS plenārsēde arī pieņēma 1922. gada 14. jūlijā.²⁴ Kādēļ šī radikālā maiņa, kas vēlāk, iespējams, kompromitēja Saeimu, politiskās partijas un politiķus vairāk nekā jebkura cita vēlēšanu iekārtas norma pirmās neatkarības laikā? Atbilde ir visai vienkārša: grozāmie saraksti deva krietni lielākas cerības mazajām partijām un atsevišķiem labi pazīstamiem politiķiem iekļūt Saeimā, kamēr slēgtā partijas saraksta iekārta bija izdevīga lielām, labi organizētām partijām. Visu triju lasījumu laikā, 1921. gada novembrī un vēl 1922. jūnijā, sociāldemokrātu un Zemnieku savienības deputāti bija balsojuši pret atkārtotiem, sīvi un plaši argumentētiem mēģinājumiem ieviest grozāmos sarakstus.²⁵ Pēkšņais „grozītāju” panākums 1922. gada jūlijā bija Zemnieku savienības darījuma rezultāts: kā skaidroja sociāldemokrāti, LZS viņus pameta vienus grozāmo sarakstu jautājumā – apmaiņā pret dažu mazo centra un labējo partiju atbalstu LZS politikai agrārreformas lietā, jautājumā par atļidzību muižniekiem par atsavināto zemi.²⁶

Ko mums no tā būs mācīties?

Būtu netaisni pārmest valsts dibinātājiem, Tautas padomes deputātiem, par viņu pārliecīgo demokrātiskumu, piemēram, par iespēju katriem 100 vēlētajiem pieteikt savu

¹⁹ Sociāldemokrātu partijas vārdā F. Cielēns iesniedza priekšlikumu paturēt visu valsti par vienu vēlēšanu apgabalu, bet plenārsēdē to noraidīja. *Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas*, IV sesija, 23. sēde, 1924–1926.

²⁰ Turpat, IV sesija, 24. sēde, 1964.

²¹ Turpat, IV sesija, 24. sēde, 1974–1977.

²² Šo pēdējo noteikumu vēl pastiprināja norādījums par vēlēšanu zīmēm, ko izsniedz vēlētajiem: „Uz katras zīmes ir jādrukā attiecīgā kandidātu saraksta numurs un kandidātu saraksta iesniegušās organizācijas vai vēlētāju grupas nosaukums **un pirmo trīs kandidātu vārdi ar piezīmi ‘un citi’**.” [Pasvītrojums mans – J. P.] Turpat, IV sesija, 24. sēde, 1968.

²³ Turpat, V sesija, 5. sēde, 1746–1761.

²⁴ Turpat, V sesija, 78. sēde, 2707.

²⁵ Turpat, IV sesija, 23. sēde, 1907–1922; IV sesija, 24. sēde, 1968–1971; V sesija, 50. sēde, 1772–1778.

²⁶ Turpat, V sesija, 73. sēde, 2559. lp.

vēlēšanu sarakstu vai pedantiski proporcionālo vietu sadali starp sarakstiem, kas gandrīz garantēja arī vismazākajiem grupējumiem vienu vai divas deputātu vietas parlamentā. Nevienam no LTP deputātiem nebija praktiskas pieredzes ar toreiz Eiropā nesenu modē nākušo proporcionālo vēlēšanu sistēmu un tās galveno trūkumu, proti, tās tendenci radīt nestabilas koalīcijas valdības. „Vecajās” Eiropas demokrātijās, kur politiskajām partijām jau kopš 19. gadsimta bija stabila sociālekonomiskā un ideoloģiskā bāze, proporcionālās vēlēšanas un koalīcijas valdības varēja darboties visumā sekmīgi, bet Latvijā partijas (izņemot LSDSP) veidojās gandrīz vienlaikus ar jauno valsti, bez plašas sabiedriskās bāzes (izņemot LZS un LSDSP) un bez skaidrām nostādnēm lielajos politikas jautājumos.

Mazāk attaisnojams ir Satversmes sapulces un visu četru Saeimu gribas trūkums pārdomāt un koriģēt 1922. gada vēlēšanu likuma vājās vietas. Satversmes sapulce pat sašķobīja apgabalu sadalījuma principu, ērtības un lētuma vārdā atsakoties no vēlēšanu sarakstiem, bet turpinot atļaut politiskajām partijām pieņemt vienus un tos pašus kandidātu vārdus visos vēlēšanu apgabalos. Vēl vairāk: ieviešot grozāmos sarakstus, Satversmes sapulce mazināja iespēju, ka varētu veidoties – blakus LSDSP un LZS – citas lielākas, labi organizētas centriskās un labējās partijas. Ja spēkā būtu palicis sākotnējais likuma variants ar slēgtiem partiju sarakstiem, tad mazo partiju politiķiem būtu spēcīgs mudinājums apvienoties vienā (vai divās vai trijās) partijās ar kopīgi aizstāvamam pārstāvamam programmu. Tā vietā grozāmie saraksti deva pamatotu cerību katram sabiedrībā prominentam kandidātam, ka pietiekams skaits vēlēšanu balsos par viņu neatkarīgi no partijas nosaukuma, zem kura parādījās viņa vārds. Grozāmo sarakstu autoru iedomātais „demokrātiskums” praksē kļuva par cinisku līdzekli šauru personisko ambīciju īstenošanai, kas grāva tiklab politisko partiju iekšējo vienotību, kā vēlēšanu uzticību pašām partijām un politiķu godprātībai. Visu četru Saeimu deputāti palaida garām 12 gadus garu izdevību mainīt vēlēšanu iekārtu vai vismaz izlabot vēlēšanu likuma redzamākos trūkumus. Kad 1934. gada 16. maija rītā Latvijas iedzīvotāji pamodās kā Kārļa Ulmaņa

vadonības iekārtas pavalstnieki, vēlēšanas un citi parlamentārās demokrātijas atribūti vairs nebija politikas darba kārtībā.

Ko tagad?

Atjaunotās Latvijas vēlēšanu iekārta nav gluži pirmā neatkarības laika iekārtas kopija. Kā jau norādīts, 1992. gada un 1995. gada vēlēšanu likums revidēja trīs nelabus 1922. gada Saeimas vēlēšanu likuma elementus – atcēla grozāmos sarakstus, uzcēla četru (vēlāk piecu) procentu barjeru pret sīkpartiju iekļūšanu Saeimā un nodeva kandidātu sarakstu pieteikšanu reģistrētu politisko partiju rokās. Pateicoties dažu nevalstisko organizāciju, žurnālistu un atsevišķu politiķu pūlēm, ir panākti arī daži uzlabojumi politisko partiju juridiskajā atbildībā, ierobežojumi vēlēšanu kampaņu finansēšanā un lielāka skaidrība par partiju finansētājiem un atbalstītājiem. Un tomēr – Latvijas politiku 2010. gadā raksturo katastrofāls neuzticības līmenis politiskajām partijām, parlamentam un valdībai un izpildvaras nestabilitāte, kas ir šķebinoši līdzīga 20.–30. gadu pieredzei. Jāuzsver pie tam, ka tās nav tikai pāris pēdējo, ekonomiskās krīzes iezīmēto gadu parādības. *Sabiedrības neuzticēšanās galvenajām valsts politiskajām institūcijām un valdības nestabilitāte ir kļuvušas par ilglaicīgām, sistēmiskām sastāvdaļām Latvijas politikā.*

Jau gadiem nav, protams, trūcis ieteikumu šī stāvokļa labošanai – tādi bijuši gan radikālas maiņas valsts konstitucionālā iekārtā, gan nelieli grozījumi vēlēšanu, partiju u. c. likumos. Autors uzskata, ka nav nepieciešams radikāli mainīt valsts iekārtu un ka nelielas maiņas vēlēšanu iekārtā nespēs atjaunot sabiedrības uzticību parlamentārajai demokrātijai un stabilizēt izpildvaras darbību. Viņa atkārtoti izteiktais ierosinājums²⁷ ir pāriet uz jaukto vēlēšanu sistēmu, pielāgojot Vācijas apakšpalātas (Bundestāga) vēlēšanu sistēmu Saeimas ievēlēšanai. Īsumā – šis modelis darbojas tā, ka puse no parlamenta deputātiem tiek ievēlēta no vienmandāta apgabaliem, bet otra puse – no partiju sarakstiem. Katram vēlētajam ir divas balsis; vienu viņš nodod par

²⁷ Sk., piem., Peniķis 2005.

sev vēlamo vietējā apgabala kandidātu, otru par sev vēlamo partiju. Vēlētājs var balsot pēc savas izvēles: par kādu partiju un tās pašas partijas kandidātu vai arī kādas citas partijas kandidātu šajā apgabalā. No partiju viedokļa svarīgais ir vēlētāju balsojums par partijas sarakstu, jo katra partija saņem tik daudz vietu parlamentā, cik procentu vēlētāju balsojuši par tās sarakstu visā valstī. Šī tātad pamatos ir proporcionālās pārstāvības sistēma, tāpat kā pašlaik Latvijā. Atšķirība no Latvijas iekārtas ir tā, ka Vācijā deputātu vietas parlamentā vispirms iegūst tie partiju kandidāti, kuri dabūjuši visvairāk balsu kādā vēlēšanu apgabalā. Pēc tam Vācijas vēlēšanu komisija aprēķina, cik papildu vietu katrai partijai pienākas, lai būtu ievērots partiju proporcionalitātes princips. Šīs papildu deputātu vietas tad tiek piešķirtas no partijas saraksta tādā secībā, kādu izvēlējusies katra partija pati.

Jauktās vēlēšanu sistēmas divi lielie ieguvumi ir politisko partiju tuvināšana vēlētājiem un iespēja veidot stabilāku izpildvaru. Latvijas partiju raksturs mainītos radikāli, ja partiju vadītāji būtu spiesti meklēt piemērotus kandidātus katrā no, piemēram, 50 vēlēšanu apgabaliem un nevarētu pašauties tikai uz sev

uzticamiem (bet vēlētājiem parasti nepazīstamiem) „pašu cilvēkiem” partijas sarakstā. Vēlētājiem savukārt būtu skaidra izvēle ne vien starp partiju sarakstiem, bet arī starp individuālajiem kandidātiem savā nelielajā vēlēšanu apgabalā. Šāda vēlēšanu sistēma pati par sevi negarantē stabilu izpildvaru, bet Vācijas pieredze gandrīz 60 gadu garumā norāda, ka tā veicina divu lielu partiju nostiprināšanos, neizslēdzot no pārstāvības parlamentā arī dažas mazākas partijas. Ne viena, ne otra no lielajām partijām parasti neiegūst absolūtu vairākumu parlamentā, un, lai sastādītu valdību, tās veido koalīciju ar kādu no mazākajām partijām. Bet tās ir noturīgas, divu partiju veidotas un darbspējīgas koalīcijas valdības parasti visa parlamentārā termiņa garumā.

Stabila izpildvara un sabiedrības uzticība valsts politiskajām institūcijām, partijas ieskaitot, nav abstrakti, tikai citām valstīm iespējami politikas mērķi. Vēlēšanu iekārtas savukārt nav tikai tehniski sākumi. Latvijas parlamentārās demokrātijas atdzīvināšanai ir kritiski nepieciešama sabiedrības pārliecība, ka varam vēlēties arī tā, lai atjaunotos stabilitāte un ticība pašu valstij.

VĒRES

Cielēns, Felikss (1961) *Laikmetu maiņā*, I. Lidingö

20. gadsimta Latvijas vēsture, II: *Neatkarīgā valsts 1918–1940* (2003) Rīga : LU Latvijas vēstures institūts

Grozījumi Saeimas vēlēšanu likumā [pieņ. 31.03.2010.] *Latvijas Vēstnesis*, 62 (4254) (20.04.2010.) Pieejams: www.likumi.lv

Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammas. Rīga

Latvijas Tautas Padome [stenogrammas] (1920) Rīga

Lēbers (Loeber), Dītrihs, Andrejs; sadarbībā ar Ilmāru Bišeru (1998) *Ministru kabinets: Komentārs Latvijas Republikas Satversmes IV nodaļai „Ministru kabinets”*. Rīga

Par 5. Saeimas vēlēšanām [20.10.1992. likums] (1992) *Ziņotājs*, 46 (03.12.1992.) Pieejams: www.likumi.lv

Peniķis, Jānis (1984) Latvijas parlamentārais posms: sasniegums vai neizdevies eksperiments. *Akadēmiskā Dzīve*, 26. Pārpubl. *Kultūras Fonda Avīze* (1990), marts

Peniķis, Jānis (2005) Vēlēšanu sistēmas trūkumi un reforma [J. Peniķa referāts 2005. gada 12. jūnija konferencē „Vāra un tauta: tuvināšanās iespējas?"] *Likums un Tiesības*, 7–8; 235–236

Rozenvalds, Juris (red.) (2007) *Cik demokrātiska ir Latvija: Demokrātijas monitorings 2005–2007*. Rīga

Sabiedrība par atklātību Delna (2009) *Cik demokrātiskas ir Latvijas politiskās partijas?: Vēlēšanu sarakstu veidošana pirms 2009. gada pašvaldību vēlēšanām*. Pieejams: www.politika.lv (publ. 07.10.2009.)

Saeimas vēlēšanu likums [pieņ. 25.05.1995.] (1995) *Latvijas Vēstnesis*, 86 (369) (06.06.1995.) Pieejams: www.likumi.lv

Šilde, Ādolfs (1976) *Latvijas vēsture 1914–1940*. Stokholma

REFORMAS LATVIJĀ

Uldis Osis dzimis 1948. gadā Rīgā. *Dr. oec.* profesors, LZA korespondētājloceklis. Izglītību ieguvis Ļeņingradas Valsts universitātes (Krievija) Ekonomikas fakultātē politekonomijas specialitātē (1972–1978) un Džordža Taunas Universitātes (*Georgetown University School of Foreign Service* (Vašingtona, ASV, 1992). 1993.–1994. gadā bijis 5. Saeimas deputāts un finanšu ministrs. Ekonomistu apvienības *Latvija 2010* biedrs. Zinātniskās intereses – ekonomika, makroekonomika, ekonomiskā politika, uzņēmējdarbības stratēģija, bankas un finanses, investīciju projektu vadība. Līdzautors vairākām vidēja termiņa un ilgtermiņa Latvijas ekonomiskās attīstības programmām un plāniem, ieskaitot Nacionālās attīstības plānu (NAP). Daudzu attīstības un investīciju projektu vadītājs, eksperts transporta infrastruktūras, enerģētikas, vides, ostu saimniecības u. c. jomās. Investīciju konsultāciju uzņēmuma *Tractus* dibinātājs un īpašnieks, finanšu un vadības konsultāciju firmas *Konsorts* dibinātājs, partneris un prezidents, uzņēmēju kluba *We Entrepreneurs*

Latvia līdzdibinātājs, partneris un prezidents, nekustamo īpašumu uzņēmuma *Skuta* dibinātājs, partneris un prezidents.

Ievads

Ekonomiskā krīze, tās dziļums un smagums, kādā Latvija nonāca 2008.–2010. gadā, izgaismoja strukturālu reformu nepieciešamību. Šādas reformas ir nepieciešamas ne tikai tādēļ, lai valsts neieslīgtu draudošā pēckrīzes stagnācijā, bet gan noturīgas ilgtermiņa attīstības nodrošināšanai, kas nebija izdevies līdz šim. Reformām jābūt visos valsts pārvaldes līmeņos, izglītības, veselības un ekonomikas jomā.

Pašreizējā valsts pārvaldes struktūra pierādījusi, ka tā nespēj nodrošināt stabilitu, ilgspējīgu valsts attīstību – korupcija, valsts nozagšana, sabiedrības noslāņošanās bagātajos un nabagos ir tikai dažas no nacionāla mēroga problēmām, kuras daudzu gadu laikā tā arī nerod risinājumu. Savukārt valsts vara arvien vairāk attālinās no cilvēku vajadzībām.

Viens no šīs problēmas risinājumiem ir varas decentralizācija – vairuma valdības saimniecisko un sociālo funkciju nodošana pašvaldībām, izveidojot otru pašvaldību līmeni – piecus apgabalu uz pašreizējo plānošanas reģionu pamata.

Arī zināšanas ir viena no vajātajām Latvijas attīstības jomām, lai gan dažkārt tiek

apgalvots pretējais. Viens no galvenajiem reformu virzieniem izglītībā ir uzsvara maiņa no zināšanu iegaumēšanas uz iemaņām un prasmēm. Zināšanu sabiedrības pamats ir ne tik daudz zināšanas kā informācijas kopums, bet zināšanas kā prasme analizēt, pieņemt lēmumus un rīkoties.

Valsts pārvaldes reforma

Valsts pārvaldes jomā nepieciešama pamata paradigmas maiņa, plašākā nozīmē arī domāšanas maiņa. Valsts pārvaldes institucionālā struktūra daudzu pēdējo gadu laikā pierādījusi, ka nav spējīga efektīvi pārvaldīt valsti. Tā nav tikai cilvēku, politisko partiju vai to koalīciju problēma. Tā ir visas sistēmas mazspējas problēma. Neskatoties uz demokrātisko valsts iekārtas formu, pēc būtības tā ir centralizēta, autoritāra, oligarhiska vara, kuru sabiedrība, no vienas puses, nespēj ne pieņemt, ne ietekmēt, bet, no otras puses, šī vara īstenībā arī nespēj vadīt ekonomiskos, politiskos un sociālos procesus valstī ne īstermiņā, ne perspektīvā.

Līdz ar to Latvijas politiskā struktūra sastāv it kā no divām dažādām

pasaulēm – centralizēta, taču iekšēji nestabila politiskā elite ar gandrīz pilnīgu perspektīvās attīstības redzējuma trūkumu, kā arī birokrātisks valsts pārvaldes aparāts, no vienas puses, un pārējā sabiedrība, no otras puses. Šīs divas pasaules dzīvo katra savu dzīvi, un tas valsti ved arvien dziļākā strupceļā.

Problēmas risinājums, manuprāt, ir radikāla valsts pārvaldes funkcionālā un administratīvā decentralizācija. Tā nav tikai un pat ne tik daudz ministriju un citu valsts pārvaldes iestāžu un tajās strādājošo skaita samazināšana, bet pārvaldes funkciju nodošana institūcijām, kuras atrodas tuvāk pašiem cilvēkiem. Vienīgais veids, kā to demokrātiski un organizēti darīt, ir pašpārvaldes lomas palielināšana. Tādēļ būtu nepieciešams uzsākt jaunu administratīvi teritoriālās pārvaldes reformu, izveidojot otru pašvaldību līmeni līdztekus nesen radītajiem novadiem. Tie būtu ne vairāk kā pieci apgabali Latvijā, dibināti uz pašreizējo plānošanas reģionu pamata. Tā būtu Latvijas vēsturisko apgabalu – Kurzemes, Latgales, Vidzemes un Zemgales, kā arī Rīgas un Rīgas apgabala institucionalizācija. Līdz ar to būtu nepieciešamas izmaiņas gan Satversmē, gan daudzos likumos un citos normatīvajos aktos, gan arī nodokļu sistēmā.

Tas nozīmētu pāreju no vienas Rīgas metropoles attīstības uz visas Latvijas teritorijas attīstību kopumā, kā arī daudzu pašlaik centralizētu valsts pārvaldes funkciju nodošanu pašvaldību abiem līmeņiem līdz ar attiecīgiem finanšu un citiem resursiem, palielinot to atbildību par savu teritoriju ilgtspējīgu attīstību. Vēl svarīgāk, ka šādi tiek dota daudz plašāka iespēja pašiem iedzīvotājiem Latvijā lemt par viņu apkārtnē acīmredzamām un saprotamām lietām. Līdz ar to centrālās valdības līmenī tiktu saglabāts ierobežots skaits stratēģisku funkciju – valsts drošība, ārpolitika, pamata likumdošana, atsevišķas izglītības, sociālās, pamata infrastruktūras un citas pamata jeb stratēģiskās funkcijas.

Te mēs arī nonākam pie tā, ka Latvijā pietiek ar vienu vai divām valsts atbalstītām universitātēm, vienu vai divām valsts atbalstītām centrālajām slimnīcām, diviem vai trīs nacionālas nozīmes autoceļiem un dzelzceļiem un vēl kādiem diviem vai trīs dabīgajiem

monopoliem, kas paliek centrālās valdības aprūpē (un arī varbūt tikai daļēji). Tas nav pretrunā ar pašvaldību, tātad apgabalu un privātā sektora tiesībām patstāvīgi lemt, kādus publiskos vai privātos pakalpojumus dibināt un uzturēt. Apgabaliem jābūt ekonomiski un finansiāli pietiekami spēcīgiem un administratīvi patstāvīgiem, lai dibinātu paši savas universitātes, uzturētu slimnīcas utt., ja vien tie uzskata, ka tas tiem nepieciešams.

Rezultātā mēs iegūtu centrālo valdību, kura būtu daudz mazāka un lētāka, taču atbrīvota no daudzu vietēja rakstura funkciju veikšanas, un varētu koncentrēties uz ilgtermiņa stratēģijas jautājumiem, attiecībām ar ār pasauli, Eiropas Savienību, kaimiņvalstīm, aktivizējot sadarbību ar tām un beidzot uzsākot aizstāvēt arī mūsu valsts nacionālās intereses. Galvenais, ka šāda valdība būtu daudz efektīvāka.

Būtu pārdomājamas arī Valsts prezidenta pilnvaras. Neskarot jautājumu, vai Latvijai būtu jākļūst pat prezidentālu republiku vai labāks būtu tautas vēlēts, nevis Saeimas iecelts Valsts prezidents, pēdējo gadu prakse ir parādījusi, ka Valsts prezidents iekšpolitikā un ārpolitikā patiesībā spēlē daudz lielāku lomu, nekā izriet no viņam Satversmē piešķirtajām oficiālajām pilnvarām. Tā, pateicoties aktīvai Valsts prezidenta darbībai, ir izdevies atrisināt ne vienu vien lietu, kas bija nonākusi strupceļā partiju un koalīciju iekšējos strīdos. Līdz ar to būtu pamatoti apsvērt iespēju Valsts prezidentam kādās atsevišķās jomās piešķirt plašākas pilnvaras. Piemēram, tādas pašas tiesības kā Saeimai, pieprasīt atkāpties vai nu Ministru prezidentam un līdz ar to arī visam Ministru kabinetam, vai atsevišķam ministram. Tāpat arī tiesības nepieļaut apstiprināt amatā to vai citu ministru. Piemēram, ne reizi vien novērots, ka partiju koalīcijas ministru amatā nereti bīda kādu tā saukto „kompromisa” figūru, neskatoties uz tās acīmredzami vājām angļu valodas zināšanām vai pat vispārēju nekompetenci attiecīgajā jomā.

Izglītības reforma

Viena no jomām, kur reformas ir nobriedušas, ir izglītība. Nav apstrīdams, ka

tieši zināšanu sabiedrība Latvijā ir viens no galvenajiem attīstības pamatakmeņiem. Diemžēl nākas secināt, ka tieši zināšanas ir viena no visvājākajām Latvijas attīstības jomām, lai gan dažkārt tiek apgalvots pretējais. Taču neviena no Latvijas universitātēm nav, piemēram, *Webometrics TOP 1000* reitingu sarakstā vai citos līdzīga rakstura sarakstos. Taču ir divas Igaunijas universitātes, un viena no tām ir arī *Top 500* sadaļā. Lietuva *Top 1000* ir pārstāvēta pat ar trim universitātēm. Latvijas tur nav vispār.

Mūsu izglītības sistēmu ļoti trāpīgi kādā intervijā raksturojis Latvijas Universitātes profesors Leons Taivāns: „... es mēģinu ar šiem divpadsmit gadus skolā pavadījušajiem jauniešiem aprunāties, lai noskaidrotu, ko viņi vispār zina. Kaut ko no vēstures? Nē. No literatūras? Arī nē. Un tad ir jautājums – kāpēc mums vispār tāda skola ir vajadzīga? Kad tu redzi, ka tevī raugās tukšas acis, kas itin nekā nesaprot no tā, ko tu stāsti, tad diemžēl jāatgriežas pie skolas kursa. Turklāt bieži vien faktiski sākot no nulles.”¹

21. gadsimtā ir vajadzīga jau pēc būtības stipri citāda izglītība. Nevis tāda, kuras pamatā ir iestudēta, bet visbiežāk mehāniski galvās iekalta informācija, kuras nesējs bieži vien īsti nezina, ko ar to darīt un vai tā vispār kādreiz noderēs, bet gan tāda, kuras pamatā ir iemaņas un prasmes. Tās ir prasmes jebkurā situācijā, notikumā vai procesā, vai tas ir sadzīves līmenī vai zinātniskās pētniecības laboratorijā, saskatīt problēmas un potenciālas iespējas, izanalizēt situāciju un rast tai noteiktu risinājumu.

Doma par iemaņām un prasmēm kā zināšanu kodolu ir viena no galvenajām arī Boloņas procesā. Taču praksē turpina dominēt vecā inerce, un, kā nereti min paši studenti, ne viens vien lektors pa vecam lasa lekcijas pēc 10–15 gadus un vēl vecākām izstrādņēm, bet tās jāpieraksta, jāiegauvē un atkarībā no izvilktās eksāmena biļetes bez minstināšanās jāatbild.

Tātad mācību metodikai jau skolā, varbūt pat bērnudārzā, jāmainās no pasīvas zināšanu „iebarošanas” uz aktīvu, zinātkāru, rīcībšpējīgu cilvēku veidošanu. Tādēļ ir

būtiski, sākot jau no bērnudārza, līdz pat augstskolai attīstīt iemaņas asprātīgu, bet āķīgu uzdevumu risināšanā, skolās un augstskolās palielināt darbu pie dažādu situāciju analīzes, praktiskiem projektiem un pētniecības tematiem. Daudz lielākai nozīmei jābūt aktīvam darbam grupās, komandās, prāta vētrām, semināriem utt.

Savukārt daļu tradicionālo kontaktstundu skolu un augstskolu auditorijās, izmantojot mūsdienu informācijas un komunikācijas tehnoloģijas (IKT), iespējams aizstāt ar lekciju videoierakstiem, atraktīviem zinātniski populāriem videoklipiem, īsfilmām u. tml., ko skolēni vai studenti ar daudz lielāku interesi var vairākkārt izspēlēt uz sava *iPod* vai mobilā telefona, nemaz nerunājot par datoru mājās. Bet daudzo auditoriju vietā mācību iestādēs ir nepieciešami specializēti kabineti, apspriežu un semināru telpas, konferenču zāles un laboratorijas, kurās noritētu konkrēts, intensīvs un radošs darbs.

Praksē tas nozīmē apvērsumu visā skolotāju un akadēmiskajā vidē. Mācību iestādēs nepieciešami jauna kaluma skolotāji un akadēmiskais personāls. Daudz svarīgāka vieta to darbā jāieņem mentora, konsultanta, analītiķa, aktīva moderatora, projektu vadītāja un trenera funkcijām. Viņiem perfekti jāpārvalda arī IKT, tāpat vairākas svešvalodas, jo zināšanu un informācijas telpa mūsdienās visā pasaulē ir viena – tā ir globāla.

Tas nozīmē arī radikālas strukturālās reformas izglītības infrastruktūras reorganizācijā. Manuprāt, labākais risinājums Latvijas apstākļiem būtu viena spēcīga, valsts atbalstīta zināšanu centra izveide ar vienu universitāti tās pamatā, nebūt nenoliedzot universitātes reģionos pēc pašu apgabalu iniciatīvas, kā arī privātas augstskolas. Bet nacionālā līmenī vajadzīgs kaut kas līdzīgs Silīcija ielejai miniatūrā. Starp citu, Kalifornijas Silīcija ielejā arī galvenā domāšanas institūcija ir Stenforda Universitāte. Šo Universitāti veido septiņas augstskolas, kurās lekcijas pašlaik lasa 16 Nobela prēmijas laureāti. Tieši šīs Universitātes beidzēji ir dibinājuši tādas pasauleslavenas kompānijas kā *Nike*, *Hewlett-Packard*, *Sun Microsystems*, *Nvidia*, *Yahoo!*, *Cisco Systems*, *Silicon Graphics*, *Google*

¹ *Kabinets* (2009), jūlijs.

un daudzas citas. Latvijā šādam zināšanu centram bez izglītības funkcijas vajadzētu apvienot arī kompetences centra, zinātnes un tehnoloģiju parka, biznesa inkubatora, industriālā parka un citus elementus. Tieši šī būtu īstā Gaismas pils, patiešām spējīga kādreiz pacelt Latviju Eiropas attīstītāko valstu vidū.

Bez šādām radikālām strukturālām reformām izglītībā, bet vēl jo vairāk domāšanā un cilvēku motivācijā, Latvija lemta tā arī palikt par Eiropas nomali. Protams,

radikālas reformas ir nepieciešamas arī daudzās citās jomās. Tomēr galvenais, lai reformas sāktos vispirms sabiedrības domāšanā, jo mūsdienu organizācija, zināšanas un tehnoloģijas paver pavisam citas Latvijas attīstības stratēģiskās iespējas.

Raksta pamatā ir uzstāšanās akadēmiskās vienības „Austrums” rīkotā atklātā sabiedriskā diskusijā „Latvieši – kas mēs esam un kas būsīm?” 2009. gada 22. oktobrī Rīgā, Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā

LATVIJAS ZINĀTNES STĀVOKLIS UN IZREDZES

Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) prezidents *Dr. habil. phys.* **Juris Ekmanis** jau studiju gados LVU Fizikas un matemātikas fakultātē, ko beidzis 1964. gadā, uzsācis zinātnisko darbu un daudzus gadus bijis piederīgs LZA Fizikas institūtam (1961–1986). Būdams šī institūta pētnieks, ieguvis habilitētā doktora grādu (1984). 1986. gadā sācis strādāt LZA Fizikālās enerģētikas institūtā par direktora vietnieku, bet no 1990. gada ir institūta direktors. Galvenās intereses pētniecībā: enerģētika, materiālzinātne, zinātnes organizācija. 1992. gadā ievēlēts par LZA īsteno locekli, bijis LZA viceprezidents (1994–2004) un 2004. gadā ievēlēts par LZA prezidentu. J. Ekmanis ilgstoši bijis arī Latvijas Zinātnes padomes un Latvijas Augstākās izglītības padomes loceklis un priekšsēdētājs.

Prezidenta padomniece *Dr. geogr.* **Anita Draveniece** strādā Latvijas Zinātņu akadēmijā kopš 1985. gada. Intereses pētniecībā: klimatoloģija, globālā klimata mainība, zinātnes organizācija.

Ievads

Latvijai kā iedzīvotāju skaita un platības ziņā nelielai valstij raksturīga arī zinātne ar savām specifiskām prasībām un iespējām. Pamatjautājums ir: kāda zinātne ir iespējama un vajadzīga Latvijā, it īpaši, ja atceras senu latīņu teicienu *Scientia vinces* – ar zinātni uzvarēsi. Arī Latvijas, tāpat kā jebkuras citas zemes zinātne nebeidzas pie valsts robežām, tās uzmanības lokā jābūt saiknei ar ārējo pasauli, kas ir īpaši aktualizējusies atgūtās neatkarības gados, jo sevišķi pēc pievienošanās vienotai Eiropas pētniecības telpai jeb iekšējo zināšanu tirgum. Latvija, Eiropa un pasaule ir ļoti mainījušās salīdzinājumā ar kaut vai nesenajiem deviņdesmitajiem gadiem. Būtiska izmaiņa ir tā, ka Eiropas Savienībā mums praktiski nav robežu, mūsu cilvēkiem, ieskaitot zinātniekus, ir absolūta pārvietošanās brīvība, darba iespējas ES telpā.

Mūsdienu zinātnes augstais līmenis saistīts ar augstām tās infrastruktūras izmaksām. Latvijā diemžēl ir ilgstoši bijis nepietiekams valsts atbalsta finansējums zinātnes jomā.

Neskatoties uz to, arī pašlaik parādās arvien jauni pasaules līmeņa sasniegumi. Bet intelektuālais fonds – talantu genofonds – mūsu zinātnei ir uz kritiskas kvantitatīvas robežas. Mēs nepārtraukti zaudējam Latvijas intelektuālo potenciālu sakarā ar citu ES valstu piedāvājumiem iesaistīties jaunatvērtajās zinātniskajās programmās ar desmitiem un simtiem reižu lielāku finansējumu, nekā tas pieejams mūsu valstī. Mūsu valsts Zinātniskās darbības likums¹ nosauc šādus zinātniskās darbības subjektus: atsevišķi zinātnieki, zinātnieku grupas, valsts zinātniskās institūcijas un augstskolas, kā arī atsevišķu kategoriju uzņēmumi. Tātad, no vienas puses, jārunā par zinātnieku (topošo, jauno, nobriedušo un *emeritus*) vai zinātnieku kolektīvu, bet, no otras puses – par zinātniskās darbības organizatorisko sistēmu un šīs sistēmas darbības finansēšanu. Vienlaikus jāpatur prātā, ka zinātniskā izpēte nav vadāma šī vārda

¹ Zinātniskās darbības likums. Pieejams: <http://www.lzp.gov.lv/images/stories/dokumenti/zdl07.04.2010.pdf> (09.06.2010.).

parastajā nozīmē. Šī raksta mērķis ir dot ieskatu jautājumā, kādā situācijā šodien Latvijā atrodas zinātnes jomai piederīgais potenciāls, cik sekmīgi darbojas zinātniskās institūcijas un kas būtu darāms turpmāk.

Latvijas zinātnes pārvaldes un finansēšanas sistēmas reformēšana

Jau rit divdesmit pirmais gads, kopš Latvijā tika uzsākts zinātnes finansēšanas un pārvaldes sistēmas reformas process. Sagatavošanas darbus 1989. gadā kopīgi sāka Latvijas Zinātnieku savienība, Zinātņu akadēmija un Augstskolu rektoru padome. Toreiz bija steidzīgi jārikojas, jo tolaik notiekošais sociālekonomiskās sistēmas maiņas process izjauca padomju laika zinātnes organizāciju Latvijā. 1990. gada 3. jūlijā jaunā Latvijas valdība apstiprināja Latvijas Zinātnes padomi, kuru ievēlēja paši zinātnieki, un lielā mērā tās aktivitāšu rezultātā reformēšana tika veikta. 1997. gads iezīmēja zinātnisko un akadēmisko institūciju reorganizācijas robežšķirtni: notika zinātniskās pētniecības institūtu integrācija augstskolās vai pārveidošana par valsts zinātniskās pētniecības institūtiem un uz sekmīgi strādājošo augsta zinātniskā līmeņa institūtu bāzes bija iecerēts divu gadu laikā izveidot valsts nozīmes zinātniskos centrus. Taču pēdējais pagaidām paliek labas ieceres līmenī.

Tagad jākonstatē, ka divus gadu desmitus ilgušu pārmaiņu rezultātā ir radies liels skaits augstskolu, zinātnisko institūciju, zinātnisko biedrību un nodibinājumu (pēdējo vairāk par 130 pēc Zinātnisko institūciju reģistra datiem)² pie salīdzinoši neliela zinātnisko darbinieku skaita – 4,3 tūkstoši strādājošo pilna darba laika ekvivalenta izteiksmē. Vai šāds stāvoklis ir optimāls? Šajā ziņā vērā ņemams tas, ka daudzās nelielās valstīs, tostarp Austrijā, arī Somijā, zinātņu attīstība piesaistīta gan universitātēm, gan zinātniski pētnieciskiem centriem un institūtiem. Zinātnē, tāpat kā dabā, visticamāk, nepieciešama organizatorisko formu daudzveidība, kas

² Zinātnisko institūciju reģistrs. Pieejams: <http://doc.izm.gov.lv/liis/org/pases.nsf/zinnos?OpenView>.

pilnībā nodrošina visu zinātniskās pētniecības un augstākās izglītības procesā iesaistīto līdztiesību piedalīties valsts finansētos konkursos. Atgriežoties pie Latvijas zinātnieku kopienas un zinātnisko darbinieku skaita, jāuzsver, ka ievērojams skaits pieredzējušu Latvijas zinātnieku strādā ārzemēs. Tiek lēsts, ka tā ir 1/3 daļa no Latvijas zinātniskā potenciāla. Pieredzes bagātie zinātnieki aizbrauca strādāt uz citām valstīm pārsvarā tūlīt pēc Latvijas neatkarības atgūšanas līdz ar zinātnes sistēmas krasajām reformām un finansiālo resursu būtisku samazināšanos zinātnē, un process arvien turpinās.

Tā kā Latvijas zinātne, pētniecība un inovācija ir Eiropas pētniecības telpas, kā arī pasaules zinātnes integrāla sastāvdaļa, mūsu zinātnes attīstības gaita un likumsakarības vienlaikus aplūkojamas lokālā, reģionālā un globālā mērogā kā dažādo mērogu procesu saikne un saspēle. Pašreizējā situācijā Latvijas mazām zinātniskām institūcijām nav vajadzīgās finansiālās un zinātniskās kapacitātes Eiropas Savienības struktūrfondu (ESSF) zinātnes finansējuma apgūšanai, un tāpēc ir jāmeklē jaunas kooperēšanās formas, tostarp daudz efektīvāk izmantojot infrastruktūras resursus. Patiesībā spēja veikt konkrētus pētījumus un izprast kontekstus, specializācijas un integrācijas iepazīšana, sadarbojoties ar citiem pētniekiem Latvijā un pasaulē, pakāpeniski attīstāma jau doktorantūras laikā.

2002. gadā, strādājot pie Eiropas zinātņu akadēmiju federācijas (angliski saīsin. *ALLEA*) kopprojekta *Zinātnes stratēģija mazajās Eiropas valstīs* LZA ārzemju locekļa un tolaik Igaunijas ZA prezidenta J. Engelbrehta vadībā, viena no atziņām bija, ka īpaši mazām valstīm būtiska ir pētniecisko infrastruktūru izmantošana arī izglītībai un inovācijai.³ Tagad pakāpeniski tuvojamies šādas pieejas īstenošanas sliekšnim.

Pavisam nesen, 2009. gadā, Izglītības un zinātnes ministrija (IZM) izstrādāja priekšlikumus strukturālām reformām zinātnes konkurētspējas paaugstināšanai, konsolidējot

³ Engelbrecht 2002. Pieejams: http://www.allea.org/Content/ALLEA/Themes/IPR/Engelbrecht_Strategies_Smaller_Countries.pdf (08.06.2010.).

valsts zinātniskos institūtus, tostarp universitāšu struktūrvienības, un vienlaikus uzlabojot augstākās izglītības kvalitāti. Minēto reformu rezultātā paredzēts izveidot 10 valsts nozīmes pētniecības centrus (VNPC): Enerģijas un vides resursu ieguves izmantošanas tehnoloģiju VNPC, Farmācijas un biomedicīnas VNPC, Informācijas, komunikāciju un signālapstrādes tehnoloģiju VNPC, Latviešu valodas, kultūrvēsturiskā mantojuma un radošo tehnoloģiju VNPC, Lauksaimniecības resursu izmantošanas un pārtikas tehnoloģiju VNPC, Meža resursu ilgtspējīgas izmantošanas, koksnes produktu un pārstrādes tehnoloģiju VNPC, Nanostrukturēto un daudzfunkcionālo materiālu, konstrukciju un tehnoloģiju VNPC, Sabiedrības veselības un klīniskās medicīnas VNPC, Transporta un mašīnbūves VNPC, VNPC sociālekonomikā. Šo centru attīstībai plānots izmantot Eiropas Reģionālās attīstības fonda (ERAF) finansējumu ar būtisku privātkapitāla piesaisti. Šāda uzņēmēju piesaiste zinātnei ir teorētiski apsvēicama, bet krīzes apstākļos praktiski būs grūti īstenojama.

IZM sadarbībā ar ES Zinātniskās un tehniskās pētniecības komiteju (angliski saīsin. *CREST*) un Eiropas Komisiju 2009. gada nogalē organizēja neatkarīgu Latvijas zinātnes, tehnoloģiju un inovāciju sistēmas ekspertīzi. 2010. gada 25. martā Rīgā darba grupa sniedza ziņojumu par ekspertīzes rezultātiem. Galvenā rekomendācija no ES ekspertu puses Latvijas zinātnes, tehnoloģiju un inovāciju sistēmas uzlabošanai bija piesaistīt Latvijas zinātnei būtiski vairāk līdzekļu. Tad būtu iespēja īstenot arī kādu no ieteiktiem zinātnes organizatoriskiem modeļiem. Kā to izdarīt, to eksperti atstāja mūsu pašu rokās. Tā kā tas ir ES augsta ranga komisijas dokuments, varētu cerēt, ka pret to uzmanīgi izturēsies arī Latvijas valdība.

Būtiska līdzekļu piesaiste veicinātu arī integrāciju – tā tas savulaik tika darīts, piemēram, Somijā. Pašlaik gan jāsecina, ka Latvijas zinātnes kopbudžets, saskaitot pēdējos 18 gadus, salīdzināms ar viena parasta Vācijas dabaszinātņu institūta gada budžetu. Zinātnes finansējuma sakarā (to izvērsti aprakstījis I. Muižnieks *Akadēmiskās Dzīves* iepriekšējā, 46. numurā) noteikti uzsverama Latvijai būtiska problēma, ka pilnībā netiek novērtēts

zinātnes potenciāls un tā iespējas. Protams, ka zinātne var dot nozīmīgu pienesumu valsts budžetam. Tāpēc ir svarīga nesenā mūsu pašu zinātnieku iniciatīva izveidot Latvijas Inovatoru apvienību. Šī apvienība ir izvirzījusi mērķi apvienot tos uzņēmējus un zinātniekus, kuri ir ieinteresēti inovatīvā darbībā, lai sniegtu ieteikumus valdībai. Jau izstrādātie ieteikumi paredz pētniecības infrastruktūrai paredzēto ES naudu novirzīt tieši inovatīvās infrastruktūras atjaunošanai. Otra Inovatoru apvienības iniciatīva paredz dibināt Inovācijas atbalsta fondu ar nosacījumu, ka peļņa atgriežas pašā fondā tā tālākai darbībai.

Par valstisko skatījumu uz zinātne – likumi un lēmumi

2009. gada augusta beigās pēc piecu gadu bīdīšanas pa varas gaitiem Ministru kabinets (MK) apstiprināja *Zinātnes un tehnoloģijas attīstības pamatnostādnes 2009.–2013. gadam*,⁴ ko varētu saukt arī par zinātnes Balto grāmatu, kā tas pieņemts vairumā Eiropas valstu. Šā gada 20. aprīlī MK beidzot apstiprināja arī minēto pamatnostādņu ieviešanas rīcības plānu 2010.–2011. gadam.⁵

2009. gada augustā MK apstiprināja arī prioritāros zinātnes virzienus un apakšvirzienus fundamentālo un lietišķo pētījumu finansēšanai 2010.–2013. gadam:

- Enerģija un vide (atjaunojamo enerģijas resursu ieguves un izmantošanas tehnoloģijas, klimata izmaiņas samazinošās tehnoloģijas un bioloģiskā daudzveidība);
- Inovatīvie materiāli un tehnoloģijas (informātika, informācijas un signālapstrādes tehnoloģijas, nanostrukturētie daudzfunkcionālie materiāli un nanotehnoloģijas);
- Nacionālā identitāte (valoda, Latvijas vēsture, kultūra un cilvēkdrošība);

⁴ Zinātnes un tehnoloģijas attīstības pamatnostādnes 2009.–2013. gadam. Pieejams: <http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file574.doc> (11.06.2010.).

⁵ Zinātnes un tehnoloģijas attīstības pamatnostādņu ieviešanas rīcības plāns 2010.–2011. gadam. Pieejams: <http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file55565.docx> (11.06.2010.).

- Sabiedrības veselība (profilakse, ārstniecība, diagnostikas līdzekļi, metodes, biomedicīnas tehnoloģijas);
- Vietējo resursu (zemes dziļi, meža, pārtikas un transporta) ilgtspējīga izmantošana – jauni produkti un tehnoloģijas.

Iepriekšējā četrgadē (2006–2009) bija deviņas prioritātes, tagad piecas. Līdz šim bija deviņas valsts pētījumu programmas (VPP), tagad – piecas, taču nu apakšprioritāšu ir pat vairāk. Ar nožēlu jākonstatē, ka jaunās valsts pētījumu programmas, kas savu gaitu uzsāka pagājušā gada decembrī, tika iesāktas tikai jūnijā. Tik lēna valsts pētījumu programmu virzība atjaunotās Latvijas valsts vēsturē vēl nebija piedzīvota. Iemesli? Neprecīzi sastādīti nolikumi, pārspīlētās prasības par iespējamajiem interešu konfliktiem, konkursu zaudētāju sūdzības. Bet, runājot par prioritāšu definēšanu, vērts pieminēt Austrijas, arī salīdzinoši nelielas valsts, zinātnes analītiķu atzinumu, ka maza valsts var atļauties noteikt nelielu prioritāšu skaitu.⁶ Ir gan vēl cita problēma. Neilgi pēc zinātnes prioritāšu apstiprināšanas, kas notika ar IZM atbalstu, tika apstiprinātas Ekonomikas ministrijas (EM) tautsaimniecības prioritātes, kuras maz saistītas ar zinātnes prioritātēm. Vienlaikus Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrijā ir izstrādātas prioritātes Nacionālās attīstības plānā. Kādēļ trīs ministrijas nevar dot kopēju redzējumu? Atcerēsimies, ka katra no tām ir trīs dažādu partiju aprūpē, kuras gan ir koalīcijā, bet kopēju domu nav. Tā dzīvojam.

Šā gada 4. martā Saeima pieņēma grozījumus Zinātniskās darbības likumā.⁷ Pirmkārt, precizētas valsts emeritētā zinātnieka statusa piešķiršanas vispārīgās normas un atcelti aizliegumi emeritētā zinātnieka darba samaksai no valsts zinātnes budžeta no šā gada 1. jūlija; otrkārt, valsts zinātniskajai institūcijai piešķirtas tiesības izmantot

⁶ Strategy 2020 – Research, Technology and Innovation for Austria. Pieejams: http://www.rat-fte.at/tl_files/uploads/Strategie/Strategy%202020_engl_final%20version_march%202010.pdf (11.06.2010.).

⁷ Zinātniskās darbības likums. Pieejams: <http://www.lzp.gov.lv/images/stories/dokumenti/dl07.04.2010.pdf> (09.06.2010.).

intelektuālo īpašumu (ieskaitot patentus), kas radies valsts budžeta finansētas zinātniskās darbības rezultātā, kad tiks pieņemtas izmaiņas un papildinājumi vēl daudzos likumdošanas aktos. Turklāt būtisks grozījums šajā likumā saistīts ar Latvijas Zinātnes padomi (LZP). Bija iecerēts, ka turpmāk LZP priekšsēdētājs būtu Ministru prezidents, kā tas ir vairākās citās valstīs. Ja šī iecere tiktu īstenota, lielā mērā būtu novērsta Latvijai raksturīgā negatīvā situācija, kad par zinātnes attīstību un tās rezultātu izmantošanu atbild dažādas ministrijas – un nevis vienkārši ministrijas, bet gan ministrijas, kas atrodas dažādu politisko partiju ietekmē. Šīs ministrijas parasti nespēj saskaņot savas darbības prioritātes un zinātniskos mērķus. Bija iecerēts, ka Ministru prezidents varētu visu to saskaņot un būtiski pozitīvi ietekmēt. Tomēr likums pēc pašreizējiem grozījumiem šo normu nesatur. Iemesli? Atliek minēt. Vai nu valdība pašreizējos krīzes apstākļos neuzskata zinātni par prioritāti, kura jāuzsver, vai vēl sliktāk – kā tas ir bijis jau daudzus gadus – politiskajām partijām vienkārši nav intereses par zinātni, jo tā nedod ne tūlītēju ekonomisku, ne politisku efektu, kuru var izmantot Saeimas vēlēšanās un citos tamlīdzīgos pasākumos. Politīķi pat norāda, ka zinātnieku ir par maz, lai viņi veidotu vērā ņemamu elektorātu vēlēšanām.

Nepieciešams uzsvērt arī, ka jaunā likuma norma tagad liek uzticēt LZP vadību Latvijas Zinātņu akadēmijas deleģētam pārstāvim, saglabājot zinātnisku padomes virsvadību. Likuma grozījumu rezultātā tiek mainīta pašreizējā LZP struktūra. Turpmāk padomes sastāvā būs arī ministriju deleģēti pārstāvji. Cerēsim, ka šī pārstāvniecība nesarežģīs lēmumu pieņemšanas procesu, kā tas bija pagājušajā gadā ar zinātnes prioritāšu izstrādi un apstiprināšanu, kad katra ministrija vilka sedziņu uz savu pusi un rezultātā zinātnes prioritātes skaitliski samazinājās, bet saturiski paplašinājās.

Pirmajās jūnija dienās šogad notika Latvijas Zinātnes padomes ekspertu komisiju vēlēšanas (balsošanā piedalījās 1129 zinātnieki). Uz ekspertiem attiecas vēl viena birokrātiska pretruna. Zinātnieki par LZP ekspertiem no sava vidus ievēl kvalificētus cilvēkus, kuriem viņi uzticas. Savukārt KNAB un IZM viņiem

bieži neuzticas un pa visu varu meklē interešu konflikta pazīmes. Tādējādi ekspertu „vētīšana” pagarina jebkuru projektu ekspertīzes procesu par daudziem mēnešiem.

Lai izslēgtu ekspertu iespējamus interešu konfliktus, LZP sadarbības projektu ekspertīzei piesaistīja ārvalstu zinātniekus. Bet to var darīt tikai ar fundamentālo pētījumu projektiem. Tāda pieeja nav piemērojama projektiem, kuri satur nākamo patentspējīgo risinājumu idejas, un tādas ir valsts pētījumu programmas. Līdz ar to nākotnē jāorientējas kā uz starptautisko ekspertīzi, tā arī uz sakārtotu nacionālo ekspertīzi. Ir nopietni jāstrādā pie tā, kā īstenot sakārtotu nacionālo ekspertīzi – vai mēs to vispār spējam, bet risinājums ir jāatrod Latvijas kā nelielas valsts apstākļos ar salīdzinoši mazu zinātnieku skaitu.

Arī pēc grozījumiem Zinātniskās darbības likumā nekas nav mainīts attiecībā uz paredzēto ikgadējo finansējuma pieaugumu zinātniskajai darbībai (ne mazāku par 0,15% no iekšzemes kopprodukta, līdz valsts piešķirtais finansējums zinātniskajai darbībai sasniedz vismaz 1% no iekšzemes kopprodukta). Taču globālā finansiālā un ekonomiskā krīze 2009. gadā smagi skāra arī Latvijas zinātnei – valsts finansējums zinātnei krasi saruka līdz 30% no tā, kāds tas bija 2008. gada sākumā, un likuma pants par 0,15% pieaugumu tika iesaldēts.

Kaut gan zinātne līdzās izglītībai jau no deviņdesmito gadu sākuma bija pasludināta par valsts prioritāti, pēdējie gadi ir pierādījuši pretējo. Neviena Eiropas valsts nav tik nežēlīgi samazinājusi zinātnes finansējumu. 2009. gada 1. decembrī Saeimā tika pieņemts 2010. gada budžets, kas ietvēra kārtējo valsts finansējuma samazinājumu zinātnei un augstākajai izglītībai. Tādējādi valsts zinātnes budžeta kritums ir no 37 miljoniem latu 2008. gada sākumā līdz 17,5 miljoniem latu 2010. gadā. Šo budžeta samazinājumu daļēji ir iespējams kompensēt ar Eiropas Savienības struktūrfondu finansējumu, proti, 2010. gadam plānotais ESSF publiskais finansējums zinātnei ir apmēram 44 miljoni latu. Tas, protams, ir vairāk nekā 37 miljoni latu 2008. gadā. Taču šajā ceļā strauji vairojas birokrātiski šķēršļi un spēkā ir vecu vecā patiesība: kur nauda, tur ķīviņi un strīdi... Arī zinātniekiem. Piemēram, lielu interesi un rosību izraisījušās Eiropas Sociālā

fonda (ESF) darbības programmas *Cilvēkresursi un nodarbinātība* aktivitātes *Cilvēkresursu piesaiste zinātnei* (1.1.1.2.) projektu uzsākšana ievilkās 12 mēnešu garumā. Turklāt Valsts izglītības attīstības aģentūra katram no 35 apstiprinātajiem šo pašu cilvēkresursu projektiem noteica divus uzraugus. Līdzīgi ir ar valsts pētījumu programmu uzraudzību. Tādējādi mēs dosim darbu desmitiem ierēdņu. Vai tā ir zinātnes misija un tā jātērē zinātnes nauda?

Bet atgriezīsimies pie zinātnes finansējuma: šī gada 30. martā Ministru kabinets izskatīja EM un IZM analītisko ziņojumu *Lisabonas stratēģijas mērķu sasniegšanas novērtējums*.⁸ Lai atsaucam atmiņā, ka kādreiz Nacionālajā Lisabonas programmā bija izvirzīts mērķis paaugstināt valsts un sekmēt privātā sektora ieguldījumu zinātniskajā darbībā un attīstībā, 2010. gadā sasniedzot pētniecībai un attīstībai piešķirto finansējumu līdz 1,5 % no IKP. Tagad novērtējumā teikts, ka minētais mērķis varētu tikt sasniegts līdz 2015. gadam un arī tad tas būs ES struktūrfondu finansējuma apguves rezultātā, nevis no privātā biznesa finansējuma zinātnei, kā tas ir attīstītās valstīs ar normāli attīstītu industriju, piemēram, Somijā. Sākoties 2011. gada budžeta sagatavošanai, ar bažām gaidām tālākos notikumus un attiecīgi arī kārtējo tālāko valsts finansējuma samazinājumu zinātnei un augstākajai izglītībai – finansējumu, kas daudzās nozarēs tuvojas sociālā pabalsta līmenim.

Rezumējot jāsecina, ka pagājušajā – 2009. gadā – sagatavoti vismaz pieci zinātnes politikas plānošanas dokumenti. Ir aktīvi jāstrādā, lai labi iecerētais pārvērstos reāli padarītos darbos.

Doktorantūras studijas Latvijā

Vai Latvijā doktora grāds ir iekārojama vērtība? Diezin vai nepieciešams uzsvērt, ka doktora grāds ir kvalitātes rādītājs akadēmiskajā un zinātniskajā vidē. Šodien doktora grāds un viss, kas saistīts ar tā iegūšanu,

⁸ Lisabonas stratēģijas mērķu sasniegšanas novērtējums. Pieejams: http://www.mk.gov.lv/doc/2005/EMZino_250310_SPIRK.842.docx (11.06.2010.).

Latvijā aizstāvētie promocijas darbi, 2000–2009

Gadi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010 I-VI	Kopā 2000– 2009
Zinātņu nozares	12	14	9	5	17	26	13	34	36	28	5*	194
Dabaszinātnes	1	1	2	10	13	14	14	18	22	18	8*	113
Medicīnas zinātnes	0	2	4	2	5	7	0	5	8	3	8*	36
Lauksaimniecības zinātnes un mežzinātnes	5	9	12	18	15	23	35	29	39	25	19*	210
Inženierzinātnes	1	4	8	17	5	15	14	27	17	17	5	125
Humanitārās zinātnes	2	18	17	28	24	27	19	45	43	38	25	261
Sociālās zinātnes	21	48	52	80	79	112	95	158	165	129	70*	939

(Avots: LZA datubāze *Latvijas zinātnieki*.)

ir būtiskas transformācijas procesā, kas nav saistīts ar pašreizējo krīzi. Šajā procesā vērā ņemami divi faktori: (1) pedagoģiskais, jo pagātnē aiziet zinātniskā darba vadītāja un doktoranta kopdarbs, abu darbošanās sazobē, ko nomaina strukturētu doktorantūras programmu ieviešana un patstāvīgu studiju kultūra; (2) virzība uz vienotu, starptautisku kvalitātes standartu iedibināšanu. Latvija jau kopš 1999. gada, vēl nebūdamā ES dalībvalsts, kļuva par Boloņas procesa jeb Eiropas augstākās izglītības telpas veidošanas procesa dalībvalsti. Šī procesa trešais jeb augstākais cikls attiektos uz vienotu doktora grādu piešķiršanu. Tas vēl būs nākotnē, bet jau tagad mūsu zinātnieku akadēmiskie grādi tiek atzinīgi vērtēti Eiropā un mums bīstama tendence ir, ka ES vecajās dalībvalstīs tiek atvērtas speciālas programmas mūsu zinātnieku, sevišķi jauno doktoru, piesaistei. Latvijas zinātniekiem tiek piedāvāti kontrakti uz vairākiem gadiem ar lielisku materiālo un pētniecības infrastruktūras nodrošinājumu. Pēdējā laikā šādus piedāvājumus saņēmuši ne tikai individuāli zinātnieki, bet jau veselas laboratorijas.

Nemot vērā tendenci veidot uz zināšanām balstītu konkurētspējīgu ekonomiku, augstākajai zinātniskajai kvalifikācijai būtu jāklūst aktuālai ne tikai akadēmiskajā vidē, bet arī biznesā un valsts pārvaldē. Uzskats par doktorantūru kā zinātniski pedagoģisko un zinātnisko kadru sagatavošanas sistēmu

augstskolām un zinātniskajām iestādēm mūsdienās attīstās plašākā skatījumā: atšķirībā no apgaismības laika no doktora grāda tiek sagaidīts krietni vairāk par dziļām zināšanām konkrētajā zinātnes jomā – runa ir par personības rīcībspēju veicināt sociālās un ekonomiskās sistēmas efektivitāti un produktivitāti.

Pēdējo desmit gadu laikā (2000–2009), pēc tam, kad 1999. gadā stājās spēkā jaunais Nolikums par promocijas kārtību un kritērijiem, Latvijā sekmīgi aizstāvēti 939 promocijas darbi un piešķirti doktora zinātniskie grādi (1. tabula). Tomēr šāds jauno zinātnieku skaita pieaugums nav pietiekams, lai valstī nodrošinātu zinātnes un augstākās izglītības attīstību.

Ģatavojot šo rakstu, tika analizēti 504 „veiksmes stāsti”, kad pēc doktorantūras studijām 2000.–2009. gadā iegūts doktora zinātniskais grāds. Izmantotā informācija: iestāšanās gads doktorantūrā, promocijas darba aizstāvēšanas gads, zinātnes nozare.^{9, 10} Vienkārši aprēķini parādīja, ka vidējais laiks no iestāšanās doktorantūrā līdz doktora

⁹ Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs. Valsts zinātniskās kvalifikācijas komisijas fonds, 1. apraksts.

¹⁰ Latvijas Universitātes aspiranti un doktoranti 2009. Pieejams: <http://www.lu.lv/zinas/t/460/apgads/izdevumi/katalogs/humanitaras-zinatnes/vesture/2009/lu-aspiranti-un-doktoranti/>.

grāda saņemšanai bijis 5,8 gadi, turklāt bez būtiskām atšķirībām dažādu zinātnes nozaru starpā. Neliels personu skaits (52) jeb 10% no kopskaita aizstāvējuši promocijas darbus deviņus vai vairāk gadus pēc doktorantūras studiju uzsākšanas, bet 1% – jau divus gadus pēc iestāšanās doktorantūrā. Gandrīz 90% doktora zinātniskā grāda saņēmēju nonākuši līdz promocijas darba aizstāvēšanai 3–8 gadu laikā pēc iestāšanās doktorantūrā. Bet kāds šajā dekādē ir bijis potenciālais doktora grāda pretendentu skaits? 2009./2010. mācību gadā uz valsts budžeta studiju vietām un par maksu kopā uzņemti 674 doktoranti, bet kopējais doktorantu skaits 10 gadu laikā divkārtšojies (2. tabula). Taču vai ir pamats optimismam? Salīdzinot 1. un 2. tabulā minēto doktorantu skaitu ar aizstāvēto promocijas darbu skaitu, redzam, ka pēdējos gados promocijas darbus aizstāv 6–8% doktorantu, lai gan vajadzētu aizstāvēt apmēram trešajai daļai no doktorantūras studentu kopskaita.

Pašreizējā situācija doktora grāda iegūšanas jomā dara bažīgus universitāšu un izglītības vadītājus, kā arī valsts amatpersonas daudzviet pasaulē. ASV, Kanādā un

Austrālijā doktorantūras studentu atbirums ir 50% un pat vairāk,¹¹ un acīmredzot arī Latvija nav izņēmums. Latvijas Universitātē ir veikts plašs informatīvi zinātnisks pētījums par LU aspirantiem un doktorantiem, kuri studējuši doktorantūrā no 1945. līdz 2005. gadam, un izdevuma priekšvārdā lasām: “Pavisam apkopotas ziņas par 3524 personām, kas pētāmajā laika posmā studējušas LVU/LU aspirantūrā/doktorantūrā 32 zinātņu nozarēs; no tām 1363 (38,7%) ieguvušas zinātnisko grādu.”¹² Citu Latvijas augstskolu statistika šajā jomā, šķiet, ir līdzīga, jo doktorantūrā studējošo skaits ir iespaidīgs.

Kopš 2009. gada Latvijā īstenojam ESF darbības programmas *Cilvēkresursi un nodarbinātība* apakšaktivitāti *Atbalsts doktora studiju programmu īstenošanai* (1.1.2.1.2.). ESF finansējums ar valsts līdzfinansējumu 15% apmērā doktorantu stipendijām piešķirts visām Latvijas augstskolām, kuras piedāvā studijas doktorantiem, turklāt to apmērs (1. vai 2. kursa doktorantam ne vairāk kā 600 latu mēnesī, 3. vai 4. kursa doktorantam vai zinātniskā grāda pretendentam ne vairāk kā 800 latu mēnesī) būtu vērtējams

2. tabula

Doktorantu skaits Latvijas augstskolās¹³

Mācību gads	Uzņemti doktorantūrā (valsts budžeta studiju vietas)	Uzņemti doktorantūrā (par maksu)	Kopējais (valsts budžeta + maksas) doktorantu skaits
1999/2000	286	* nav datu	1003 (* + *)
2000/2001	*	*	*
2001/2002	*	*	1245 (677 + *)
2002/2003	334	134	1319 (857 + 462)
2003/2004	257	161	1425 (884 + 541)
2004/2005	250	170	1428 (839 + 589)
2005/2006	337	193	1809 (989 + 820)
2006/2007	319	165	1797 (1000 + 797)
2007/2008	358	104	1982 (1204 + 778)
2008/2009	412	207	2025 (1292 + 733)
2009/2010	427	247	2152 (1462 + 690)

¹¹ Amerikas Savienoto Valstu Nacionālās doktorantūras padomes projekts *The PhD Completion Project*. Pieejams: <http://www.phdcompletion.org/>.

¹² Latvijas Universitātes aspiranti un doktoranti 2009. Pieejams: <http://www.lu.lv/zinas/t/460/apgads/izdevumi/katalogs/humanitaras-zinatnes/vesture/2009/lu-aspiranti-un-doktoranti/>.

¹³ 2002.–2009. gada pārskati par Latvijas augstāko izglītību. Pieejams: <http://izm.izm.gov.lv/registri-statistika/statistika-augstaka.html> (09.06.2010.).

kā pietiekams, lai varētu nodoties tikai studijām un pētnieciskajam darbam. Ministru kabineta apstiprinātie noteikumi noteic, ka doktora studiju programmas apguvei paredzēti trīs gadi, neskaitot studiju pārtraukumus, un viens gads promocijas darba sagatavošanai un iesniegšanai publiskai aizstāvēšanai Promocijas padomē. Te būtu vietā pēdējos gados plaši lietotais vārds – izaicinājums, turklāt vismaz divējādā nozīmē. No vienas puses, gadu gadiem Latvijā vidējais laiks līdz promocijas darba aizstāvēšanai ir bijis tuvu 6 gadiem, un, no otras puses – grādu ieguvuši ir tikai apmēram 40% no visiem doktorantūrā uzņemtajiem studentiem.

Atgriežoties pie Zinātnes un tehnoloģijas pamatnostādņu ieviešanas rīcības plāna, rodas šaubas, vai esam bijuši realisti, plānodami sagatavot Latvijas augstskolās vismaz 800 zinātņu doktorus līdz 2013. gada beigām. Ir skaidrs, ka jāmeklē doktorantūras attīstības rezerves. Elementāri aprēķini rāda, ka šādu skaitu var sasniegt vienīgi ar ārkārtējiem un tūlītējiem pasākumiem. Ir vēl cits būtisks apstāklis. Ja pavērtējam prioritāros zinātnes virzienus trijās četrgadēs, attiecīgi piecu (2002–2005),¹⁴ deviņu (2006–2009)¹⁵ un piecu (2010–2013)¹⁶ virzienu vidū atrodas dabaszinātņu un inženierzinātņu disciplīnas, arī veselības aprūpe. Taču doktorantūras studentu skaits studiju tematiskajās grupās (3. tabula), sākot ar to pašu 2002. gadu, tāpat kā aizstāvēto promocijas darbu sadalījums pa zinātņu nozarēm, neliecina par atbilstību šiem zinātnes prioritārajiem virzieniem.

Cerības vieš tas, ka Zinātnes un tehnoloģijas attīstības pamatnostādņu ieviešanas rīcības plānā 66% no valsts budžeta finansēto doktora, kā arī maģistra studiju vietu kop-skaits 2010. gadā paredzēts piešķirt četrām

prioritārajām nozarēm: dabaszinātnēm, inženierzinātnēm, vides zinātnei un veselības aprūpei. Taču pieņemtie lēmumi un ieceres vēl jāpiepilda. Runājot par mūsu nākotnes zinātnisko potenciālu, jāpatur prātā, ka pašlaik ārzemēs uzturas daudzi jaunie zinātnieki, kuri tikko beiguši studijas Latvijas augstskolās. Iemesls – izmantot labākus darba apstākļus un iespējas savas kvalifikācijas celšanai. Pašlaik ir ierosme 2011. gadā rīkot 3. Pasaules latviešu zinātnieku kongresu, un vai tikai nebūs vēl problemātiskāk nekā pirms 10 un 20 gadiem apzināt pa visu pasauli izkaisītos potenciālos dalībniekus.

Noslēgums

Latvijas zinātnes uzmanības lokā vienlīdz svarīga ir nacionālo vajadzību īstenošana un saikne ar ārējo pasauli, ieskaitot Eiropas pētniecības telpu. Latvijai kā nelielai valstij ir svarīga precīza zinātnes prioritāšu definēšana un to saskaņotība ne vien ar augstākās izglītības studiju saturu, bet arī ar visām pārējām taustsaimniecības nozarēm. Šim nolūkam efektīvi jāizmanto Eiropas Savienības struktūrfondu līdzekļi, atrodot iespēju par līdzfinansējumu izmantot valsts budžeta līdzekļus zinātnei. ES finansējuma piesaiste dod cerības arī jauno zinātnieku sagatavošanā jeb doktorantūras studiju attīstīšanā.

Pašlaik jāanalizē zinātnieku emigrācijas jaunais vilnis. Ļoti maz tiek darīts, lai to bremsētu. ES struktūrfondu programma *Cilvēkresursi jauno zinātnieku piesaistei* ir vēsta pret emigrāciju, bet šī programma ir niecīga daļa no tā, ko vajadzētu darīt finansiāli, politiski un morāli, turklāt tā paredzēta vien trim gadiem.

Kas tagad ir galvenais Latvijai un mūsu zinātnei? Tā ir ekonomiskās situācijas stabilizēšanās, valsts ekonomiskā attīstība, bet investēšana zinātnē un izglītībā ir labākais, ko nācija var darīt pašreizējās un nākamo paaudžu labā. Taču arī labvēlīgos apstākļos viens no lielākajiem Latvijas izaicinājumiem zinātnes jomā ir atrast līdzsvaru starp vajadzībām, ierobežotajiem cilvēku un finanšu resursiem un sadarbību ar uzņēmējiem.

¹⁴ Par prioritārajiem zinātnes virzieniem 2001. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=55651> (11.06.2010.).

¹⁵ Par prioritārajiem zinātnes virzieniem 2006. Pieejams: http://www.vestnesis.lv/index.php?menu=doc&id=136950&laidiens_id=4451 (11.06.2010.).

¹⁶ Par prioritārajiem zinātnes virzieniem 2009. Pieejams: http://www.vestnesis.lv/index.php?menu=doc&id=196878&laidiens_id=7888 (11.06.2010.).

Doktorantu skaits studiju tematiskajās grupās¹⁷

Mācību gadi	2002/2003	2003/2004	2004/2005	2005/2006	2006/2007	2007/2008	2008/2009	2009/2010
Studiju tematiskās grupas								
Dabaszinātnes, matemātika un inform. tehnoloģijas	160	196	196	260	228	299	351	350
Veselības aprūpe un sociālā labklājība	127	96	101	148	165	182	152	164
Inženierzinātnes, ražošana un būvniecība	248	259	234	285	278	301	278	338
Lauksaimniecība	37	32	27	39	35	39	43	68
Humanitārās zinātnes un māksla	143	173	188	215	201	217	211	224
Sociālās zinātnes, komerczinības un tiesības	414	461	456	606	625	693	717	734
Izglītība	186	202	203	221	231	211	232	234
Pakalpojumi	4	6	23	35	34	40	41	40
Kopā	1319	1425	1428	1809	1797	1982	2025	2152

¹⁷ 2002.–2009. gada pārskati par Latvijas augstāko izglītību. Pieejams: <http://izm.izm.gov.lv/registri-statistika/statistika-augstaka.html> (09.06.2010.).

VĒRES

Engelbrecht, J. (ed.) (2002) *Research Strategies for Single Countries: Final Report to the ALLEA General Assembly from the ALLEA Working Group on National Strategies of Research in Smaller European Countries*

Latvijas Universitātes aspiranti un doktoranti (2009) Rīga : LU Akadēmiskais apgāds – Elektronisks izdevums

Par prioritārajiem zinātnes virzieniem fundamentālo un lietišķo pētījumu finansēšanai 2002.–2005. gadā (2001) LR Ministru kabineta rīkojums Nr. 548, 13.11.2001. *Latvijas Vēstnesis*, 166 (2553), 16.11.2001.

Par prioritārajiem zinātnes virzieniem fundamentālo un lietišķo pētījumu finansēšanai 2006.–2009. gadā (2006) LR Ministru kabineta rīkojums Nr. 412, 06.06.2006. *Latvijas Vēstnesis*, 89 (3457), 08.06.2006.

Par prioritārajiem zinātnes virzieniem fundamentālo un lietišķo pētījumu finansēšanai 2010.–2013. gadā (2009) MK rīkojums Nr. 594, 31.08.2009. *Latvijas Vēstnesis*, 139 (4125), 02.09.2009.

INOVĀCIJA LATVIJĀ – PROBLĒMAS UN RISINĀJUMI

Ivars Kalviņš, *Dr. habil. chem.*, Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) īstenais loceklis, profesors, no 2003. gada – Latvijas Organiskās sintēzes institūta direktors, no 2009. gada – Latvijas Inovatoru apvienības valdes priekšsēdētājs. Dzimis 1947. gada 2. jūnijā, beidzis LVU Ķīmijas fakultāti (1969). Aizstāvējis ķīmijas zinātņu kandidāta (1976) un ķīmijas zinātņu doktora (1988) disertāciju. Gandrīz visu darba mūžu bijis LZA Organiskās sintēzes institūta darbinieks – inženieris, aspirants, līdzstrādnieks, grupas vadītājs, laboratorijas vadītājs, Medicīnas ķīmijas nodaļas vadītājs, direktora vietnieks zinātniskajā darbā. Galvenie pētījumu virzieni – fizioloģiski aktīvu vielu meklējumi dabīgo aminoskābju sintētisko analoģu rindā, heterociklisko savienojumu ķīmija, medicīnisko preparātu izstrāde centrālās nervu sistēmas, sirds un asinsvadu, pretvēža un imunomodulatoru jomā, farmakoloģiski aktīvo vielu iedarbības molekulāro mehānismu pētījumi, imunomodulācijas bioloģiskie mehānismi. Izstrādājis oriģinālu antišēmisku preparātu mildronātu un imunostimulatoru leaķadīnu, kā arī jaunas oriģinālas mildronātu saturošas farmaceitiskas kompozīcijas. Autors vairāk nekā 870 zinātniskām publikācijām. Vairāk nekā 500 patenti un autorapliecības, no tiem 175 ir oriģināli pamatpatenti. Daudzu Latvijas un starptautisku apbalvojumu laureāts, ieskaitot Pasaules Intelektuālā īpašuma organizācijas (*WIPO*) sertifikātu un zelta medaļu par ilgu un augsti raženu izgudrotāja darbu (2005), kā arī Ministru kabineta balvu par izciliem sasniegumiem zinātnē (2006). Triju Zvaigžņu ordeņa virsnieks, piešķirts IV šķiras Triju Zvaigžņu ordenis (2006).

Vai Latvija ir inovatīva valsts?

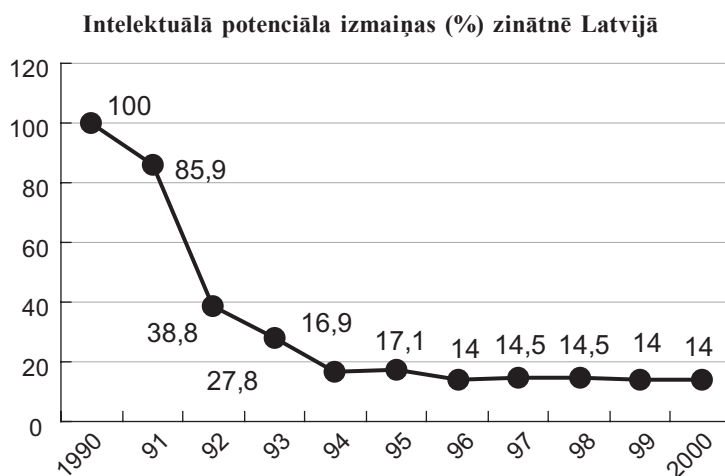
Diemžēl pašlaik tā tas nav, jo pēc inovatīvā snieguma Latvija 2008. gadā divkārt atpalika no ES valstu vidējā līmeņa un bija starp trim atpalikušākajām valstīm Eiropā. Savukārt pēc augsto tehnoloģiju ieguldījuma produkcijas eksportā Latvija ar 5% savā eksportā ir tikai 82. vietā pasaulē.

Inovatīvas uzņēmējdarbības attīstību būtiski kavē uzņēmēju un arī zinātnieku grūtības atrast sadarbības partnerus inovācijas jomā, jo Latvijā ir izteikts nozaru klasteru trūkums. Pašu inovāciju izstrādi savukārt traucē tas, ka ir nepietiekami attīstīta specializēta inovatīvo darbību veicinošā infrastruktūra (kompetences centri, zinātnes un tehnoloģiskie parki, pilotražotnes, produktu izpētes centri, inovāciju inkubatori). Kaut arī pie universitātēm ir nodibināti astoņi tehnoloģiju pārneses kontaktpunkti, kuru darbībai valsts pieciem gadiem ir atvēlējusi 1,9 miljonus latu, tā

zinātnes daļa, ko pārstāv 12 valsts zinātniskie institūti, tehnoloģiju pārneses jomā joprojām nesaņem nekādu valsts atbalstu. It īpaši tas attiecas uz jaunradītā intelektuālā īpašuma aizsardzību, t. i., izgudrojumu patentēšanu un patentu uzturēšanu spēkā. Jāsecina, ka sekmiņgai inovācijai joprojām pietrūkst pētījumu koordinācijas un sadarbības starp izglītības, pētniecības un rūpniecības sektoru, kā arī vērojams informācijas trūkums par to, kādi inovatīvi produkti ir nepieciešami tirgum un kas spēj tos radīt.

Nenoliedzami ir tas, ka *zinātnes devums tautsaimniecības attīstībai Latvijā ir nepietiekams*. Tam ir vairāki objektīvi iemesli. Vispirms – *nepārdomātas valsts zinātnes politikas rezultātā no deviņdesmito gadu sākuma zinātnieku skaits Latvijā ir samazinājies septiņas reizes*.

Galvenais iemesls tam ir *nemākulīgā zinātnes un izglītības sistēmas reforma*, kuras

(Avots: A. Melnis, Izglītības un zinātnes ministrija.)

rezultātā uz ilgiem gadiem tika likvidēts pamatfinansējums zinātniskajiem institūtiem un zinātnes finansēšanā notika pāreja uz 100% finansējuma piešķirumu projektu konkursu veidā. Šādi tika ieviesta pastāvīga finansiālā nestabilitāte un īstermiņa plānošana zinātnē viena finanšu gada ietvaros. Savukārt lielos institūtus saskaldīja mazākos un uzsāka to piespiedu iekļaušanu universitātēs.

Vislielāko triecienu inovatīvajai darbībai deva institūtu eksperimentālās bāzes – pilotražotņu un konstruktoru biroju – atsavināšana un nodošana privatizācijai. Pārtrauca lietišķo pētījumu finansēšanu no valsts budžeta un dramatiski samazināja kopējo zinātnes finansējumu. Tā kā tika atcelts arī patenta likums, tad vairums zinātnisko institūciju bija spiestas pilnībā pārtraukt lietišķo pētniecību un inovatīvo darbību, jo valsts atteicās segt arī publikajā sektorā radīto izgudrojumu patentēšanas un patenta uzturēšanas izdevumus.

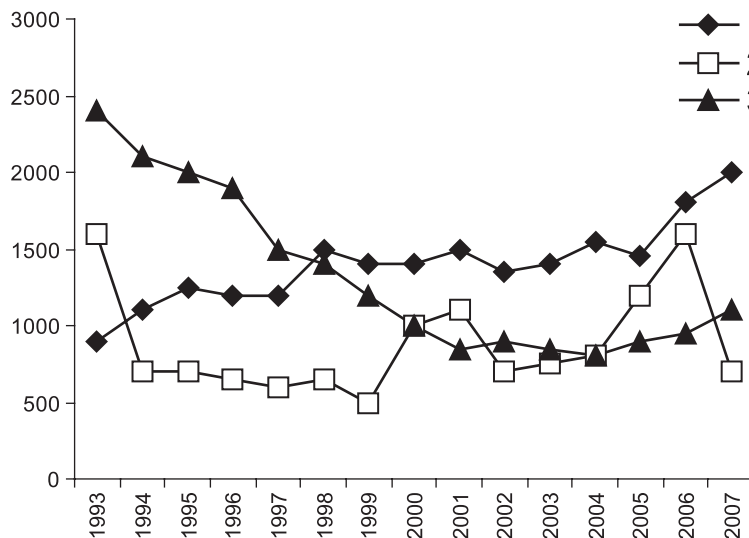
Paralēli tam sākās inženierzinātņu nozīmes noniecināšana un sociālo un humanitāro zinātņu nozīmes pārspīlēšana. Tā kā tika privatizēti un vairumā gadījumu pārtrauca darbību arī lielie valsts uzņēmumi – inovatīvo tehnoloģiju pārņēmēji un nodokļu maksātāji, zinātniskajām institūcijām vairs nebija iespēju saņemt iekšzemes komersantu pasūtījumu inovatīvajai darbībai. Ar 2009. gadu iezīmējās

vēl draudīgāks pavērsiens – Latvijā gandrīz pilnībā tika pārtraukta arī zinātniskās literatūras iegāde un datubāzu abonēšana par publiskajiem līdzekļiem. Vienlaikus Latvijas Akadēmiskā bibliotēka tika iekļauta Latvijas Universitātes (LU) sastāvā, un tās dabaszinātņu literatūras krātuve un lasītavas apmeklētājiem ir slēgtas. Tātad – iegūt informāciju par zinātnes un tehnoloģijas sasniegumiem pasaulē dabaszinātņu un inženierzinātņu pārstaļvjiem ir kļuvis nesalīdzināmi grūtāk.

Minētās reformas rezultātā *zinātne Latvijā tika katastrofāli sadrumstalota* (valstī ir reģistrētas 133 zinātniskās institūcijas!), bet *zinātnieku zinātnē paliek arvien mazāk*. Statistika liecina, ka 2008. gadā valsts sektorā strādāja vairs tikai 3183 zinātnieki, savukārt 2007. gadā zinātniskajās institūcijās nodarbināto skaits bija tikai 0,68% no kopējā nodarbināto iedzīvotāju skaita. *Zinātnieku nav arī ražošanā*. Tur šo speciālistu skaits 10 gadu laikā ir krities 2,5 reizes! Līdz ar to uzņēmumiem paliek arvien grūtāk izprast zinātnes un tehnikas jaunākos sasniegumus un ieviest tos inovatīvos produktos.

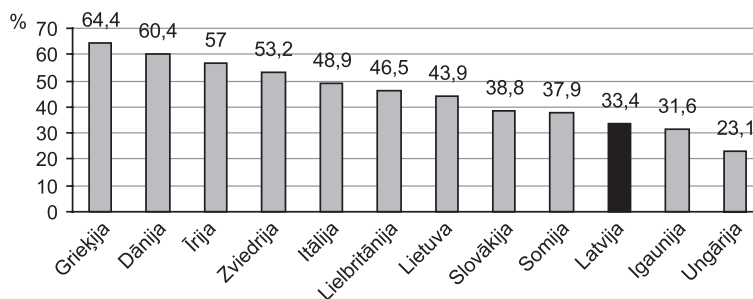
Diemžēl *Latvijai ir problēmas ar zinātnisko darbinieku paaudžu nomaiņu, jo doktoru sagatavošana universitātēs nav pietiekoši efektīva un kvalitatīva*. Speciālistu skaits, kas doktora grādu ieguvuši Latvijā, samazinās:

Zinātniski pētnieciskajā darbā strādājošo skaits 1997.–2007. gadā pa sektoriem (tūkst.)

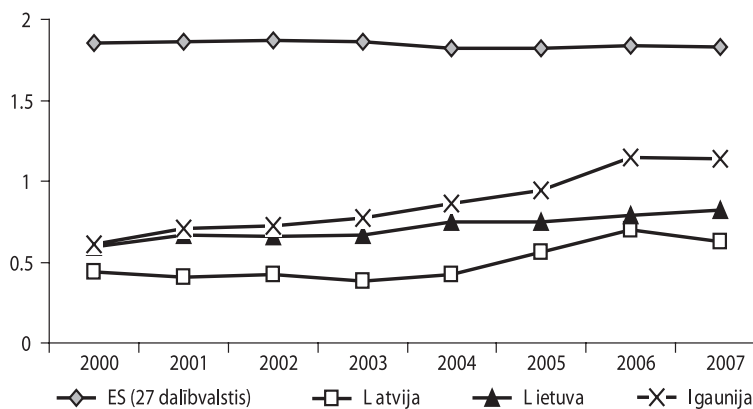

1 – augstākās izglītības sektors; 2 – valsts sektors; 3 – uzņēmējdarbības sektors
(Avots: Latvija Eiropas Savienībā (2008), Nr. 12.)

Dabaszinātņu un inženierzinātņu grādu vai kvalifikāciju ieguvušo personu īpatsvars 2004. gadā

Baltijas valstu ieguldījumi (% no IKP) pētījumos un attīstībā

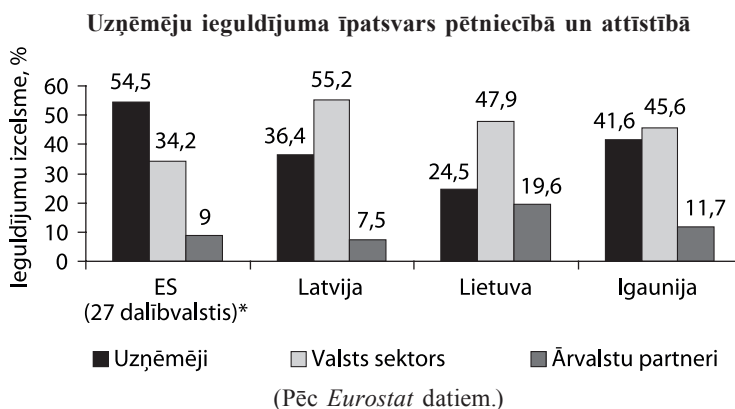
146 studenti – 2007. gadā, 139 studenti – 2008. gadā, kas ir tikai 0,5–0,6% no kopējā grādu vai kvalifikāciju ieguvušo personu skaita! Izglītības struktūra Latvijā joprojām ir deformēta, līdz ar to speciālistu sagatavošanas profils neatbilst tautsaimniecības pieprasījumam – katrs otrais students Latvijā studē sociālās zinātnes.

Grādu ieguvušo absolventu īpatsvars dabaszinātnēs un inženierzinātnēs Latvijā pēdējos desmit gados ir samazinājies uz pusi: 1998. gadā – 20,5%, 2009. gadā – 11,1%.

Viens no galvenajiem cēloņiem pašreizējā atpalcībā ir tas, ka *Latvijas kopējie ieguldījumi pētniecībā, attīstībā un inovācijā ir nepietiekoši*. Ja Baltijas valstu ieguldījumi (% no IKP) pētījumos un attīstībā atpalciek no ES vidējā līmeņa (1,84%), tad Latvija atpalciek visvairāk – gandrīz trīs reizes.

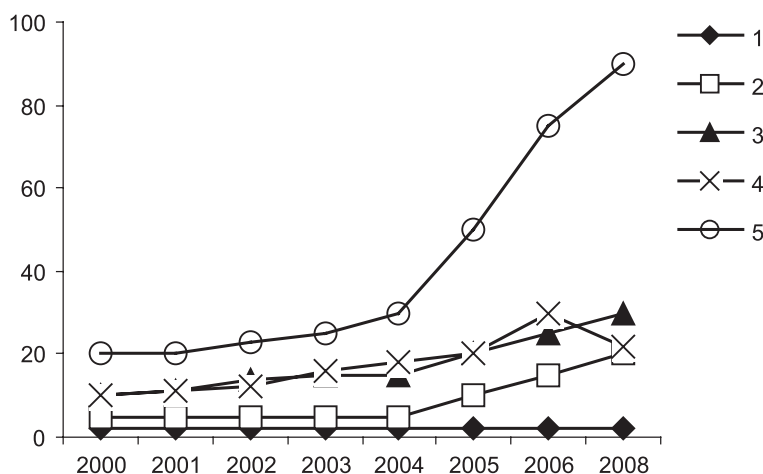
Kā īpašu problēmu jāmin, ka *uzņēmēju ieguldījums pētniecībā un attīstībā ir neliels*. Latvijā uzņēmēju ieguldījuma īpatsvars pētniecībā un attīstībā (36,4% no kopējā) ir stipri mazāks nekā vidēji ES (54,5% no kopējā).

5. attēls

6. attēls

Latvijas ieguldījumi pētniecībā un attīstībā (R&D) (miljonos latu) un to sadalījums pa sektoriem

1 – zinātniski pētnieciskā darba izmaksas % no IKP; 2 – valsts sektors; 3 – augstākās izglītības sektors; 4 – uzņēmējdarbības sektors; 5 – kopējais finansējums zinātniski pētnieciskajam darbam
(Avots: *Latvija Eiropas Savienībā* (2008), Nr. 12.)

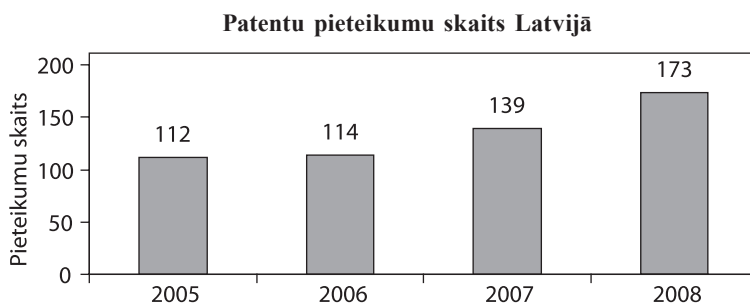
Kaut arī pastāv akūta nepieciešamība pēc industrijas modernizācijas un eksporta potenciāla nostiprināšanas, *valsts ieguldījums pētniecībā, attīstībā un inovācijās attiecībā pret IKP nepieaug.*

Vēl viens faktors, kas traucē valsts sektora zinātniskajām institūcijām būtiski palielināt savu devumu industrijai, – *valsts nefinansē valsts zinātniski pētniecisko institūciju (ZPI) radītā intelektuālā īpašuma aizsardzību (patentēšanu un patentu uzturēšanu).* Tāpat valsts nav deleģējusi ZPI tiesības aizsargāt un licencēt intelektuālo īpašumu, kas radīts par valsts un pašvaldības līdzekļiem, savukārt

izgudrojumu autoriem vairumā gadījumu nepietiek līdzekļu izgudrojumu aizsargāšanai.

Līdz ar to pat kopā ar privāto sektoru 2007. gadā reģistrēto un uzturēto starptautisko patentu īpatsvars uz vienu miljonu iedzīvotāju Latvijā bija tikai 5,71, kas ir ievērojami mazāk nekā inovatīvajās pasaules valstīs. Līdzīga situācija ir arī ar Eiropas patentu pieteikumu skaitu 2007. gadā: Latvijai – 20 (piešķirti 3), Igaunijai – 13, Lietuvai – 9, Somijai – 2045 (piešķirti 760). Ļoti maz tiek pieteikti arī Latvijas patenti, jo Latvijā joprojām netiek nodrošināta patentu ekspertīze pēc būtības.

7. attēls

Ja nav patenti – nav aizsardzības inovācijām, nav ienākumu no produktiem, nav eksporta izaugsmes.

Tomēr pati lielākā problēma inovācijai Latvijā ir tā, ka *inovatīvās ievirzes zinātnes publiskā infrastruktūra ir iznīcināta, bet privātajā sektorā tāda nav radīta.* Līdz ar to nav iespējama ne tikai inovatīva darbība jaunu produktu radīšanā, bet arī apmācība inovatīvai darbībai, jo no ZPI savulaik atdalītā un privatizētā inovatīvās pētniecības bāze (pilotražotnes, konstruktoru biroji utt.) un tehnoloģiju pārnese infrastruktūra vairs neeksistē. Līdz ar to arī studentu apmācībai nav pieejamas modernas pilotražotnes.

Kā bija iecerēts atjaunot inovatīvo infrastruktūru?

No 2007. līdz 2013. gadam kopējais pieejamais ES struktūrfondu un nacionālais publiskais finansējums zinātnei Nacionālajā attīstības plānā bija paredzēts 338 908 235

eiro apmērā. Tika izstrādāti arī vairāki pasākumi, ar kuriem šie līdzekļi bija jānovada līdz saņēmējiem. Tā *atbalsts zinātnes komercializācijai un tehnoloģiju pārnesei* tika plānots darbības programmas *Uzņēmējdarbība un inovācijas* pasākumā *Inovācijas*, kas ir Ekonomikas ministrijas (EM) pārziņā. Tajā ir paredzēts 36,32 miljonu latu liels *atbalsts kompetences centru izveidei un darbībai*, lai paaugstinātu uzņēmumu konkurētspēju, veicinot pētniecības un rūpniecības sektoru sadarbību rūpniecisko pētījumu, jaunu produktu un tehnoloģiju attīstībā un projektu īstenošanā. Diemžēl šo kompetences centru veidošanai izstrādātie Ministru kabineta noteikumi nekādi neveicina uzņēmēju un valsts zinātnisko institūciju vēlmi investēt šajos centros, lai prefinansētu pētījumus, kuru rezultāti piederēs nevis projekta finansētājiem, bet gan kompetences centram, kas tos tālāk pārdos par tirgus cenu. Sākotnējā iecere – kompetences centrus veidot kā zinātniski tehnoloģiskās kompetences koncentrācijas vietas valstī,

konsolidējot tajos arī līdzekļus no Izglītības un zinātnes ministrijas (IZM) pārziņā esošās apakšprogrammas *Zinātnes infrastruktūras atjaunošana*, – netiks īstenota, jo IZM veidos savus nacionālās nozīmes pētniecības centrus, kuri kaut kādā mērā varēs sadarboties ar EM atbalstītajiem kompetences centriem. Tāpēc līdzekļu koncentrācija visdrīzāk nenotiks un šo līdzekļu ietekme uz tautsaimniecības attīstību un inovāciju vecināšanu lielā mērā neīstenosies.

Tāpat bija iecerēts arī *atbalsts tehnoloģiju pārnesei*, lai nodrošinātu pētniecības rezultātu komercializācijas veicināšanu Latvijā un ārvalstīs un atbalstītu nepieciešamās pētniecības kompetences attīstību augstskolās un institūtos.

Tomēr finanšu resursi zinātnes inovatīvajai darbībai nepieciešamās infrastruktūras atjaunošanai joprojām nav pieejami. Problēmas ar līdzfinansējumu zinātniekiem daudzos gadījumos neļauj piedalīties ES projektos.

Šāda valsts iestāžu neizdarība ir vairāk kā neattaisnojama, jo aprēķini rāda, ka Latvijas valsts cieš ievērojamus zaudējumus, nepiešķirot zinātnē Eiropas fondu apguvei nepieciešamo līdzfinansējumu. *Tikai viena miljona latu līdzfinansējuma nepiešķiršana ES fondu projektiem nozarei nozīmē 813 darba vietu zaudējumu zinātnē*, jo zinātnieki attiecīgi zaudē iespēju iegūt projektu par 6,666 miljoniem latu. Rezultātā valsts zaudē vismaz 3,117 miljonus latu nodokļu ieņēmumu valsts budžetā un vēl arī ar darbinieku atlaišanu saistītās izmaksas, kopā 3,647 miljonus latu. Taču galvenais, ka *Latvija zaudē arī visas neradītās zināšanas un inovatīvos produktus.*

Jāatgādina, ka zinātne ir veids, kā naudu pārvērst zināšanās, bet inovācija ir veids, kā zināšanas pārvērst naudā. *Tāpēc ES valstīs kā efektīvāko ceļu izejai no krīzes saskata ieguldījumu palielināšanā izglītībā, zinātnē un inovācijā, bet Latvija rīkojas tieši pretēji un šīs sfēras atbalstam līdzekļus dramatiski samazina.*

Latvija inovācijas tikpat kā neveicina, un iegūtās zināšanas nepārņem naudā! Līdz ar to ieguldījumi zinātnē tikai izņēmuma gadījumos dod labumu tautsaimniecības attīstībai.

Paradoksāli, bet fakts, ka *atsevišķos virzienos Latvijā tomēr vēl ir saglabājies pietiekami augsts inovatīvais potenciāls*. Tādi zinātnes centri kā Organiskās sintēzes institūts (OSI), Biomedicīnas pētījumu un studiju centrs (BMC), LU Cietvielu fizikas institūts (CFI) u. c. veic visaugstākās raudzes zinātniski pētniecisko un daļēji arī inovatīvo darbību. Taču, lai panāktu lielāku atdevi no Latvijas zinātnes tautas saimniecībai, *Latvijai jāizdara stratēģiskā izvēle – kurus rūpniecības un zinātnes virzienus attīstīt.*

Viena no pieņemamām iespējām šādas izvēles izdarīšanai ir pieeja, ka atbalsta vērtā ir tāda nozare, kura ir izdzīvojusi un attīstās par spīti krīzēm un sistēmu maiņām, tai Latvijā ir pieejams un viegli attīstāms zinātniskais un inovatīvais potenciāls, tās produkcijai ir augsta pievienotā vērtība un eksportspēja, bet tai nav nepieciešami lieli izejvielu un enerģijas resursi.

Vienlaikus valsts politika jāveido ar apņēmību, lai ikvienā gadījumā, kad kādas nozares (neatkarīgi no prioritātēm) uzņēmumi vai zinātnieki piedāvā patiešām inovatīvu un konkurētspējīgu produktu vai risinājumu, tiem būtu pieejami visi nepieciešamie instrumenti inovatīvai darbībai un produkta ražošanai.

Neiedziļinoties smalkās niansēs, skaidri redzams, ka no šī viedokļa par prioritāri attīstāmām var uzskatīt vien nedaudzas nozares, tostarp *farmāciju un biotehnoloģiju, informācijas tehnoloģijas, smalko aparātību, inovatīvos materiālus un būvmateriālus, nanotehnoloģijas un enerģētiku*. Bet, lai investīcijas nestu maksimālo atdevi, ir nepieciešami trīs nosacījumi: godīga politika, zināšanas un cilvēkresursi.

Daudzi ekonomikas eksperti uzskata, ka farmācijas nozarei noteikti ir visas iespējas kļūt par Latvijas nākotnes ekonomikas stūrakmeni. Taču, lai tas notiktu, vispirms ir jāatjauno ķīmiski farmaceitiskās rūpniecības klasteris Latvijā un tam jāpiesaista ES un privāto struktūru finanšu līdzekļi. Lai nozare spētu strauji attīstīties, jaunu produktu izstrādei jāveido *biofarmācijas kontraktpētniecības un biznesa atbalsta centrs, kas spētu nodrošināt pilnu zāļu izstrādes ciklu Latvijā.*

Pašlaik ķīmiski farmaceitiskās rūpniecības īpatsvars Latvijas tautsaimniecībā ir 5,1%, bet būtiski ir tas, ka 80% nozares produkcijas tiek eksportēta uz ārvalstīm, kopumā uz vairāk nekā 40 valstīm visā pasaulē. Svarīgi apzināties, ka farmācija ir viena no tām ne daudzajām nozarēm, kuras produkcijas eksports pieaug arī krīzes apstākļos. 2009. gadā Latvijā bija reģistrēti 19 farmaceitiskie uzņēmumi, kas valstī nodrošināja apmēram 2000 darba vietu. Sevišķi būtiski ir tas, ka nozare ieguldīja un turpina ieguldīt pētniecībā un attīstībā līdz 10% no sava apgrozījuma.

Tomēr ar Latvijas uzņēmēju līdzekļiem ir par maz, lai radītu pasaulē konkurētspējīgas inovācijas, it īpaši, ja tās ir jaunas zāles. Tāpēc to izstrādātājiem, kas pārsvarā ir nodarbināti publiskā sektora zinātniskajās institūcijās, ir vajadzīga palīdzība arī no valsts. Par laimi, farmācijas nozarē mums ir gan speciālisti, gan pieredze, kā arī pieprasījums pēc produkcijas, pietrūkst vien nepieciešamo investīciju konkurētspējīga produktu portfeļa attīstībai.

Vadošais pētniecības centrs nozarē Baltijas valstīs neapšaubāmi ir OSI. Jau no savas darbības pirmsākumiem OSI ir piedalījies plaša spektra kontraktpētniecības projektos jaunu zāļu izstrādē, kā arī jaunu produktu sintēzes tehnoloģiju radīšanā. Sekmīga sadarbība šajā jomā ir notikusi kā ar Latvijas, tā arī ar ārvalstu farmaceitiskajām firmām.

Pašlaik OSI nodarbojas galvenokārt ar jaunu zāļu meklējumiem un to iegūšanas tehnoloģiju izstrādi. Institūts ir radījis un aizvadījis līdz aptieku plauktiem 17 oriģinālus medikamentus vēža, infekciju, sirds un asinsvadu sistēmas un citu slimību ārstēšanai. Sevišķi svarīgi Latvijai ir tas, ka ar savu darbību jauno produktu izstrādē OSI nodrošina *Grindeks*, *Olainfarm*, kā arī citu Latvijas farmācijas uzņēmumu konkurētspēju un attīstību. Institūta panākumi zinātniskajā darbībā ķīmijas, farmācijas, farmakoloģijas, bioloģijas un citās dabaszinātņu nozarēs ir stabils pamats, lai OSI kļūtu par Eiropas mēroga centru pētījumiem organiskajā un medicīniskajā ķīmijā. Tomēr, lai vajadzīgajā apjomā ar jauniem produktiem nodrošinātu Latvijas farmācijas nozari, ir jārada iespēja tepat Latvijā īstenot pilna apjoma pētnieciskos darbus,

kas nepieciešami jaunu zāļu izstrādei un ieviešanai.

Kas ir OSI veiksmes stūrakmeņi? Tie ir augstas kvalifikācijas personāls, moderna aparatūra, zinātnieku iesaistīšanās kontraktpētniecībā, patentētie izgudrojumi, inovatīvais kolektīvs un rūpes par studentu apmācību zinātniskai darbībai.

Pašlaik OSI strādā aptuveni 115 zinātņu doktoru un pētniecībā piedalās apmēram 100 studentu. Tieši koncentrēšanās inovatīvajai pētniecībai galu galā dod praktisku rezultātu – OSI patentē visvairāk izgudrojumu valstī un 2009. gadā ir saņēmis Pasaules intelektuālā īpašuma organizācijas balvu kā gada inovatīvākais uzņēmums.

Lai nodrošinātu konkurētspēju, institūtā tiek veikti mērķtiecīgi ieguldījumi zinātniskās aparatūras iegādē. 2008. gadā vien OSI zinātniskās infrastruktūras attīstībā investēja aptuveni piecus miljonus ASV dolāru, būtiski uzlabojot institūta darbības efektivitāti un zinātnisko kvalitāti.

OSI ieguldījums farmācijas nozares attīstībā Latvijā ir visai nozīmīgs. Oriģinālpreparātu mildronāta, ftorafūra un citu uz OSI izstrādātajiem balstītu produktu eksporta apjoms no akciju sabiedrības *Grindeks* 2008. gadā sasniedza 100 miljonus dolāru. Mildronāts jau vairākus gadus ir Latvijas lielākā intelektuālā eksportprece. Uzlabotie mildronāta, fenibuta, fenotropila, amlodipīna un citu preparātu analogi ir Latvijas farmācijas nozares tālākās attīstības garants.

Būtiska ir OSI nepārtraukti augošā apgrozījuma dinamika. Ja vēl 2004. gadā OSI apgrozījums bija nedaudz lielāks nekā 2,4 miljoni eiro, tad 2008. gadā OSI apgrozījums jau sasniedza vairāk nekā 10 miljonus eiro. Tas kļuva iespējams tāpēc, ka OSI koncentrējās ne tikai uz oriģinālu zāļu vielu izstrādi, bet izgudro arī jaunas iegūšanas tehnoloģijas zināmām zālēm, kā arī lielu daļu sava potenciāla iesaista kontraktpētniecības projektu izpildē.

Izmantojot Valsts pētījumu programmu, kas pēdējos piecus gadus deva iespēju Latvijas zinātniekiem farmācijas nozarē koncentrēties uz Latvijas uzņēmumu vajadzībām, OSI ir izdevies būtiski paplašināt rūpniekiem

Kvalificēti darbinieki

OSI veiksmes stūrakmeņi

Moderna aparatūra

Ph. D. kontraktpētniecībā

Inovatīvs kolektīvs

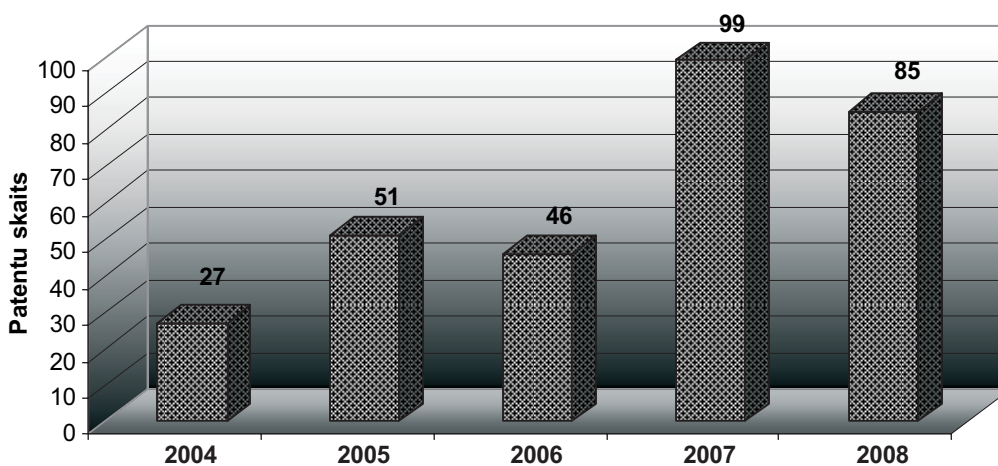

Studentu apmācība

Patentēti izgudrojumi

Kopā ar partneriem pieteikto patentu skaita dinamika OSI

piedāvājamo izstrādņu portfeli. Pie pēdējiem atklājumiem var droši minēt jaunu patent-spējīgu molekulu, kas ir 40 reizes aktīvāka

nekā mildronāts. Sintezēta arī oriģināla molekula, kas ir desmitreiz aktīvāka nekā sirds un asinsvadu līdzeklis klopidogrels. Iegūti

arī jauni patentspējīgi amlodipīna analogi ar uzlabotām farmakoloģiskām īpašībām sirds un asinsvadu slimību ārstēšanai, kā arī atklāta jauna atmiņu uzlabojoša molekula, kas ir 50 reizes aktīvāka par piracetāmu. Svarīgs institūta atklājums ir oriģināla vielu grupa aizkuņģa dziedzera un piena dziedzera vēža terapeitisko līdzekļu ieguvei. Izstrādāta arī jauna ārstnieciskā kompozīcija HIV un AIDS ārstēšanai.

OSI nav palicis nepamanīts arī ārzemēs. Sadarbība ar partneriem Rietumvalstīs ir viena no OSI prioritātēm. Šobrīd tā notiek ar 14 farmaceitiskām firmām no ES, ASV un citām valstīm. Institūts ir piedalījies oriģināla Alzheimerera slimības ārstēšanas līdzekļa izstrādē, kas reģistrēts ES un ASV. Tā pārdošanas apjomi jau pārsniedz 1,5 miljardus ASV dolāru. Sadarbībā ar partneriem Vācijā OSI

10. attēls

OSI direktors profesors Ivars Kalviņš pie jaunās paaudzes KMR spektrometra

izstrādā otrās paaudzes preparātu Alzheimerera slimības *tinitus* ārstēšanai, kas atrodas otrajā un trešajā klīnisko pētījumu fāzē ES un ASV. Savukārt sadarbībā ar partneriem Anglijā un Dānijā institūts piedalījās jauna pretvēža preparāta izstrādē, kas šobrīd atrodas otrajā klīnisko pētījumu fāzē. Kopā ar zviedriem ir atklāta principiāli jauna pretiekaisuma preparātu klase, uz kuras bāzes tiek izstrādāts jauns pretiekaisuma līdzeklis.

Un tomēr – viss nenorit tik viegli, kā varētu likties. Finansējuma trūkums arī OSI neļauj pilnvērtīgi īstenot visu, kas nepieciešams, lai sekmīgi attīstītos. Tāpat kā pārējās valsts institūcijās, arī OSI budžets tika apgrauzīts, turklāt būtiski – par aptuveni 70% pēdējā gada laikā. Valdība nesaskata iespēju nodrošināt nepieciešamo līdzekļu piešķiršanu zinātnei, arī vadošajiem centriem, kas strādā prioritārajos zinātnes virzienos. Tāpēc atliek vien cerēt, ka krīze piespiedīs valstsvīrus mainīt savas prioritātes.

Kas jādara, lai valstī attīstītu inovatīvo darbību?

Diemžēl jāatzīst, ka OSI panākumi uz pārējā Latvijas zinātnes fona vairāk uzskatāmi par pozitīvu izņēmumu. OSI zinātniekiem ir izdevies panākt, kas citviet pasaulē nebūtu iespējams – valstī, kur zinātnei atvēl pavisam maz un kur politiķi par to ir tikpat kā aizmirsuši, ir saglabāts un attīstīts institūta zinātniskais potenciāls, pētnieciskā kapacitāte un kvalitāte, sekmīgi izstrādājot un ieviešot jaunas zāles un to ražošanas tehnoloģijas. Tas ir pierādījums, ka Latvijas zinātnieki grib un spēj palīdzēt Latvijas ekonomikai. Lai Latvija kļūtu par valsti ar zināšanās balstītu ekonomiku, jāmaina tuvredzīgā valsts politika un jāsāk nopietni investēt izglītībā, zinātnē un inovācijā.

Lai situāciju izmainītu, steidzami nepieciešams:

- 1) izmainīt normatīvos aktus, paredzot valsts pilnvarojumu par valsts un pašvaldību līdzekļiem izdarīto izgudrojumu patentēšanai un licencēšanai tām valsts pētnieciskajām institūcijām, kurās šie izgudrojumi veikti;

- 2) paredzēt valsts finansējumu izgudrojumu patentēšanai un patentu uzturēšanai (piemēram, no tirgus pieprasītiem pētījumiem domātajiem līdzekļiem un/vai citiem avotiem);
- 3) veikt nepieciešamos pasākumus, lai par ES un valsts līdzekļiem atjaunotu inovatīvajai darbībai zinātnē publiskajā sektorā nepieciešamo zinātnes infrastruktūru;
- 4) koncentrēt fundamentālos un lietīškos pētījumus tautsaimniecības prioritāri attīstāmajos virzienos, paplašinot finansējumu Valsts pētījumu programmām;
- 5) atjaunot un paplašināt zinātnes finansēšanu tirgus pieprasīto pētījumu jomā (finansējuma saņēmējs – zinātniskais kolektīvs, pasūtītājs un līdzfinansētājs – privātais sektors);
- 6) veicināt klasteru un starpnozaru sadarbības veidošanos, šo klasteru darbību koncentrējot uz uzņēmumu un zinātnisko institūciju sadarbību inovāciju radīšanā;
- 7) attīstīt (arī Rīgas reģionā) specializētu inovatīvo darbību veicinošo infrastruktūru (kompetences centrus, zinātnes un tehnoloģiskos parkus, pilotažotnes, produktu izpētes centrus, inovāciju inkubatorus);
- 8) stimulēt sadarbību starp izglītības, pētniecības un rūpniecības sektoriem, paredzot darba devēju plašāku iesaistīšanos visu līmeņu speciālistu sagatavošanā;
- 9) uzlabot informācijas pieejamību par to, kādi inovatīvi produkti ir nepieciešami tirgum un kas tos Latvijā spēj radīt;
- 10) uzlabot ES aktivitāšu un citu finanšu instrumentu pieejamību tieši inovatīvu un konkurētspējīgu risinājumu radīšanai;
- 11) paredzēt speciālu nodokļu politiku uzņēmējiem, kuri līdzfinansē ES projektus zinātnē un inovācijās publiskajā sektorā (līdzīgi Lietuvas valsts politikai šajā virzienā);
- 12) izveidot Inovāciju izaicinājuma fondu perspektīvāko inovatīvo risinājumu attīstības finansēšanai.

Latvijai ir iespējas kļūt par attīstītu valsti ar zināšanās balstītu ekonomiku. Zinātnieki grib un var attīstīt inovāciju, lai nodrošinātu strauju valsts augšupeju, bet vai valstsvīriem pietiks gudrības un politiskās gribas viņos ieklausīties?

SADARBĪBAS ATTIECĪBAS ZINĀTNĒ UN TEHNOLOĢIJĀS: SOCIĀLĀ KAPITĀLA PIEEJA

Agrita Kiopa ir docente Vidzemes Augstskolā un doktora grāda kandidāte Džordžijas Tehnoloģiju institūtā (ASV). Pētniecības intereses ir saistītas ar zinātnes un tehnoloģiju darbaspēku, sociālā kapitāla nozīmi zinātnē un attiecībām zinātnieku sociālajos tīklos. Bijusi Fulbraita stipendiāte Sirakūzas Universitātes Maksvela (*George Holmes Maxwell*) skolā, kur ieguva maģistra grādu publiskajā pārvaldē. Pašreiz Jūlijas Melkeres vadībā strādā vairākos projektos, kuru mērķis ir novērtēt zinātnes kapacitātes stiprināšanu.

Jūlija Melkere (*Julia Melkers*), *Ph. D.*, ir asociētā profesore Džordžijas Tehnoloģiju institūta Publiskās politikas skolā. Pētniecības intereses ir saistītas ar zinātnes kapacitātes attīstību, zinātnieku sadarbības attiecību tīklu un produktivitātes jautājumiem. Ievēlta Publiskās politikas un pārvaldes asociācijas Politikas padomē (*Policy Council of the Association for Public Policy and Management*) un Amerikas Zinātnes attīstības asociācijas Zinātnes, tehnoloģiju un publiskās politikas komisijā (*American Association for the Advancement of Science Committee on Science, Engineering and Public Policy*). Publikācijas žurnālos *Public Administration Review*, *Urban Studies Review*, *Policy Studies Journal*, *Public Budgeting and Finance*, *Journal of Public Administration Research and Theory* un *Journal of Technology Transfer and Evaluation and Program Planning*. Žurnālu *Research Evaluation, Evaluation and Program Planning, State and Local Government Review* un *Economic Development Quarterly* redakcijas locekle. Bijusi Fulbraita stipendiāte Vidzemes

Augstskolā, kur palīdzēja izstrādāt publiskās pārvaldes maģistra studiju programmu. Lasījusi vairākas lekcijas Latvijas valsts pārvaldes darbiniekiem par stratēģisko plānošanu un pārvaldes veiktspējas novērtēšanu.

Ievads

Zinātnes politikas veidotāji un pētnieki ir vienisprātis, ka no valsts budžeta līdzekļiem finansēta zinātniskā pētniecība un tās rezultātu publicēšana dod būtisku ieguldījumu industrijai¹ un ka universitāšu nozīme zināšanu ekonomikā pieaug.² Saikne starp universitātēm un industriju nodrošina vienlaicīgu zinātnes

un tehnoloģiju attīstību³ un ir jaunu, inovāciju veicinošu zināšanu avots.⁴ Lai gan pastāv dažādi formāli universitāšu un industrijas sadarbības mehānismi, personiskā līmeņa sadarbība joprojām ir būtisks šo attiecību pamats⁵ un svarīga analīzes vienība.⁶ Sadarbība zināšanu

¹ NAE 2003.

² Etzkovitz, Leydesdorff 2000.

³ Murray 2004.

⁴ Stokes 1997; Grossman et al. 2001; Hicks et al. 2001; Pavitt 2001; Dosi, Labini 2007.

⁵ Johnson et al. 1984; Boardman, Ponomariov 2009; Murray 2004.

⁶ Katz, Martin 1997.

radīšanas procesos saved kopā cilvēkus, kuri pieder pie saistītām un vienlaikus pēc būtības atšķirīgām zinātnes un tehnoloģiju kopienām un veido abām kopienām vienotu cilvēkkapitālu un sociālo kapitālu,⁷ iesaista privātos uzņēmumus zinātnes sociālajās struktūrās,⁸ stiprina starp zinātni un industriju pastāvošos attiecību tīklus⁹ un, cerams, rezultējas labākas kvalitātes zinātnē.¹⁰

Lai gan ieguvumi no universitāšu un industrijas sadarbības ir plaši atzīti un universitāšu zinātnieki aizvien vairāk saskata vērtību komercializējamu zināšanu radīšanā, tikai neliela akadēmisko zinātnieku daļa iesaistās sadarbības attiecībās ar industriju.¹¹ Tādēļ vēl jo vairāk ir svarīgi izprast šo personiskā līmeņa attiecību būtību.

Cilvēki atšķiras pēc savas attieksmes un orientācijas uz zinātni un (vai) tehnoloģiju,¹² un šī orientācija lielā mērā nosaka, ar ko viņi sadarbojas.

Mūsu raksta fokusā ir zinātnieku sadarbības attiecību tīklveida struktūru variācijas un zinātnieku cilvēkkapitāla un sociālā kapitāla faktori, kuri ļauj izskaidrot tuvas sadarbības saites ar industrijas partneriem šajos tīklos. Rakstā meklētas atbildes uz dažiem galvenajiem jautājumiem. Kuri zinātnieki veido tuvas sadarbības attiecības ar industriju un ar ko viņi atšķiras no zinātniekiem, kas šādas saites neveido? Kāda ir sadarbība, kurā viņi iesaistās ar industrijas un citiem partneriem? Vai sadarbības saites konfliktē ar citām attiecībām vai tieši otrādi – tās papildina? Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, izmantojam sociālo tīklu analīzes pieeju. Saskaņā ar šo pieeju ļaudis savstarpēji mijiedarbojas sociālā struktūrā jeb tīklā, kuru veido cilvēki un attiecības, kas viņus vieno, un resursi.¹³ Tīklu struktūra parāda, kurš ar kuru ir saistīts, un to saturs ataino tajā pastāvošo attiecību būtību.¹⁴

Dažādu mērķu sasniegšanai nepieciešamie resursi, kurus indivīdi spēj mobilizēt no saviem attiecību tīkliem, ir šo cilvēku sociālais kapitāls.¹⁵ Indivīdam pieejamais sociālais kapitāls ir cieši saistīts ar cilvēkkapitālu,¹⁶ kas ir viņu spējām atbilstošās, dažāda veida izglītības un darba pieredzes rezultātā iegūtās zināšanas un prasmes.¹⁷

Zinātnieku sociālais kapitāls

Zinātnes un tehnoloģiju politikas literatūrā pamatotu popularitāti ir ieguvusi zinātniski tehniskā cilvēkkapitāla sociālā pieeja,¹⁸ kuras galvenā premisa ir uzskats, ka zinātnes un tehnoloģiju vidē nav iespējams nošķirt indivīda cilvēkkapitālu no viņa vispārējā sociālā kapitāla, jo “ikviens zinātnieks vai inženieris ir staigājošs zināšanu, prasmju un tehnoloģiskās kompetences kopums, ne mazāk svarīgi – arī profesionālās komunikācijas tīklu kopums, kas nereti ir ļoti blīvs un starptautiska mēroga”.¹⁹ Uzskatām, ka šāda pieeja, kas apvieno cilvēkkapitālu un sociālo kapitālu vienā teorētiskā konceptā, ir noderīga zinātnieku produktivitātes un to rīcībā esošo resursu dažādības skaidrošanai individuālā līmenī, taču tās spēja izskaidrot sadarbības attiecību nianšes ir ierobežota.

Tāpēc izmantojam sociālā kapitāla tīklu teoriju, kura skaidro, kā sociālo struktūru un hierarhiju resursi ir saistīti ar individuālu mērķu sasniegšanu, un kura uzlūko indivīda cilvēkkapitālu un sociālo kapitālu kā saistītus, bet atšķirīgus kapitāla veidus.²⁰ Cilvēkkapitāls

⁷ Coleman 1988; Bozeman, Dietz 2001; Bozeman, Corley 2004.

⁸ Crane 1969; Murray 2004.

⁹ Hicks 2001; Murray 2002.

¹⁰ Katz, Hicks 1997; He et al. 2009; Kumaramangalam 2005.

¹¹ Kleinman, Vallas 2006.

¹² Stokes 1997.

¹³ Lin 2001.

¹⁴ Burt 2005.

¹⁵ Lin 2001. Šajā rakstā izmantota minētā autora pārstāvētā resursu pieeja sociālajam kapitālam. Pastāv arī citas pieejas. Piem., Eleonora Ostroma par sociālo kapitālu uzskata cilvēku grupai raksturīgas kopīgas stratēģijas, normas un likumus, kas ļauj šīs grupas piederīgajiem saprast, ko dažādās situācijās viņi var sagaidīt cits no cita. Sk. Ostrom 2000.

¹⁶ Coleman 1988.

¹⁷ Becker 1993.

¹⁸ Citstarp: Bozeman, Dietz, 2001; Bozeman et al. 2001; Bozeman, Corley 2004; Bozeman, Dietz 2005; Dietz 2000; Dietz, Bozeman 2005; Colombo, Grilli 2005; Corolleur et al. 2004; Murray 2004; Oliver 2004.

¹⁹ Dietz et al. 2000.

²⁰ Lin 2001.

piemīt pašam indivīdam.²¹ Savukārt sociālais kapitāls pieder citiem cilvēkiem.²² Tādējādi galvenā atšķirība starp abiem kapitāla veidiem ir tā „atrasšanās vieta” – t. s. autoritātes fokuss. Sociālā kapitāla tīklu teorija pārstāv uzskatu, ka cilvēki uztur personiskas attiecības, ieguldot tajās dažādus resursus, un sagaida, ka šie ieguldījumi nesīs augļus.²³ Sociālais kapitāls ir līdzīgs citiem kapitāla veidiem, jo indivīds iegulda resursus tā radīšanai un ir mērķtiecīgs tā izmantošanā. Process, kurā sociālo attiecību resursi tiek pārvērsti indivīda kapitālā, kurš var tālāk tikt mērķtiecīgi mobilizēts un izmantots indivīda mērķu sasniegšanai, ir parādīts 1. attēlā.

Šajā procesā pieejamais sociālais kapitāls ir resursi, kas indivīdiem ir pieejami no cilvēkiem, ar kuriem tie ir saistīti. Mobilizētie resursi ir resursi, kurus indivīds patiešām spēj iegūt no šiem cilvēkiem. Piemēram, zinātnieka sadarbības partnera rīcībā ir kādi viņu interesējoši dati. Tomēr iegūt un izmantot šos datus iespējams tikai tad, ja sadarbības partneris vēlas ar tiem dalīties. Sociālo tīklu pētījumi parāda, ka to, kāds ir indivīdiem pieejamais sociālais kapitāls, daļēji var izskaidrot ar viņu pašu īpašībām – izglītību, pieredzi, profesionālo kompetenci, viņu pozīciju plašākā

attiecību tīklā, kā arī attiecību raksturu (stiprumu, tuvumu, vai šīs attiecības saista citādi nesaistītas cilvēku grupas utt.).

Ir skaidrs, ka zinātnieku karjeras ceļi ir atšķirīgi. Lai gan vairums zinātnieku nonāk universitātēs tūlīt pēc zinātniskā grāda iegūšanas, daudzi akadēmisko karjeru uzsāk pēc tam, kad kādu laiku jau ir strādājuši industrijā. Piemēram, nesenā ASV akadēmisko zinātnieku pētījumā novērots, ka apmēram 8% no iespējamām karjeras pārmaiņām notiek tieši šādā secībā – no industrijas uz akadēmisko zinātņi.²⁴ Darba pieredze tiek uzskatīta par galveno faktoru zinātnieka sociālā kapitāla veidošanā – tieši tā nosaka, kādos ar zinātņi un tehnoloģijām saistītos sociālos tīklos zinātnieks ir iekļāvies.²⁵ Tātad iepriekšējā darba pieredze industrijā, ļoti iespējams, ir svarīgs zinātnieka sociālo kapitālu veidojošs faktors. Pētījumā par universitāšu zinātniekiem, kuri sadarbojas ar privātiem uzņēmumiem, novērots, ka šajā aptaujātajā grupā svarīgākie noteicošie faktori – vai un kādā veidā zinātnieks sadarbojas ar privātu uzņēmumu – ir tieši individuālā līmeņa faktori – ar zinātņi saistītā vērtību sistēma, akadēmiskais statuss un zinātnieka dzimums.²⁶ Savukārt citi pētnieki ir novērojuši ne vien saistību starp iepriekšējo

²¹ Becker 1993.

²² Lin 2001.

²³ Turpat.

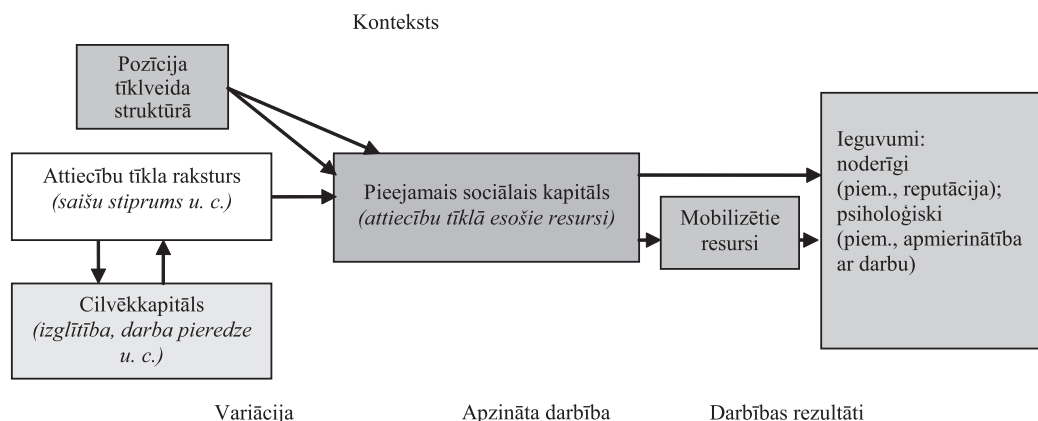
²⁴ Dietz, Bozeman 2005.

²⁵ Murray 2004.

²⁶ Boardman, Ponomariov 2009.

1. attēls

Sociālā kapitāla radīšanas un izmantošanas modelis (Lin 2001)

darbu privātos uzņēmumos un tam sekojošu saikņu uzturēšanu ar privāto sektoru, bet arī to, ka vēlākos karjeras posmos zinātnieki ar iepriekšēju pieredzi industrijā arvien mazāk sadarbojas ar akadēmiskajiem kolēģiem un aizvien vairāk ar saviem partneriem industrijā.²⁷ Iepriekšēja darba pieredze industrijā, iespējams, nozīmē, ka zinātnieki ir izveidojuši sadarbības attiecības ar partneriem no industrijas un tie vēlāk tās turpina akadēmiskās karjeras laikā. Domājams, ka lielāka varbūtība novērot saiknes ar industriju ir to zinātnieku sadarbības tīklos, kuriem ir iepriekšēja darba pieredze, kas saistīta ar industriju. Līdz ar to mūsu pirmā hipotēze:

H1: Pastāv lielāka varbūtība, ka partneri no industrijas ir to akadēmisko zinātnieku personiskajos sadarbības tīklos, kuriem ir ar industriju saistīts cilvēk-kapitāls.

Lai gan universitātes vienmēr bijušas saistītas ar industriju²⁸ un universitāšu darba mērķis vienmēr ir bijis apmierināt gan teorētiskās, gan praktiskās intereses,²⁹ ASV akadēmiskā kultūra un tās atlīdzības sistēma augstāk vērtē „tīro” vai „fundamentālo”, nevis „lietišķo” un uz komercializējamu zināšanu radīšanu vērstu zinātni.³⁰ Iesaistīšanās komercializējamu zināšanu radīšanā prasa nebūt ne vienkāršas izmaiņas to zinātnieku profesionālajā lomā, kuri darbojas tradicionālajā akadēmiskajā kultūrā.³¹ Kaut arī sadarbības attiecības ar privāto industriju ne vienmēr nozīmē zināšanu komercializāciju, domājams, ka attiecību tīklu struktūra un saturs zinātniekiem, kuri sadarbojas ar industriju, sistemātiski atšķiras no to zinātnieku attiecību tīkliem, kuri ar industriju nesadarbojas. Sadarbības attiecības variē no praktiskākas mijiedarbības, kā, piemēram, pētniecības līgumdarbi, licencēšana vai konsultēšana, līdz akadēmiskākas dabas mijiedarbībai, kā, piemēram, līdzautorība, padomu sniegšana vai piedalīšanās padomdevēju padomēs. Sadarbības attiecības variē arī pēc mijiedarbības

ilguma – no vienreizējas informācijas apmaiņas līdz tādiem sarežģītiem ilgtermiņa saistību tīkliem kā kopīgi pētniecības centri.³² Domājams, ka zinātnieki, kuriem ir partneri industrijā, sadarbības attiecības izvēlas stratēģiskāk, un šis stratēģiskums izpaužas tīklojuma īpašībās (struktūrā un saturā), kuras ļauj efektīvāk izmantot viņu attiecības. Citiem vārdiem – jādoma, ka šiem zinātniekiem būs pieeja „labākam” sociālajam kapitālam.

Sociālā kapitāla tīklu teorija un sociālo tīklu analīze piedāvā argumentus, kādi attiecību tīkli ir „labāka” vai „atbilstīgāka” sociālā kapitāla avots. No tīklu struktūras viedokļa ir iespējams, ka kāds noteikts attiecību tīklojums būs izdevīgāks nekā citi. Attiecības ar citiem tīklā esošajiem indivīdiem pirmām kārtām varīē pēc to stipruma.³³ Arī zinātnē sadarbības saišu raksturs un stiprums ievērojami variē. Piemēram, daži zinātnieki ir savstarpēji saistīti tāpēc, ka strādā vienā laboratorijā, daļa galvenā pētnieka atbildību pētījumu projektā, kamēr citi sadarbības partneri tikai apmainās ar datiem vai reizi pa reizei konsultējas. Attiecību stiprums dažādos attiecību veidos būs atšķirīgs. Ir svarīgi, lai attiecību tīklā būtu gan stipras, gan vājas saites, jo tās dod pieeju dažāda veida sociālajam kapitālam, kuru var mobilizēt dažādiem nolūkiem. Zinātnē stipras attiecības veidojas ar indivīdiem, ar kuriem zinātnieki strādā kopā. Stipro saišu priekšrocību³⁴ jeb „tīkla noslēgšanas”³⁵ arguments apgalvo: jo stiprākas ir attiecības, jo lielāka ir varbūtība, ka šajās attiecībās notiks resursu apmaiņa un koplietošana – process, no kura iesaistītie indivīdi iegūs vēlamus labumus.³⁶ Šis arguments uzsver, ka svarīgs sociālo apmaiņu veicinošs faktors ir uzticība un vēlēšanās nepieciešamības gadījumā palīdzēt un ir lielāka varbūtība, ka šādas īpašības piemīt stiprām attiecībām, kurās cilvēki mijiedarbojas vairākos atšķirīgos veidos. Savukārt „vājo saišu stipruma”³⁷ jeb „strukturālo caurumu”³⁸ arguments apgalvo, ka „atvērti tīkli”, kuri

²⁷ van Rijnsoever et al. 2008.

²⁸ Stokes 1997.

²⁹ Etzkowitz, Leydesdorff 2000.

³⁰ Frickel, Moore 2006.

³¹ Jain et al. 2009.

³² Geisler, Rubinstein 1989.

³³ Granovetter 1973.

³⁴ Turpat.

³⁵ Burt 1992.

³⁶ Lyn 2001.

³⁷ Granovetter 1973.

³⁸ Burt 1992.

savieno indivīdus pāri dažādu sociālo loku vai institūciju robežām, nepieciešamības gadījumā būs labs kvalitatīvas informācijas avots. Savstarpēji cieši saistītiem cilvēkiem būs pieejama viena un tā pati vai līdzīga informācija. Kad ir vajadzīgas jaunas zināšanas, cilvēki, kuri tās meklē ārpus savām tuvākajām attiecībām, iespējams, būs labākā situācijā nekā tie, kuri tās meklē savā tiešajā sociālajā lokā. Tātad veids, kādā sociālo kapitālu nodrošina „strukturālie caurumi”, ir starpniecība. Cilvēki, kuri ir saistīti ar citiem dažādos sociālajos lokos un grupās, spēj iegūt „vīziju par citādi neredzamām iespējām” un konkurences situācijās var veikt stratēģiski gudrus gājienus.³⁹ Organizācijās šādus cilvēkus atzīst un attiecīgi novērtē.⁴⁰

Caur stīprajām un vājajām saitēm pieejamie resursi savstarpēji papildina cits citu. „Uzņēmēja” vai „jauktā” tīkla arguments apgalvo, ka tādas tīklveida struktūras, kuras vienlaikus ir gan noslēgtas, gan atvērtas, ir īpašas ar to, ka ļauj piekļūt jaunai informācijai un vienlaikus šo informāciju likt lietā.⁴¹ Uzņēmīgiem indivīdiem ir raksturīgi plaši daudzveidīgu attiecību tīkli, kuros ir gan stipras, gan vājas saites, un caur šīm saitēm ir pieejami dažāda veida resursi. Cilvēkiem ar šādām jauktām attiecību tīklveida struktūrām ir priekšrocības savu mērķu sasniegšanā, jo viņi var ne vien laikus iegūt jaunu un unikālu informāciju un augstas kvalitātes zināšanas, bet viņiem ir arī tuvas un uzticamas attiecības ar citiem cilvēkiem, ar kuriem kopā viņi var likt lietā šos resursus. Kur zinātne robežojas ar tehnoloģiju, ir svarīgas gan plašas un dažādas cilvēku lokus vienojošas, gan arī tuvas un uzticamas attiecības. Mūsu otrā hipotēze:

H2: Pastāv lielāka varbūtība, ka partneri no industrijas ir to akadēmisko zinātnieku personiskajos sadarbības tīklos, kuriem ir uzņēmīgiem raksturīgā jaukta sadarbības attiecību tīklveida struktūra.

Visbeidzot, akadēmiskā vide ir hierarhiska. Zinātnieku pozīcija šajā hierarhijā ir

³⁹ Burt 1992; Burt 2001; Burt 2004.

⁴⁰ Aldrich, Herker 1977; Tushman, Scanlan 1981.

⁴¹ Burt 2004; Burt 2005.

dažāda, un, piemēram, laboratorijas vadītāja, pastāvīgā zinātniskā līdzstrādnieka, galvenā pētnieka vai doktora grādu ieguvuša praktiskanta amats nosaka, vai un kādi nepieciešamie resursi viņam ir pieejami (turklāt tieši resursi nosaka, cik zinātnieks ir produktīvs, nevis otrādi).⁴² Zinātnieki, kuru akadēmiskais un (vai) projekta amats nodrošina vairāk resursu, drīzāk būs iesaistīti pētniecībā un jaunu zināšanu ģenerēšanā nekā tie, kuriem šādu resursu nav. Pētījumi parāda – ir lielāka varbūtība, ka ar industriju būs saistīti tie akadēmiskie zinātnieki, kuri veic no ASV federālā budžeta grantiem finansētus pētījumus, nekā tie, kuri tādus neveic.⁴³ Tāpat domājams, ka pastāv lielāka varbūtība, ka ar industriju būs saistīti tie zinātnieki, kuru rīcībā ir vairāk pētījumu veikšanai nepieciešamo resursu. Mūsu trešā hipotēze:

H3: Pastāv lielāka varbūtība, ka partneri no industrijas ir to akadēmisko zinātnieku personiskajos sadarbības tīklos, kuru hierarhiskā pozīcija nodrošina vairāk pētniecībai nepieciešamo resursu.

Dati un metodika

Šajā rakstā izmantoti dati no 2006. gadā veiktās ASV nacionālā līmeņa zinātnieku un inženieru aptaujas,⁴⁴ kura tika veidota kā egocentrisku tīklu⁴⁵ analīzes instruments. Izmantojot vairākus „vārdus ģenerējošus” un „vārdus interpretējošus” jautājumus, tika iegūti dati par respondentu sadarbības attiecībām, kvalifikāciju, karjeru, produktivitāti un apmierinātību ar darbu. Respondentiem vispirms lūdza nosaukt savus tuvākos

⁴² Long 1978.

⁴³ Link et al. 2007; Boardman, Ponomariov 2009; Melkers, Xiao 2009.

⁴⁴ Šajā pētījumā izmantoti dati, kas iegūti 2005.–2008. gada Nacionālā zinātnes fonda finansētā projektā *Women in Science and Engineering: Network Access, Participation, and Career Outcomes (NETWISE 2007)*, grants REC-0529642, galvenie pētnieki *Julia Melkers, Eric Welch*. Rakstā paustais viedoklis neatspoguļo projekta vadītāju un (vai) Iļinojas Universitātes Čikāgā vai Džordžijas Tehnoloģiju institūta viedokli.

⁴⁵ Burt, Minor 1983; Wasserman, Faust 1994.

sadarbības partnerus vai padomdevējus šādos sešos dažādos attiecību veidos: partneri respondenta universitātē; sadarbības partneri ārpus respondenta universitātes; cilvēki, ar kuriem respondents mēdz konsultēties par pētniecības jautājumiem; cilvēki, pie kuriem respondents vēršas pēc padoma par karjeras jautājumiem; cilvēki, ar kuriem apspriež jautājumus, kas saistīti ar respondenta studiju nodaļu vai universitāti; cilvēks, kuru respondents uzskata par savu galveno darbaudzinātāju jeb mentoru. Pēc tam tika uzdoti vairāki jautājumi par attiecībām ar katru nosaukto indivīdu – par sadarbības veidiem, attiecību ilgumu, tuvumu un izcelsmi, par komunikācijas biežumu, projektu aktivitātēm, kā arī par vispārīgu demogrāfisku informāciju.

Iegūtos datus par respondentiem saucam par egodatiem un datus par nosauktajiem sadarbības partneriem – par alterdatiem. „Alter” līmeņa datus vispirms pārbaudījām un papildinājām ar internetā pieejamu informāciju par nosaukto partneru profesionālo darbību. Tad, summējot dažādos attiecību parametrus katrā attiecību veidā, alterdatus pārvērtām par respondentus raksturojošiem datiem. Bez jautājumiem par respondentu sadarbības attiecībām tika uzdoti arī vairāki jautājumi par viņu pētniecību, ieskaitot grantu pieteikumu sagatavošanu, darbu ar studentiem, darbu dažādās universitātes komisijās, attieksmi un piedalīšanos starpnozaru pētniecības projektos un darba apstākļus. Aptauja tika veikta tiešsaistē internetā, izmantojot programmu *Sawtooth Software*®. Respondentus aicināja piedalīties pētījumā, nosūtot viņiem personisku vēstuli. Šai vēstulei sekoja daudzi personiski atgādinājumi elektroniskajā pastā. Aptaujas atbildēšanai respondentiem vajadzēja apmēram 30–45 minūtes.

Izlasi veidoja 3677 pēc nejaušas izlases metodes izvēlēti zinātnieki un inženieri 151 zinātnes universitātē⁴⁶ sešās zinātnes nozarēs. Izlase tika stratificēta pēc dzimuma, akadē-

miskā statusa un zinātnes nozares. Kopumā ieguvām 1764 aizpildītas anketas (50,1%), kas deva 47%⁴⁷ analīzei izmantojamu gadījumu. Atbildes pārstāvēja visas sešas zinātnes nozares, abus dzimumus (48% sievietes) un dažādus akadēmiskos amatus (27% docenti, 28% asociētie profesori un 45% profesori).

Modelis un mērījumi

Šajā rakstā pievēršamies tam, kā personiskais cilvēkkapitāls un sociālais kapitāls ietekmē variācijas zinātnieku attiecību tīkla uzbūvē. Domājams, ka indivīda cilvēkkapitāls un sociālais kapitāls izpaužas novērojamās sociālā tīkla uzbūves variācijās. Konkrēti – šis kapitāls nosaka, vai sadarbības tīklā ir saikne ar industriju. Mūsu modelis vispārīgā formā ir šāds: *saiknes īpašība = f (cilvēkkapitāls, sociālais kapitāls, hierarhiskā pozīcija, resursi, konteksts)*.

Šajā modelī *atkarīgais mainīgais* ir partnera no industrijas esamība. Tā vērtība ir 1, ja respondents starp saviem tuvākajiem sadarbības partneriem vai indivīdiem, ar kuriem viņš apspriež jautājumus, kas saistīti ar viņa pētniecību, nosauc vismaz vienu industrijā nodarbinātu cilvēku. Mūsu izlasē 12% respondentiem šajās attiecību kategorijās ir partneris no industrijas.

Neatkarīgos mainīgos veidojam tādus, kas ļauj skaidrot zinātnieka cilvēkkapitāla un sociālā kapitāla, interešu, pozīcijas zinātnes hierarhijā, zinātnieka rīcībā esošo resursu un plašāka konteksta ietekmi. Pamatojoties uz iepriekšējiem pētījumiem, kuros secināts, ka indivīdam piemītošais zinātniskais un tehniskais cilvēkkapitāls veidojas un tiek uzkrāts, zinātnieka karjeras laikā strādājot dažādās darba grupās un laboratorijās,⁴⁸ modelī iekļāvam darba pieredzi industrijā. Vaicājām respondentiem, vai pēdējo 10 gadu laikā viņi ir strādājuši industrijā. Apmēram

⁴⁶ Šīs universitātes pēc Kārnegī klasifikācijas tiek klasificētas kā *Research I* jeb zinātnes universitātes, kuru galvenā misija ir pētniecība un jaunu zināšanu radīšana (citas augstskolas par savu galveno misiju uzskata izglītību).

⁴⁷ Anketas, kuras tika saņemtas atpakaļ nepareizi norādītas respondenta adreses dēļ, izslēdzām no atbilžu proporcijas aprēķina. Piemēram, 136 elektroniskā pasta vēstules atgriezās atpakaļ ar dažādiem adreses vai servera kļūdas aprakstiem.

⁴⁸ Bozeman, Corley 2004; Dietz, Bozeman 2005; Murray 2002.

8% respondentu uz šo jautājumu atbildēja apstiprinoši. Apstiprinošai atbildei tika piešķirta vērtība 1, noliedzošai – 0.

Zinātnieka *sociālo kapitālu* mērijām trijos atšķirīgos veidos – kā zinātnieka tuvu sadarbības saišu skaitu, kā saiknes ar ārzemju universitātēm un kā privātā industrijā strādājošu doktora grādu ieguvēju īpatsvaru zinātnieka pēdējos piecos gados vadīto doktorantu vidū. Tuvu sadarbības saišu skaits zinātnieka pārstāvētajā universitātē liecina, ka viņa tiešajā darba vidē pieejamās attiecības ir uzticamas, tādas, ko raksturo kopīgi vai līdzīgi uzskati un savstarpējās saistības un gaidas.

Savukārt saiknes ar zinātniekiem ārzemju universitātēs var nozīmēt, ka respondenti atrodas dažādas zinātnieku grupas savienojšanās pozīcijās, ir saistīti ar globāliem zinātnes tīkliem un tāpēc tiem ir pieeja atšķirīgām dažāda veida zināšanām. Piemēram, longitudinālā biomedīķu sadarbības attiecību pētījumā Jaunzēlandē tika noskaidrots, ka saites ar citiem zinātniekiem gan savā universitātē, gan arī ārpus tās pozitīvi ietekmē zinātnieku publikāciju kvalitāti.⁴⁹ Ņemot vērā, ka sadarbībai pāri zinātnes nozares un attiecīgi tehnoloģijas robežām ir augstākas izmaksas, pieņemam, ka ar industriju sadarbosies ne tikai tie, kuri ir uzņēmīgāki, bet arī tie, kuru ieguldījums zinātnē tiek uzskatīts par kvalitatīvāku.

Ja zinātnieki zina, ka viņu bijušie studenti strādā industrijā, tas var nozīmēt, ka industrijas pusē ir kāds, kas labi pārzina šī zinātnieka ekspertīzi. Līdz ar to šī zinātnieka attiecības ar industriju ir labāk iedibinātas nekā tam, kura bijušie studenti nav saistīti ar industriju vai arī kurš nezina par viņu saistību ar privātiem uzņēmumiem.

Kā jau minēts, sadarbības attiecības raksturojošos mainīgos lielumus ieguvām, uzdodot respondentiem „vārdus ģenerējošus” un „vārdus interpretējošus” jautājumus. Vispirms lūdzām nosaukt savus tuvākos sadarbības partnerus universitātē, ārpus tās un cilvēkus, ar kuriem viņi apspriež savu pētniecību, bet formāli nesadarbojas. Pēc tam, kad ieguvām šos vārdus, lūdzām sniegt papildu informāciju par katru nosaukto indivīdu – šī

⁴⁹ He et al. 2009.

cilvēka akadēmisko amatu, nozari un institucionālo piederību. Ja nosauktais indivīds bija saistīts ar ārzemju augstskolu, mēs kodējām mainīgo kā 1, ja ne – kā 0. Tālāk vaicājām, cik daudzi no respondenta doktora līmeņa studentiem ir ieguvuši zinātnisko grādu pēdējos piecos gados un cik no viņiem ir nodarbināti industrijā.

Kā aprakstīts iepriekš, „labāko” sociālo kapitālu nodrošina tādi tīklojumi, kuri gan savieno dažādas citādi savstarpēji nesaistītas ļaužu grupas, gan vienlaikus ļauj kapitalizēt iegūto informāciju tuvu sadarbības partneru un domubiedru lokā. Domājams, ka zinātnieki, kuriem ir labi sakari savās universitātēs un labi sakari ar zinātniekiem citu valstu universitātēs, drīzāk būs saistīti arī ar industriju. No industrijas skatpunkta ir lietderīgāk saistīties un sadarboties ar tādiem akadēmiskiem zinātniekiem, kuri tiek uzskatīti par zvaigznēm, ir atzīti savā jomā, labi zināmi globālajā zinātnes kopienā⁵⁰ un par kuriem no iekšējiem avotiem zināms, ka viņiem ir vēlamā ekspertīze un zināšanas.

Zinātnieku intereses

Pētījumi rāda, ka zinātnieki atšķiras pēc to interesēm par zinātni un (vai) tehnoloģiju un par zināšanu komercializēšanas iespējām.⁵¹ Ņemot to vērā, izmantojam divus ar šo konceptu saistītus mainīgos. Pirmkārt, respondentiem vaicājām, vai iepriekšējo piecu gadu laikā viņi ir apsprieduši savus pētījumus ar kādu no universitātes tehnoloģiju pārneses biroja. Otrkārt, vaicājām, vai viņiem pieder daļas vai akcijas kādā privātā uzņēmumā vai no jauna uzsāktā firmā. Apstiprinošas atbildes gadījumā mainīgos kodējām ar 1 un noliedzošas – ar 0. Mūsu izlasē 33% respondentu ir komunicējuši ar universitātes tehnoloģiju pārneses biroju un 10% respondentu pieder akcijas vai daļas.

Pozīcija zinātnes hierarhijā un pieejamie resursi

Akadēmiskā amata ietekmei izveidojam divus bināros mainīgos – docents un profesors. Resursu ietekmes noteikšanai izmantojam netiešu saistīto mainīgo „doktora

⁵⁰ Murray 2002.

⁵¹ Stokes 1997; Baba et al. 2009; Meyer 2004.

līmeņa studentu skaits, kurus zinātnieki atbalsta savu pētniecības grantu ietvaros". Šādi mērīts resursu mainīgais lielums ļauj aptvert gan zinātnieka rīcībā esošos cilvēkresursus, gan arī finanšu resursus. Mūsu respondenti atbalsta vidēji divus studentus (maksimālais skaits ir 20).

Konteksts

Saprotot, ka sadarbības attiecību un to tīklojuma variācijas dažādās zinātnēs ir atšķirīgas, konteksta ietekmes kontrolei izveidojām mainīgos atsevišķām zinātnes nozarēm, kā arī tam, vai zinātnieki veic pētījumus jaunu, vēl tikai topošu tehnoloģiju jomās. Kodējām elektroinženierzinātņi un datorzinātņi kā 1 un parējās zinātnes nozares kā 0. Šo divu nozaru respondenti ievērojami biežāk vēstīja par savām saiknēm ar industriju (19% un 27%) nekā citu nozaru respondenti (6–9%). Daži autori⁵² apgalvo, ka tādās instrumentvirzītās zinātnes un tehnoloģiju nozarēs kā, piemēram, nanotehnoloģija, inovācijām piemīt stingra iekšēja loģika, ko raksturo pastāvīga zinātnes un tehnoloģijas mijiedarbība. Turklāt pētniecība jaunās un topošās zinātnes nozarēs bieži vien nozīmē gan sadarbību starp dažādu disciplīnu zinātniekiem, gan arī starp zinātniekiem universitātē un industrijā. Respondentiem tika uzdots jautājums, vai viņi pašreiz veic grantu finansētus pētījumus kādā no atzīto topošo tehnoloģiju nozarēm. Mūsu izlasē 25% atbildēja apstiprinoši. Šo mainīgo apstiprinošas atbildes gadījumā mēs kodējām kā 1 un noliedzotās – kā 0.

Lai ņemtu vērā iespējamās sadarbības attiecību atšķirības, kādas raksturīgas dažāda dzimuma zinātniekiem, kā kontroles mainīgo iekļāvām arī dzimti. Vairāki pētījumi parāda, ka zinātnieki (vīrieši) biežāk nekā zinātnieces par samaksu konsultē privātās firmas vai palīdz saviem studentiem atrast tajās darbu.⁵³ Dzimuma mainīgo mēs kodējām kā 1 vīriešiem un 0 sievietēm. Sagaidām, ka šis mainīgais būs pozitīvs.

Līdz ar to šajā modelī atskaites grupa ir sievietes, kuras ir docentes bioloģijā, ķīmijā,

zemes un atmosfēras zinātnē vai fizikā, neveic finansētus pētījumus kādā no jauno tehnoloģiju nozarēm, ir bez iepriekšējas darba pieredzes industrijā, nav bijušas saistītas ar potenciāli komercializējamiem pētījumiem, viņu kādreizējie studenti pašlaik nav nodarbināti privātā industrijā, un viņām nav nedz tuvu sadarbības partneru savā universitātē vai ārpus tās, nedz arī profesionālu saikņu ar ārzemju universitātēm. 1. tabula apkopo aprakstošo statistiku par modelī iekļautajiem mainīgajiem.

Rezultāti

196 no 1600 respondentiem (jeb 12%) nosauca vismaz vienu tuvu sadarbības partneri no industrijas. Vidējais partneru skaits ir 1,7 (no 0 līdz 8). Profesori par sadarbību ar industriju ziņoja nedaudz biežāk (13%) nekā docenti (11%). 27% elektroinženieru un 19% datorzinātnieku nosauca vismaz vienu partneri no industrijas, salīdzinājumam – tikai 6% bioloģijā, 8% zemes un atmosfēras zinātnē, 9% ķīmijā un fizikā.

Ar ko atšķiras respondenti, kuri sadarbojas ar industriju? Neatkarīgu izlašu vidējo lielumu salīdzinājuma rezultāti (*Independent Sample T-test*) (2. tabula) parāda, ka vairāk nekā puse respondentu, kuru sadarbības tīklā ir partneris no industrijas, ir elektroinženieri vai datorzinātnieki un ka viņiem ir iepriekšēja industrijas pieredze. Šīs abas nozares tiek uzskatītas par cilvēkkapitālintensīvām un tādām, kurās notiek cilvēkkapitāla apmaiņa starp industriju un zinātņi.⁵⁴ Mūsu rezultāti rāda, ka respondenti, kuriem ir partneri no industrijas, ir labāk saistīti gan ar kolēģiem savā universitātē, gan ārzemēs un ka to bijušie studenti ir nodarbināti industrijā. Turklāt šie zinātnieki ziņo par lielāku doktora līmeņa studentu skaitu, kuri tiek atbalstīti ar grantu finansējumu (tas nozīmē arī vairāk finansējuma pētījumu veikšanai).

Respondenti, kuriem ir partneri no industrijas, ir arī vairāk domājuši par zināšanu komercializācijas iespējām, tādējādi demonstrējot, ka viņiem piemīt īpašības, kuras tradicionāli piedēvē uzņēmējiem. Kopumā vairāk

⁵² Piem.: Meyer 2006.

⁵³ Link et al. 2007; Boardman, Ponomariov 2009.

⁵⁴ Schartinger et al. 2002; Murray 2002.

Aprakstošā statistika: faktori, kas izskaidro saiknes ar industriju esamību zinātnieka attiecību tīklā

	N	Min.	Maks.	Vid.	Stat. novirze
Atkarīgais mainīgais:					
Industrijas saite sadarbības attiecību tīklā	1600	0	1	0,12	0,33
Faktori:					
1. Cilvēkkapitāls					
Pēdējo desmit gadu laikā respondents ir strādājis (pilnu laiku) privātā industrijā	1600	0	1	0,08	0,28
2. Sociālais kapitāls					
Tuvi sadarbības partneri universitātē	1600	0	5	2,20	1,64
Saiknes ar ārzemju universitātēm	1600	0	3	0,10	0,36
Bijušie studenti (ieguvuši grādu pēdējos 5 gados), kuri pašlaik strādā privātā industrijā	1600	0	11	0,39	1,22
3. Zinātnieka intereses					
Respondents ir apspriedis pētniecību ar universitātes tehnoloģiju pārneses biroju (pēdējos 5 gados)	1600	0	1	0,33	0,47
Respondentam pieder daļas vai akcijas privātā kompānijā/jaunuzsāktā firmā (pēdējos 5 gados)	1600	0	1	0,10	0,30
4. Akadēmiskais līmenis					
Docents	1600	0	1	0,28	0,45
Profesors	1600	0	1	0,45	0,50
5. Pētniecībai pieejamie resursi					
No respondenta pētniecības grantiem finansēto doktora līmeņa studentu skaits	1600	0	20	2,12	2,46
6. Konteksts					
Elektroinženierzinātne vai datorzinātne	1600	0	1	0,30	0,46
Respondents pašlaik veic pētījumus jauno tehnoloģiju jomā	1600	0	1	0,25	0,43
Vīrietis	1600	0	1	0,54	0,50

nekā puse respondentu, kuriem ir partneri no industrijas, ir pārrunājuši savu pētniecību ar universitātes tehnoloģiju pārneses biroju, un apmēram ceturtajai daļai šo zinātnieku ir daļas vai akcijas privātās firmās.

Lai arī sadarbība ar industriju nosaka, vai zinātnieku darba vide ir vairāk „tradicionāli” akadēmiska, vai arī viņi darbojas ar zināšanu praktisku lietojumu saistītā kontekstā, šāda sadarbība ir tikai viens no veidiem, kā akadēmiski zinātnieki var strādāt plašākā mērogā, nekā pieņemts saskaņā ar tradicionālajām augstskolas institucionālajām normām.

Piemēram, viņi var iesaistīties jaunās un riskantākās pētniecības nozarēs un projektos, kur pētniecības rezultāti ir ievērojami neparedzamāki nekā attīstītajās nozarēs. Lūdzām respondentiem norādīt, vai viņu pašreizējie pētniecības projekti ir finansēti kādā no jauno tehnoloģiju nozarēm, un, ja ir, tad kādā. Rezultāti rāda, ka respondenti, kuriem ir partneri no industrijas, vairāk nekā pārējie pašlaik veic pētījumus kādā no atzītajām jaunajām tehnoloģijām. Šim novērojumam iespējami vismaz divi skaidrojumi. Pirmais ir saistīts ar jauno tehnoloģiju dabu – pētījumi šajās

nozārēs ir vērsti uz praktisku problēmu risināšanu, rada komercializējamās zināšanas⁵⁵ un prasa ciešu sadarbību un zināšanu integrāciju gan pāri dažādu disciplīnu, gan arī pāri zinātnes un tehnoloģijas robežām.⁵⁶ Otrkārt, indivīdi, kas veic pētījumus jauno tehnoloģiju nozarēs, iespējams, ir stratēģiskāki savos grantu piesaistīšanas centienos un izmanto iespējas, kuras sniedz stratēģiski mērķēti finansējumi.⁵⁷

Kādā veidā akadēmiskie zinātnieki uzskāuši attiecības ar saviem partneriem no

industrijas, un vai tas atšķiras no veida, kā tie satikuši savus akadēmiskos sadarbības partnerus? Mūsu rezultāti parāda, ka 12% partneru no industrijas ir akadēmisko zinātnieku bijušie studenti – divreiz vairāk nekā universitātes partneru vai valsts organizācijās strādājošo partneru vidū (3. tabula). Šis rezultāts ir svarīgs no zinātnes politikas viedokļa un saskan ar novērojumu, ka zinātnes un tehnoloģiju vidē sadarbības saiknes bieži tiek veidotas uz personisku attiecību un kopīgas iepriekšējas pieredzes pamata.⁵⁸ Tas atgādina, cik nozīmīgs ir profesora ieguldījums studentu prasmju veidošanā, kuras vēlāk dod iespēju

⁵⁵ Day et al. 2000; Michelson 2008.

⁵⁶ Meyer, Person 1998; Carayol, Thi 2005.

⁵⁷ Kleinman, Vallas 2006.

⁵⁸ Murray 2002.

2. tabula

Faktoru vidējo vērtību salīdzinājums zinātniekiem ar un bez partneriem no industrijas to sadarbības tīklos

	Saikne ar industriju		Starpība	Stat. nozīmība (divpusēja)
	Jā (N=196)	Nē (N=1404)		
1. Cilvēkkapitāls				
Pēdējo desmit gadu laikā respondents ir strādājis (pilnu laiku) privātā industrijā	0,20	0,07	0,13	0,00
2. Sociālais kapitāls				
Tuvi sadarbības partneri universitātē	2,72	2,13	0,60	0,00
Saiknes ar ārzemju universitātēm	0,19	0,08	0,11	0,00
Bijušie studenti (ieguvuši grādu pēdējos 5 gados), kuri pašlaik strādā privātā industrijā	18,37	9,19	9,18	0,00
3. Zinātnieka intereses				
Respondents ir apspriedis pētniecību ar universitātes tehnoloģiju pārneses biroju (pēdējos 5 gados)	0,53	0,30	0,23	0,00
Respondentam pieder daļas vai akcijas privātā uzņēmumā/jaunuzsāktā firmā (pēdējos 5 gados)	0,24	0,08	0,16	0,00
4. Akadēmiskais līmenis				
Docents	0,26	0,28	-0,03	0,41
Profesors	0,49	0,45	0,05	0,22
5. Pētniecībai pieejamie resursi				
No respondenta pētniecības grantiem finansēto doktora līmeņa studentu skaits	2,87	2,01	0,86	0,00
6. Konteksts				
Elektroninženierzinātne vai datorzinātne	0,56	0,26	0,30	0,00
Respondents pašlaik veic pētījumus jauno tehnoloģiju nozarē	0,32	0,24	0,08	0,01
Vīrietis	0,59	0,53	0,06	0,12

iegūt darbu un strādāt privātā industrijā. Šo novērojumu gan skaidro arī ar to, ka pilna laika akadēmiskais darbs kļūst aizvien nepieejamāks⁵⁹ un tāpēc arvien vairāk jaunāku zinātnieku nolemj atstāt akadēmisko vidi par labu karjerai privātā industrijā, it īpaši, ja viņu profesori ir saistīti ar industriju.⁶⁰ Interesanti, ka attiecībā uz citu kopīgo iepriekšējo pieredzi – kopīgām doktorantūras studijām – respondentu partneri no industrijas neatšķiras no partneriem universitātēs vai valsts pētniecības institūtos. Turklāt nedaudz lielāku daļu savu partneru no industrijas (23%) nekā pārējo partneru mūsu respondenti pirmoreiz satikuši konferencēs. Arī šis novērojums saskan ar pētījumu par biotehnoloģijas zinātniekiem, kurā novērots, ka konferences ir tās vietas un laiki, kur satiekas citādi nošķirtās zinātnes un tehnoloģiju kopienas.⁶¹

Kā akadēmiskie zinātnieki sadarbojas ar partneriem no industrijas? Lūdzām respondentus atzīmēt sadarbības veidus, kādos viņi pēdējo divu akadēmisko gadu laikā ir bijuši saistīti ar katru nosaukto partneri. Vai-

⁵⁹ Purcell 2007.

⁶⁰ Murray 2004.

⁶¹ Murray 2002.

cājām, vai viņi ir sadarbojušies, sagatavojot pētniecības grantu pieteikumus, ziņojumus konferencēs, akadēmisku žurnālu rakstus, vai arī strādājot pie kāda produkta attīstības vai patenta pieteikuma. Caurmērā ar apmēram pusi no sadarbības partneriem, ieskaitot partnerus no industrijas, zinātnieki kopā strādājuši, sagatavojot akadēmiskas publikācijas. T-testa rezultāti parāda, ka lietišķos sadarbības veidos mūsu aptaujātie zinātnieki vairāk iesaistās ar partneriem industrijā, nevis universitātēs, valdības iestādēs vai citos pētniecības institūtos (3. tabula). Šis novērojums rosina jautāt, vai respondenti, kuriem ir partneri no industrijas, vairāk vai mazāk sadarbojas ar citiem partneriem salīdzinājumā ar respondentiem, kuriem nav industrijā nodarbinātu partneru? Mūsu T-testa rezultāti liecina, ka respondenti, kuriem ir partneri no industrijas, vairāk sadarbojas arī ar saviem partneriem universitātēs, it īpaši grantu pieteikumu sagatavošanā un praktiskos projektos, kā produkti un patenti. Aprakstošās statistikas datu analīze liecina, ka pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp zinātniekiem, kuru tuvu sadarbības attiecību tīklā ir industrijā nodarbināti partneri, un tiem, kuru attiecību tīklā tādu nav.

3. tabula

Attiecību ar partneriem no industrijas un universitātēm raksturlielumu vidējo vērtību salīdzinājums

	Partneris nodarbināts:			Stat. nozīmība (divpusēja)
	industrijā	universitātēs	Starpība	
Kā attiecības uzsāktas? N = 156				
Partneris bijis respondenta disertācijas komisijā	0,01	0,03	-0,02	0,01
Partneris ir/bijis respondenta doktorants	0,12	0,05	0,07	0,00
Partneris un respondents ir kopā studējuši doktorantūrā	0,06	0,07	-0,01	0,71
Pirmo reizi tikušies konferencē	0,23	0,18	0,06	0,08
Kā sadarbojas? N = 111				
Pētniecības grantu pieteikumu sagatavošana	0,42	0,67	-0,25	0,00
Akadēmiskas publikācijas vai ziņojumi konferencēs	0,51	0,53	-0,02	0,65
Produktu izstrādāšana vai patentu pieteikumi	0,16	0,06	0,10	0,00

OLS regresija: faktori, kas izskaidro saiknes ar industriju esamību zinātnieka attiecību tīklā

	Pilns modelis			Samazināts modelis		
	B	Stat. novirze	Stat. nozīmība	B	Stat. novirze	Stat. nozīmība
1. Cilvēkkapitāls						
Pēdējo desmit gadu laikā respondents ir strādājis (pilnu laiku) privātā industrijā	0,79	0,25	0,00	0,86	0,23	0,00
2. Sociālais kapitāls						
Tuvi sadarbības partneri universitātē	0,14	0,06	0,01	0,16	0,05	0,00
Saiknes ar ārzemju universitātēm	0,64	0,19	0,00	0,62	0,18	0,00
Bijušie studenti (ieguvuši grādu pēdējos 5 gados), kuri pašlaik strādā privātā industrijā	0,12	0,06	0,04	0,15	0,05	0,00
3. Zinātnieka intereses						
Respondents ir apspriedis pētniecību ar universitātes tehnoloģiju pārneses biroju (pēdējos 5 gados)	0,47	0,20	0,02			
Respondentam pieder daļas vai akcijas privātā uzņēmumā/jaunuzsāktā firmā (pēdējos 5 gados)	0,66	0,24	0,01			
4. Akadēmiskais līmenis						
Docents	-0,26	0,25	0,29	-0,07	0,23	0,75
Profesors	-0,04	0,23	0,87	0,11	0,21	0,59
5. Pētniecībai pieejamie resursi						
No respondenta pētniecības grantiem finansēto doktora līmeņa studentu skaits	0,01	0,04	0,69	0,03	0,03	0,29
6. Konteksts						
Elekroinženierzinātne vai datorzinātne	0,89	0,19	0,00	0,99	0,17	0,00
Respondents pašlaik veic pētījumus jauno tehnoloģiju nozarē	0,03	0,20	0,89	0,13	0,18	0,48
Vīrietis	0,21	0,18	0,25	0,24	0,16	0,15
Konstante	-3,23	0,27	0,00	-3,30	0,25	0,00
Nagelkerke R²	0,18			0,15		

Kuri faktori visvairāk nosaka zinātnieka saistību ar industriju? Cik lielā mērā šo attiecību esamību izskaidro zinātnieka cilvēkkapitāls un sociālais kapitāls līdztekus zinātnieka interesēm un nozares kontekstam? Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, izveidojām loģiskās regresijas modeli, kurā atkarīgais mainīgais lielums norāda, vai zinātniekam ir vismaz viens industrijā nodarbināts tuvs sadarbības partneris (4. tabula).

Regresijas modeļa *Wald* un *Omnibus* testa koeficienti ir statistiski nozīmīgi. Tas nozīmē,

ka faktoru ietekmes noteikšanas statistiskā metode ir atbilstoša. Regresijas analīzes rezultāti parāda, ka zinātnieka cilvēkkapitāls un sociālais kapitāls patiešām ietekmē varbūtību, ka zinātnieka attiecību tīklā būs partneris no industrijas. Kā iepriekš prognozējām, pastāv lielāka iespēja, ka ar industriju sadarbosies zinātnieki, kuriem ir iepriekšēja darba pieredze industrijā. Līdzīgs novērojums ir izdarīts pētījumā par Holandes zinātniekiem.⁶² Turklāt

⁶² van Rijnsoever et al. 2008.

pastāv arī lielāka varbūtība, ka partneri no privātās industrijas ir to zinātnieku sadarbības attiecību tīklos, kuriem šie tīkli ir plašāki, daudzveidīgāki un sniedzas pāri ASV robežām. Šis rezultāts saskan ar novērojumu, ka zinātnieki, kuriem ir lielāki sadarbības tīkli, ir proaktīvi komunikācijā ar industriju.⁶³ Loģiskās regresijas rezultāti neiekļauj standartizētus koeficientus, kuri ļauj salīdzināt faktoru relatīvo ietekmi. Tādēļ šim pašam modelim analizējam arī OLS regresiju.⁶⁴ Tās rezultāti parāda, ka iepriekšējai pieredzei ($\beta = 0,11$) un ārzemju sadarbības partneriem ($\beta = 0,1$) ir salīdzinoši divtik stipra ietekme nekā sadarbības partneru skaitam universitātē ($\beta = 0,04$) un industrijā nodarbinātiem bijušiem studentiem ($\beta = 0,07$). Šie rezultāti atbalsta mūsu pirmās divas hipotēzes par cilvēkkapitāla un sociālā kapitāla ietekmi un ļauj secināt, ka minētajiem faktoriem ir salīdzinoši lielāka ietekme. Lai gan mūsu cilvēkkapitāla mērīšanas veids (iepriekšējā industrijas pieredze) ir visai ierobežots, salīdzinoši lielā ietekme ļauj secināt, ka tas ir svarīgāks faktors nekā sociālais kapitāls. Turklāt ārzemju saikņu β koeficients ir lielāks nekā vietējo sadarbības partneru un bijušo studentu koeficients. Domājot par sadarbības attiecībām ar ārzemju zinātniekiem kā par zinātnieku līdzdalību globālā zinātnes kopienā un tādējādi augstākas kvalitātes zinātnes tīklā,⁶⁵ varam arī pieņemt, ka tieši augstākas kvalitātes zināšanas ir tas, ko industrijas vēlas iegūt no sadarbības ar pētniecības partneriem universitātēs.

Lai redzētu, vai cilvēkkapitālam un sociālajam kapitālam ir no zinātnieka interesēm neatkarīga ietekme, mēs atkārtojām regresijas analīzi bez interešu mainīgajiem. Iepriekšējās pieredzes, sadarbības tīkla un bijušo studentu mainīgo koeficienti palielinājās tikai nedaudz. Tie pazeminājās diskusiju tīkla un galvenokārt iepriekšējās pieredzes mainīgajam. Tas liek domāt, ka cilvēkkapitāla un sociālā kapitāla ietekme ir saistīta ar zinātnieka profesionālajām interesēm, bet

⁶³ Boardman et al. 2009.

⁶⁴ Regresijas koeficientu virziens (+/-) un svarīgums OLS un loģiskās regresijas modeļos atšķirās nebūtiski.

⁶⁵ He et al. 2009.

tajā pašā laikā ir neatkarīga no tās. Mūsu hipotēzes par akadēmiskā līmeņa un pieejamo resursu ietekmi paredzēja statistiski nozīmīgu akadēmiskā līmeņa un pašreiz atbalstīto studentu ietekmi. Rezultāti neapstiprina šīs hipotēzes, jo šo mainīgo lielumu koeficienti nav statistiski nozīmīgi – pretēji līdzšinējiem šo mainīgo lielumu pozitīvās ietekmes novērojumiem.⁶⁶ Gan jānorāda, ka iepriekš aplūkotas daudz plašākas akadēmisko zinātnieku un industrijas attiecības, nevis tuva sadarbība, kas ir mūsu pētījuma centrā, – aplūkojam vienīgi tuvākās zinātnieku sadarbības attiecības. Iespējamais izskaidrojums statistiski nenozīmīgajam atbalstīto doktora līmeņa studentu skaita koeficientam ir arī tāds, ka liela daļa ar industrijas interesēm saistītā darba tiek veikta mazāka mēroga projektos. Kā paredzējam, rezultāti rāda, ka pastāv lielāka varbūtība, ka industrijā nodarbināti partneri būs elektroinženierzinātnes un datorzinātnes pārstāvju sadarbības tīklos. Tomēr varbūtību, ka notiks sadarbība ar industriju, nepalielina darbs jauno tehnoloģiju pētniecības projektos. Šis rezultāts ir zināmā mērā negaidīts, jo zinātniskajā literatūra ir uzsvērtā zinātnes un tehnoloģiju kopienā sadarbība tieši jauno tehnoloģiju nozarēs.⁶⁷

Secinājumi

Galvenais secinājums: zinātnieki, kuri veido tuvas sadarbības attiecības ar industriju, sistemātiski atšķiras no kolēģiem, kuri to nedara. Novērojums, ka 56% elektroinženierzinātnes un datorzinātnes profesoru ir tuvi sadarbības partneri privātajā industrijā un abas puses kopīgi strādā pie akadēmiskām publikācijām, produktu izstrādes un patentiem, mudina secināt, ka ASV inovāciju sistēmā šīm divām zinātnes nozarēm ir labi attīstītas saiknes ar privāto industriju. Šīs personīgās saiknes ļauj norītēt nepieciešamajai vārdos neizteikto (*tacit*) zināšanu apmaiņai starp abām kopienām.⁶⁸ Mūsu rezultāti rāda, ka zinātnieki ar sadarbības partneriem no industrijas ir labāk saistīti arī ar partneriem

⁶⁶ Boardman, Ponomariov 2009.

⁶⁷ Katz, Martin 1995; Meyer 2007.

⁶⁸ Murray 2004.

universitātēs gan iekšzemē, gan ārzemēs. Sekojot argumentācijai, ka sadarbība, sevišķi pāri institūciju robežām un globālā līmenī, rada augstākas kvalitātes zinātni un tehnoloģijas,⁶⁹ varam domāt, ka minētajām zinātnes nozarēm ir labi priekšnosacījumi kvalitatīvu zināšanu ražošanai. Arī mūsu rezultāti apstiprina novērojumu, ka sadarbības attiecības starp akadēmiskajā vidē un industrijā nodarbinātajiem zinātniekiem veido abām kopienām kopīgu cilvēkkapitālu un sociālo kapitālu. Redzam, ka zinātnieku sadarbība ar industriju ir saistīta ar viņu pašu iepriekšējo nodarbinātību industrijā un viņu bijušo studentu pašreizējo nodarbinātību tajā. Šis rezultāts liecina, cik nozīmīga ir darba pieredze industrijā, veidojot zinātnes un tehnoloģiju cilvēkkapitālu.⁷⁰ Turklāt fakts, ka sadarbība ar industriju ir saistīta ar bijušo studentu nodarbinātību tajā, atgādina, ka, neskatoties uz pētniecības prestižu salīdzinājumā ar darbu ar studentiem, izglītība joprojām ir svarīga universitāšu misija.⁷¹ Mūsu rezultāti (12% no zinātnieku partneriem industrijā ir mācībspēku bijušie doktora līmeņa studenti) rāda, ka, veicot savu primāro funkciju – izglītojot studentus –, universitātes sniedz ievērojamu ieguldījumu zināšanu apmaiņas procesos starp zinātni un tehnoloģijām. Šis novērojums ir svarīgs no zinātnes politikas viedokļa, jo veido empī-

⁶⁹ Katz, Hicks 1997; He et al. 2009; Kumaramangalam 2005.

⁷⁰ Dietz, Bozeman 2005.

⁷¹ ASV zinātnes universitāšu akadēmiskajā kultūrā un personāla novērtēšanas un atalgojuma sistēmā publikāciju skaits un piesaistītais finansējums tiek vērtēts augstāk nekā darbs ar studentiem.

risku pamatu priekšlikumiem, kuri atbalsta finansējuma piešķiršanu studentu pētniecības darbam, it īpaši lietišķos, ar potenciāli komercializējamu zināšanu radīšanu saistītos projektos.

Mūsu novērojums, ka zinātnieki, kuriem ir partneri no industrijas, ir labāk iesaistīti gan savās universitātēs, gan ārpus tām, apstiprina argumentu, ka zinātniekiem, kurus interesē lietišķie pētījumi, ir plašāki un daudzveidīgāki sadarbības tīkli.⁷² Tas nepārsteidz, jo zinātnieku finansējuma noteikumi bieži vien paredz sadarbību ar dažādām institūcijām, sabiedrības informēšanu vai kopīgu aprīkojumu vairākām zinātnieku grupām. Turklāt zinātnieki, kuri saņēmuši vairāk grantu finansējuma, ir stratēģiskāki sadarbības partneru izvēlē.⁷³ Tomēr, lai arī zinātnieki, kuri sadarbojas ar industriju, ar savu grantu finansējumu atbalsta lielāku skaitu doktora līmeņa studentu (tas nozīmē, ka viņiem ir pieejams vairāk resursu pētniecībai), atbalstīto studentu skaits neietekmē varbūtību, ka notiks sadarbība ar industriju. Kopā ar cilvēkkapitāla un sociālā kapitāla ietekmes nozīmīgumu šis novērojums, ka lielāks pētniecības resursu apjoms nav saistīts ar sadarbību ar industriju, liek domāt, ka galvenais resurss, ar ko apmainās zinātnes un tehnoloģiju kopienas, ir cilvēkkapitāls un sociālais kapitāls. Tātad, ja zinātnes politikas mērķis ir stiprināt saikni starp akadēmisko vidi un industriju, šai politikai jābūt tādai, kas atbalsta abas kopienas vienojošus pasākumus.

⁷² Dietz et al. 2000.

⁷³ Bozeman, Corley 2004.

VĒRES

- Aldrich, H.; Herker, D. E. (1977) Boundary spanning roles and organization structure. *Academy of Management Review*, 217–230
- Baba, Y. et al. (2009) How do collaborations with universities affect firms' innovative performance?: The role of "Pasteur scientists" in the advanced materials field. *Research Policy*
- Becker, G. S. (1993) *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. University of Chicago Press
- Bozeman, B.; Corley, E. (2004) Scientists' collaboration strategies: implications for scientific and technical human capital. *Research Policy*, 33 (4), 599–616

- Bozeman, B. et al. (2001) Scientific and technical human capital: an alternative model for research evaluation. *International Journal of Technology Management*, 22 (7), 716–740
- Bozeman, B.; Gaughan, M. (2007) Impacts of grants and contracts on academic researchers' interactions with industry. *Research Policy*, 36 (5), 694–707
- Burt, R. S. (1992) *Structural holes*. Cambridge, MA
- Burt, R. S. (2004) Structural Holes and Good Ideas 1. *American Journal of Sociology*, 110 (2), 349–399
- Burt, R. S. (2005) *Brokerage and closure: An introduction to social capital*. Oxford University Press
- Burt, R. S.; Minor, M. J. (1983) *Applied network analysis: A methodological introduction*. Sage
- Carayol, N.; Thi, T. U. N. (2005) Why do academic scientists engage in interdisciplinary research? *Research Evaluation*, 14 (1), 70
- Coleman, J. S. (1988) Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94 (S1), 95
- Colombo, M. G.; Grilli, L. (2005) Founders' human capital and the growth of new technology-based firms: A competence-based view. *Research Policy*, 34 (6), 795–816
- Corolleur, C. D. F. et al. (2004) Turning scientific and technological human capital into economic capital: the experience of biotech start-ups in France. *Research Policy*, 33 (4), 631–642
- Crane, D. (1969) Social structure in a group of scientists: A test of the „invisible college” hypothesis. *American Sociological Review*, 335–352
- Day, G. S. et al. (2000) *Wharton on Management of Emerging Technology*. New York : John Wiley & Sons
- Dietz, J. S. (2000) Building a social capital model of research development: the case of the Experimental Program to Stimulate Competitive Research. *Science and Public Policy*, 27 (2), 137–146
- Dietz, J. S. et al. (2000) Using the curriculum vita to study the career paths of scientists and engineers: An exploratory assessment. *Scientometrics*, 49 (3), 419–442
- Dietz, J. S.; Bozeman, B. (2005) Academic careers, patents, and productivity: industry experience as scientific and technical human capital. *Research Policy*, 34 (3)
- Dosi, G.; Labini, M. S. (2007) 21 technological paradigms and trajectories. *Elgar Companion to Neo-Schumpeterian Economics*, 331
- Etzkowitz, H. (1998) The norms of entrepreneurial science: cognitive effects of the new university–industry linkages. *Research Policy*, 27 (8), 823–833
- Etzkowitz, H.; Leydesdorff, L. (2000) The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29 (2), 109–123
- Frickel, S.; Moore, K. (2006) *The new political sociology of science: Institutions, networks, and power*. University of Wisconsin Press
- Geisler, E.; Rubenstein, A. H. (1989) 3 university–industry relations: A review of major issues. *Cooperative research and development: The industry, university, government relationship*, 43
- Granovetter, M. S. (1973) The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360
- Grossman, J. H. et al. (2001) Contributions of academic research to industrial performance in five industry sectors. *The Journal of Technology Transfer*, 26 (1), 143–152
- He, Z. L. et al. (2009) Research collaboration and research output: A longitudinal study of 65 biomedical scientists in a New Zealand university. *Research Policy*, 38 (2), 306–317
- Hicks, D. (2002) The Changing Science and Technology Environment. Teich, A. H.; Nelson, S. D.; Lita, S. J. (eds.) *AAAS Science and Technology Policy Yearbook*. Washington, D. C. : American Association for Advancement of Science, 255–365
- Hicks, D. et al. (2001) The changing composition of innovative activity in the US – a portrait based on patent analysis. *Research Policy*, 30 (4), 681–703
- Jain, S. et al. (2009) Academics or entrepreneurs?: Investigating role identity modification of university scientists involved in commercialization activity. *Research Policy*, 38 (6), 922–935
- Johnson, E. C. et al. (1984) *Cooperative science: A national study of university and industry researchers*. National Science Foundation
- Katz, J. S.; Hicks, D. (1997) How much is a collaboration worth?: A calibrated bibliometric model. *Scientometrics*, 40 (3), 541–554
- Katz, J. S.; Martin, B. R. (1997) What is research collaboration? *Research Policy*, 26 (1), 1–18

- Kleinman, D.; Vallas, S. P. (2006) Contradiction in Convergence. *The New Political Sociology of Science: Institutions, Networks, and Power*, 35
- Kleinman, D. L.; Vallas, S. P. (2001) Science, capitalism, and the rise of the “knowledge worker”: The changing structure of knowledge production in the United States. *Theory and Society*, 30 (4), 451–492
- Kuhn, T. S. (1996) *The Structure of Scientific Revolution*. Chicago : Chicago University Press
- Kumaramangalam, K. (2005) *Does collaborating with academia improve industry science?: Evidence from the UK biotechnology sector, 1988–2001*. Emerald Group Publishing
- Lin, N. (2001) Building a network theory of social capital. *Social capital: Theory and research*, 3–29
- Link, A. N. et al. (2007) An empirical analysis of the propensity of academics to engage in informal university technology transfer. *Industrial and Corporate Change*
- Long, J. S. (1978) Productivity and academic position in the scientific career. *American Sociological Review*, 43 (6), 889–908
- Melkers, J. *Scientists Engaged in Emerging Technology Research: Determinants of Funding Success*. Unpublished manuscript prepared for presentation at the Graduate Student Research Conference, UIC, Chicago, IL, March, 2009
- Meyer, M. (2006) Are patenting scientists the better scholars?: An exploratory comparison of inventor-authors with their non-inventing peers in nano-science and technology. *Research Policy*, 35 (10), 1646–1662
- Meyer, M. (2007) What do we know about innovation in nanotechnology?: Some propositions about an emerging field between hype and path-dependency. *Scientometrics*, 70 (3), 779–810
- Meyer, M.; Persson, O. (1998) Nanotechnology–interdisciplinarity, patterns of collaboration and differences in application. *Scientometrics*, 42 (2), 195–205
- Michelson, E. S. (2008) Globalization at the nano frontier: The future of nanotechnology policy in the United States, China, and India. *Technology in Society*, 30 (3–4), 405–410
- Mueller, P. (2006) Exploring the knowledge filter: How entrepreneurship and university–industry relationships drive economic growth. *Research Policy*, 35 (10), 1499–1508
- Murray, F. (2002) Innovation as co-evolution of scientific and technological networks: exploring tissue engineering. *Research Policy*, 31 (8–9), 1389–1403
- Murray, F. (2004) The role of academic inventors in entrepreneurial firms: sharing the laboratory life. *Research Policy*, 33 (4), 643–659
- Oliver, A. L. (2004) Biotechnology entrepreneurial scientists and their collaborations. *Research Policy*, 33 (4), 583–597
- Ostrom, E. (2000) Social capital: a fad or a fundamental concept. *Social capital: A multifaceted perspective*. World Bank Publications, 172–214
- Pavitt, K. (2001) Public policies to support basic research: What can the rest of the world learn from US theory and practice? (And what they should not learn). *Industrial and Corporate Change* 10 (3), 761–779
- Ponomariov, B. L. (2008) Effects of university characteristics on scientists’ interactions with the private sector: an exploratory assessment. *Journal of Technology Transfer*, 33 (5), 485–503
- Price, D. J. S.; Beaver, D. (1966) Collaboration in an invisible college. *American Psychologist*, 21(11), 1011–1018
- Purcell, M. (2007) Skilled, Cheap, and Desperate 1: Non-tenure-track Faculty and the Delusion of Meritocracy. *Antipode*, 39 (1), 121–143
- Savage, D. A.; Robertson, P. L. (1997) When Organizations Collide: The Case of Physicians and Hospitals in the United States. *Business and Economic History*, 26, 662–675
- Schartinger, D. et al. (2002) Knowledge interactions between universities and industry in Austria: sectoral patterns and determinants. *Research Policy*, 31 (3), 303–328
- Stokes, D. E. (1997) *Pasteur’s quadrant: Basic science and technological innovation*. Brookings Institution Press
- Tushman, M. L.; Scanlan, T. J. (1981) Boundary spanning individuals: their role information transfer and their antecedents. *Academy of Management Journal*, 289–305
- Vallas, S. P.; Kleinman, L. (2007) Contradiction, convergence and the knowledge economy: the confluence of academic and commercial biotechnology. *Socio-Economic Review*

- van Rijnsoever, F. J. et al. (2008) A resource-based view on the interactions of university researchers. *Research Policy*, 37 (8), 1255–1266
- Wasserman, S.; Faust, K. (1994) *Social network analysis: Methods and applications*. Cambridge University Press
- Zucker, L. G. et al. (2002) Commercializing knowledge: university science, knowledge capture, and firm performance in biotechnology. *Management Science*, 138–153

NOBLESSE OBLIGE JEB UZRAUGU UZRAUDZĪŠANA

Hanness Korjuss dzimis 1965. gadā, 1989. gadā beidzis Vissavienības Valsts kinematogrāfijas institūta Ekonomikas fakultāti (Krievija). Pašlaik Laterāna Pontifikālās universitātes filiāles Rīgas Augstākā reliģijas zinātņu institūta diplomands. Tulkotājs, Igaunijas Akadēmiskās žurnālistikas biedrības, Latvijas Žurnālistu savienības un Krievijas Mediju savienības reliģiskās žurnālistikas ģildes biedrs. Igaunijā, Latvijā un Krievijā publicējis rakstus par Baznīcas mediju apustulātu, kā arī par Latvijā dzīvojošiem igauņiem un piedalījies ar referātiem konferencēs. Pasaku krājuma *Ludzas igauņu pasakas* sastādītājs. 2005. gadā Baltkrievijā, Baranovičos, Dievišķā vārda kongregācijas (*Societas Verbi Divini*) apmācības centrā lasījis lekcijas par katoliskās baznīcas nostāju masu saziņas līdzekļos.

Ievads

Ir rakstīts: „Dievs vecos laikos daudzkārt un dažādi runājis caur praviešiem uz tēviem, šinīs pēdīgajās dienās uz mums ir runājis caur Dēlu, ko Viņš ir iecēlis par visu lietu mantinieku..” (Vēstule ebrejiem, 1, 1–2). Šos Svēto Rakstu vārdus komentējot, pāvesta rezidences sprediķotājs (*concionator Domus Pontificalis*), kapucīņu tēvs Ranjero Kantalamesa (*Raniero Cantalamessa, O. F. M. Cap*) savā pirmajā gavēņa laika sprediķī *Jēzus saka sprediķot* 2008. gada 22. februārī jautāja: „Bet kā un kur varēsīm šo „Viņa balssi” uzklaut? Dieva atklāsme zināmā mērā jau ir notikusi un slēgta; zināmā mērā nav vairs arī Dieva vārdu..”

Pieņemot, ka „zināmā mērā nav vairs arī Dieva vārdu”, iemiesotā Vārda trūkums jākompensē ar iespiesto / izrunāto / audiovizualizēto vārdu. Jau Izceļošanas grāmatā var konstatēt savdabīgu sākumu Vārda tālāknoņemšanas procesam – no Kunga pie priesterā / pravieša / apustuļiem, no tiem – pie interpretētāja / žurnālista:¹

Tad Mozus sacīja uz To Kungu: „Ak Kungs, es neesmu runātājs, tāds neesmu bijis vakar, tāds

neesmu arī šodien, kopš Tu runāji ar Savu kalpu, bet man ir grūta valoda un neveikla mēle.”

Bet Tas Kungs sacīja viņam: „Kas cilvēkam muti devis? Un kas dara mēmu vai kurlu, vai redzīgu, vai aklu? Vai ne Es, Tas Kungs?”

Un tagad ej! Es būšu ar tavu muti, un Es tev mācīšu, kas tev sakāms.”

Bet Mozus sacīja: „Ak Kungs, sūti taču ko sūtīdams!”

Tad Tā Kunga dusmas iedegās pret Mozu, un Viņš sacīja: „Vai levīts Ārons nav tas brālis? Es zinu, ka tas runā veikli, un redzi, viņš nāks tev pretī un, tevi ieraugot, priecāsies savā sirdī. Un tu runā uz viņu un liec vārdus viņa mutē, un Es būšu ar tavu muti un ar viņa muti un mācīšu jums, kas jums jādara. Lai viņš runā tavā vietā ar tautu: viņš lai kļūst tev par muti, bet tu esi viņam Dieva vietā. (Izceļ. grāmata 4, 10–16.)

Laika gaitā Vārda tālāknoņemšana rakstniecībai / dzejniecībai / žurnālistikai notiek ar zināmu minētā procesa leģitimizāciju, radot uzdevuma / aicinājuma saņēmējos tieksmi uzskatīt sevi par ieceltu dižciltīgo kārtā. Tā radās jēdziens *fourth estate*, no tā nepieciešamība pēc izpratnes, ka *noblesse oblige*. Lai kā gaitā var saskatīt kādreizējās „sākotnējās vienotības” aktualizēšanu, piemēram, XVIII gadsimta beigās – XIX gadsimta sākumā,

¹ Korjuss 2008.

kad vācu romantiķis Novaliss (*Novalis*, 1772–1801) uzskatīja: „Rakstnieki un priesteri bija sākotnēji viens un tas pats, tikai vēlākie laiki ir viņus nošķīruši. Īstais rakstnieks ir vienmēr palicis par priesteri, tāpat kā īstais priesteris – par rakstnieku”.² „... viņam [Novalisam] gribētos radīt jaunu reliģiju, kas ietvertu sevī arī filozofiju un poēziju raksturīgo.”³ Vai XIX gadsimta otrajā pusē, kad krievu filozofs un rakstnieks Vladimirs Solovjovs (*Vladimir Solov'ev*, 1853–1900) rakstnieku un praviešu „sākotnējās vienotības” atjaunošanu saskatīja pārējā no „teurģijas” pie „brīvās teurģijas” – „teurģija” V. Solovjova izpratnē bija „pirmatnējais periods”, kad visa cilvēku darbība bija pakļauta mistikai jeb reliģiskai idejai. Tajā laikmetā „dzejnieki bija vienlaikus arī pravieši un pareģi, reliģiskā ideja valdīja pāri poēzijai, māksla kalpoja dieviem”.⁴ Tātad V. Solovjovs izvirzīja ideju, kuru vēlāk „piesavinājās” viens no simbolisma teorētiķiem Vjačeslavs Ivanovs (*Vjačeslav Ivanov*, 1866–1949): „Māksliniekiem un dzejniekiem atkal jāklūst par pareģiem un praviešiem, bet jau daudz svarīgākā un pacilātā nozīmē – ne tikai reliģiskai idejai jāvalda pār viņiem, bet arī viņiem jāvalda pār reliģisko ideju un jāvada tās pasaulīgas izpausmes.”⁵

Vārda tālāknodošanas uzdevuma uzņemšanās, lai „būtu Dieva vietā”, nozīmēja būt arī Autora vietā, kļūt pašam par autoru, kā to aplūkoja Sergejs Averincevs savā rakstā *Autorība un autoritāte*,⁶ minot divus

² Novalis 2006, 17.

³ Pankova 2005.

⁴ Sobranie sočinenij 1966–1970, III, 188.

⁵ Pieejams: <http://www.vacheslavivanov.org.ru/lib/op/author/751>.

⁶ Averincev 1994. Pieejams: <http://ec-dejavu.ru/a/Author.html>. „Auctor (autors) – darbības subjekts; auctoritas (autoritāte) – zināmas minētā subjekta īpašības. Pati darbība tiek apzīmēta ar darbības vārdu *augeo*, par kuru Gēte izteicās kā par vienu no latīņu valodas pirmverbiem (*Urworte*). *Augeo* – darbība, kas piemīt galvenokārt dieviem kā kosmiskās iniciatīvas avotiem: pavairot, veicināt vai vienkārši izdarīt, sacelt – iecelt esamībā vai palielināt nozīmīgumu, apjomu vai jau esošo potenci. *Augustus*, Romas impērijas valdnieks – cilvēks, kurš iepriekš minēto dievu darbību piedzīvoja attiecībā uz sevi, rezultātā kļūdamas vairāk nekā cilvēks un

aspektus, kas raksturo iztīrāmo jēdzienu (autorība un autoritāte) sākotnējo apjomu – reliģiski maģisko un tiesisko. Zināmā mērā loģiski arī, ka F. Nīčes teiktajam – „Dievs ir miris” – sekoja Rolāna Barta (*Roland Barthes*, 1915–1980) atzinums esejā *Autora nāve* (1967), ka arī „autors ir miris”.⁷ Oriģinalitātei sekoja banalitāte. Tādēļ varbūt arī nav brīnums, ka baznīca un māksla vienlaikus gan cildina, gan kritizē žurnālistus kā *homo novus*, jo autorība tām ir īpaši mīļa – uzraugiem jāpiemīt oriģinalitātei, lai varētu izteikt secinājumus par uzraugāmo banalitāti. Tas savukārt nosaka vēlmi sekot, kas notiek ar plašsaziņas līdzekļu ētiku un estētiku.

Ētika un estētika plašsaziņas līdzekļu darbībā

Leģendārais teātra un televīzijas zinātnieks Vladimirs Sapaks (*Vladimir Sappak*, 1921–1961) grāmatā *Televīzija un mēs* (1963) postulēja sava laikmeta un savas profesionālās vides aksiomu par ētiku un estētiku televīzijā: „Ne vienu profesionālu jautājumu televī-

vairāk nekā pilsonis. Bet cilvēks un pilsonis, ja viņš ir līdztiesīgs, arī var būt minētās darbības subjekts. Arī viņš var pavairot zināmā paziņojuma spēku, galvojot par to ar savu vārdu. Viņš ir spējīgs kaut ko izdarīt, sacelt un nodibināt: piemēram, uzcelt dievnamu, nodibināt pilsētu, ierosināt likumu, kam, ja pilsoniskā sabiedrība to pieņem, tiek piešķirts ierosinātāja vārds. Iztīrāmo jēdzienu sākotnējo apjomu raksturo divi aspekti: reliģiski maģiskais un tiesiskais.”

⁷ Pieejams: http://www.satori.lv/dienas_teksts/text (26.05.2010.). „Tagad mēs zinām, ka teksts neveidojas no vārdu virknes, kurā atklātos viena, savā ziņā teoloģiska (Autora–Dieva–vēstījuma) jēga, bet ka tas ir daudzdimensiju telpa, kurā vienojas un viena otru apstrīd dažādas rakstības, no kurām neviena nav oriģināla: teksts ir austs no citātiem, kuri nākuši no tūkstošiem kultūras fokusu.. rakstnieks var tikai imitēt iepriekšēju neoriģinālu žestu, viņa varā ir tikai sajaukt rakstības, likt tām runāt vienai otrai pretī, nekad nebalstoties uz kādu no tām. Ja viņš gribētu izteikties, viņam vismaz būtu jāzina, ka iekšējā „lieta”, ko viņš tiecas „iztulkot”, pati ir tikai jau sastādīta vārdnīca, kuras vārdi var tikt izskaidroti tikai ar citiem vārdiem, un tā bezgalīgi.”

zija nevar risināt bez tās ētiskā pamata.”⁸ Un: „Uz jautājumu – vai televīzijai jābūt mākslai vai ne, es atbildēju – jābūt! Jābūt! Tāpēc ka mākslinieciskuma iedīgli ietver jau televīzijas pirmelements – cilvēks. Ekrāns tipizē cilvēku, demonstrē cilvēka raksturu, nosaka cilvēka īpašās attiecības ar skatītājiem, ar mani..”⁹

Gadsimtu mijā cits krievu kino un televīzijas pētnieks Sergejs Muratovs savā grāmatā *Televīzija – neiecietības evolūcija* (2000) bija jau daudz piezēmetāks. Acīmredzot laikmeta / profesionālās vides realitāte prasīja atbildes uz jautājumiem „Vai ētika ir apendikss?”¹⁰ un „Vai var uzskatīt televīziju par kultūru? Droši vien retorisks jautājums, īpaši komerctelevīzijas apstākļos...”¹¹ Tātad izvirzās jautājums par uzraugiem un uzraugāmiem mērķiem. „Sākotnējos uzstādījumus” XX gadsimta sākumā manifestēja Lielbritānijas raidsabiedrības *BBC „tēvs” Džons Reits (John Reith, 1st Baron Reith, 1889–1971)*. 1926. gadā Džons Reits izteicās par vispārzināmiem raidsabiedrības darbības mērķiem – informēt, izglītēt un izklaidēt.

Ja aplūkojam mediju kā uzraugu, Dž. Reits pozicionēja sevi kā Sabata sargu: „Atteikšanās no principa ievērot svētdienas īpašo statusu ir briesmīga. Pat pieņemot, ka Sabats ir domāts cilvēkiem, šīs dienas atdalīšana no baznīcas ir viena no mūsdienu populārākajām tendencēm un diemžēl arī lielākajām nelaimēm.. Sabatam būtu jābūt vienam no mūsu pastāvēšanas neaizskaramākajiem līdzekļiem; klusām salām vētrinājā dzīves jūrā. Raidījumi, kas tiek translēti svētdienās, ir pielāgojami šīs dienas nozīmei mūsu prātos. Reits bija pārliecināts, ka sv. misu un reliģiozu pasākumu translēšana bija vērtīga ne tikai dievbijīgajiem cilvēkiem, bet arī tiem vīriešiem un sievietēm, kuri nekad neatvērtu baznīcas durvis, ja vien kāds viņus nepiespiestu to darīt. „Ir desmitiem tūkstošiem cilvēku, kuri nekad nav apmeklējuši un

neapmeklētu baznīcu, bet pie kuriem tagad ienāk godīgā un taisnā reliģija. Es zinu, ka pat reiz dzirdētu psalmu dziedāšana spēj atsaucēt atmiņā aizgājušo dienu labos laikus. Nevienam pat nav jāsaka, kādu spēku sniedz gaismu iedegšana pie Dieva kājām un pēc nogurdinošās un satraukumiem pilnās darba nedēļas – mierīgas mūzikas pārraidītais mūžīgās dzīves skatījums bezgalīgi plašajā ēterā.”¹²

Zināmā mērā analogiski jautājumi par „sākotnējiem uzstādījumiem” darba kārtībā nonāca XX gadsimta piecdesmitajos un sešdesmitajos gados saistībā ar vārda un preses brīvību. Pirms Vatikāna Otrā koncila kardināls Ž. Danielū skaidroja vārda brīvību kā *parrhesia*, lai izskaidrotu Dieva bērna stāvokli iepretī Tēvam. Cilvēkam, esot Dieva tēlam, piemīt suverēna cieņa. Attiecībā uz Dievu cilvēks – Dieva tēls – izmanto dēlam – bērnam – piemītošu tiesību izteikt personisko viedokli. Paradoksāli, ka atvērtās sabiedrības ideologs Karls Popers (*Karl Popper, 1902–1994*) grāmatā *Conjectures and refutations: The Growth of Scientific Knowledge*¹³ (Pieņēmumi un atspēkojumi: Zinātniskās apziņas attīstība) 1963. gadā, t. i., 18 gadus pēc savas grāmatas *Atvērtā sabiedrība un tās ienaidnieki* publicēšanas un tajā pašā gadā, kad Vatikāna Otrajā koncilā tika pieņemti divi dokumenti par liturģiju (*Sacrosanctum consilium*) un par masu medijiem (*Inter mirifica*), saskatīja vienīgi problēmas masu mediju darbībā: „Kādā veidā masu mediju monopolisti nosaka jaunu cenzūras veidu? Cik brīvi domātājs var publicēt savas domas? Vai ir iespējama pilnīga vārda brīvība? Vai jāpastāv brīvībai publicēt jebko? Problēma, kas skar propagandu un uzstāšanos pret informācijas izplatīšanu.” Vai tas nozīmē, ka masu mediji paši kļuvuši par atvērtās sabiedrības ienaidniekiem? Vatikāna Otrā koncila dekrētā *Inter mirifica* auditorijas pienākumi attiecībā uz masu mediju līdzekļiem izriet tieši no minētās *parrhesia* – vārda brīvības – definīcijas. Tātad K. Popera uzsvērtā „masu mediju problēmu” dēļ radās jautājums: vai atvērtajā sabiedrībā vārda brīvība ir „izredzēto” privilēģija, līdzīgi

⁸ Muratov 2000. Pieejams: http://www.evartist.narod.ru/text16/092.htm#3_08.

⁹ Sappak 1988. Pieejams: <http://www.evartist.narod.ru/text12/88.htm>.

¹⁰ Muratov 2000. Pieejams: http://www.evartist.narod.ru/text16/092.htm#3_08.

¹¹ Turpat.

¹² Quicke 1976, 25–31.

¹³ Popper 2004, 585.

Senās Grieķijas brīvo cilvēku privilēģijai, kas balstījās uz vienlīdzību ar citiem pilsoņiem un pilsoņa suverēno stāvokli demokrātiskā polisā, taču kopumā vergu un vergturu sabiedrībā?

Gandrīz vienlaikus ar K. Popera atziņu un minēto Vatikāna koncila dekrētu, proti, 1962. gadā, četri kinorežisori – Roberto Roselīni (*Roberto Rossellini*), Ugo Gregoreti (*Ugo Gregoretti*), Žans Liks Godārs (*Jean-Luc Godard*) un Pjērs Paolo Pazolīni (*Pier Paolo Pasolini*) uzņēma kinofilmu *Ro. Go. Pa. G.* (Itālija), kas uztverama kā mācību līdzeklis par informācijas sabiedrību. Zīmīgi, kā režisori informācijas sabiedrību attēlojuši, mēģinot to izsmiet. Gan R. Roselīni (novelē *Tikumība*), gan U. Gregoreti (novelē *Brīvais cālis*) attēlo, kā personīgā kinokamera, televīzija un jauna televizora modeļa iegāde ietekmē vīrieša un sievietes komunikāciju un ģimenes dzīvi. Noveles *Tikumība* galvenie varoņi ir Itālijas aviakompānijas *Alitalia* stjuarte Anna Marija un ASV televizoru pārdevējs Džo, kurš izmīstīgi iekāro Annu Mariju – tātad informācijas sabiedrības ļaunuma vēstnieks Džo kārdina debesu valstības eņģeli Annu Mariju. Personīgā kinokamera abiem ir kā pirmās nepieciešamības prece, lai uzfilmētu visu, arī vienam otru. Uzfilmētais materiāls ir apliecinājums tam, ka viņi ir, – tāds XX gadsimta kartēzisms. U. Gregoreti noveles *Brīvais cālis* varoņi ir tipiska Itālijas vidusslāņa ģimene – vīrs, sieva un divi bērni, kuri meklē lētu zemes gabalu. Arī viņi atrodas analogiskā plašsaziņas līdzekļu kā kārdinātāju ietekmē. Tagad kārdinātāji ir jauns televizors ar tālvadības pultī un ASV Hārvarda Universitātes psiholoģijas profesors, reklāmas speciālists, kurš Itālijā grib dibināt institūtu lietišķiem reklāmas pētījumiem. Plašsaziņas līdzekļi kā XX gadsimta ļaunuma avoti nosaka arī filmas sižetu attīstību. Džo izmīstīgi meklē tuvību ar Annas Marijas attēlu uz ekrāna, mājās bezgalīgi skatoties uzfilmēto filmu par Annu Mariju. Tas ir tipisks sods par nespēju komunicēt un atdzīvināt pašradīto tēlu. Savukārt tipiskās Itālijas vidusslāņa ģimenes sods par sapni ir scēna pašapkalpošanās veikalā, kad ASV psiholoģijas profesors kā Sātana iemiesojums aizkadrā komentē iepirkšanos: “Pārdēvēja kā starpnieka

trūkums izraisa pircējos nemotivētu brīvības sajūtu – bet atskārsme notiek par vēlu, pie kases.” Var teikt, ka abi kinorežisori ikonoklastiski nosodīja cilvēka centienus būt pašam sev par režisoru un sajūst nemotivētu brīvību pašapkalpošanās veikalā.

Jāpiemin, ka *Ro. Go. Pa. G.* tika uzfilmēta jau pēc 1957. gada, kad pāvests Pijs XII enciklikā *Miranda Provisus*¹⁴ nepārprotami apliecināja katoliskās Baznīcas atbalstu „plašsaziņas līdzekļiem kā Dieva dāvanām”.¹⁵ Pāvests Jānis XXIII 1963. gada enciklikā *Pacem in terris* apliecināja cilvēka pamattiesības zināmos apstākļos ignorēt varu, arī tādu, kuras autoritāte nāk no Dieva.¹⁶ Tātad tas attiecas arī uz „ceturto varu”. *Ro. Go. Pa. G.* režisori informācijas sabiedrības vērtējumus it kā mēģina balstīt uz katoliskās Baznīcas morālo autoritāti, tomēr viņu paustais Itālijas XX gadsimta piecdesmito un sešdesmito gadu „komunistiskais katolicisms” drīzāk liecina par politikorektu Eiropas intelektuālo antiamerikānismu.¹⁷

Dž. Reits uzskatīja, ka medijiem jābūt kā Sabata sargam, K. Poperam, lai cik paradoksāli nebūtu, mediji XX gadsimta sešdesmitajos gados bija kļuvuši gandrīz vai par atvērtās sabiedrības ienaidniekiem, bet minētajiem četriem kinorežisoriem mediju darbība liek paust savu ikonoklastisko nostāju pret plašsaziņas līdzekļiem. Tālāk vairāk pievērsīsimies tam, kā žurnālistiku uzlūko baznīca un māksla.

Žurnālistika. Māksla. Baznīca

Aplūkojot trijādi žurnālistika–māksla–baznīca, var atrast gana daudz piemēru „sākotnējiem uzstādījumiem”, kādreizējai sākotnējai vienotībai, iemiesotā Vārda trūkimam un iespiestā vārda spēkam. Kardināls Jozefs Racingers savulaik izteicās: „Kults nav

¹⁴ Cerkov' i internet 2002.

¹⁵ Turpat.

¹⁶ „Fakts, ka autoritāte nāk no Dieva, nenozīmē, ka cilvēkiem nebūtu varas izraudzīt tos, kuri pārvalda valsti, vai izlemt, kādu iekārtu viņi vēlas, kā arī noteikt valdnieku darbību un ierobežojumus.” (Jānis XXIII (1990) Miers virs Zemes. Lūvena : Gaisma, 13.)

¹⁷ Korjuss 2006.

iespējams bez kultūras: šeit tas uzreiz būs redzams. Kultūra bez kulta zaudē dvēseli, bet kults bez kultūras pazemo savu cieņu.”¹⁸ Var atcerēties arī Vecajā Derībā rakstīto: „Redzi, Es esmu aicinājis Becalaēlu, Hūra dēla Ūrijas dēlu no Jūdas cilts. Un Es to esmu pildījis ar Dieva Garu, gudrību, prātu, zināšanām un prasmi visādos darbos, kā izdomāt mākslas darbus un tos izstrādāt zeltā, sudrabā un varā..” (Izc. 31, 1–4) Tas par mākslu. Bet Vecās Derības Ījabs žēlojas saviem draugiem Ēlifasam, Bildadam un Cofaram par savu neapskaužamo likteni: „Ak, kaut vai manas runas tiktu uzrakstītas rakstos, kaut tās taptu iezīmētas grāmatā! Kaut vārdi ar dzelzs irbuli tiktu iegrebtī svinā un pēc tam iecirstī klintī par mūžīgu piemiņu!” (Ījaba 19, 23–24) Tātad Ījabs vēlējas savu likteņstāstu apceri tālāka „plašsaziņas līdzekļos”, lai „auditorija” izteiktu par to savu nostāju. Kā saprotams, Ījabs vēlējas „patiesu dialogu ar auditoriju”, kas ar sapratni un līdzās pārdzīvošanu piedalītos viņa sarunā ar Dievu, nevis kārdinātu Viņu līdzīgi, kā viņa trīs draugi Ēlifass, Bildads un Cofars. Tātad Ījabam plašsaziņas līdzekļi nozīmēja iespēju atbildīgā dialogam ar Dievu.¹⁹

Savā ziņā intriģējošas ir arī mākslas un žurnālistikas attiecības. Var just mākslas rūpes par ētisko un estētisko sastāvdaļu žurnālistikā – tās nav bijušas tikai baznīcas rūpes. Dž. Reits savas darbības rezultātus Lielbritānijas raidsabiedrības *BBC* labā apkopojā šādi: „Tā bija motivācija kalpot sabiedrībai kombinācijā ar morālā pienākuma sajūtu, drošām finansēm un brutālu monopola spēku, kas ļāva *BBC* izstrādāt tādu apraides veidu, kāds nebija bijis nekur citur pasaulē.” Savukārt seram Robertam Freizeram (*Robert Fraser*, 1904–1985), kurš pārstāvēja komerc-televīzijas sabiedrību *ITV* (*Independent Television Authority*), 1966. gadā galvenais uzdevums bija nodrošināt tādas programmas, kas būtu pieņemamas lielākajai auditorijas daļai. *ITV* neuztraucās, ja šāda politika nozīmēja to, ka nepacēlās virs zemākā sabiedrības gaumes izjūtu kopsaucēja: „„Šī ir neatkarīga televīzija brīvā valstī, un cilvēki saņems tādu

televīziju, kādu tie vēlas saņemt, tieši tāpat, kā tie saņem tādu presi un tādu valdību, kādu tie vēlas.” Bija nepieciešami vairāk nekā četrdesmit gadi, lai attīstītos šī visatļautības attieksme, un tā bija tiešs pretstats Džonam Reitam tuvajām un sargātajām vērtībām.”²⁰ Jāteic, Džona Reita darbības kontekstā visai paradoksāls atzinums.

Priesteris Paskāls Marija Jerumanis apcerējumā par Sv. Pāvilu ir izteicies, ka „smeļot iedvesmu Lūkasa stāstā Apustuļu darbos (sal. 9, 15), Dante Aligjēri savā „Dievišķajā komēdijā” viņu vienkārši raksturo kā „izredzētu trauku” (Elle, 2, 28), tas nozīmē – kā Dieva izredzētu darbarīku”.²¹ Enciklikā *Pacem, Dei munus pulcherrinum* (23.05.1920., 12–14) pāvests Benedikts XV savukārt rūpējās par to, lai tiktu meklēti jauni žēlsirdības līdzekļi: „... katoļu rakstnieki un žurnālisti tiek aicināti ietērties kā Dieva izredzētiem, svētītiem un mīlētiem.” Tātad žurnālisti un rakstnieki, būdami baznīcas mediju apustuļi, kā “Dieva izredzētie, svētītie un mīlētie” līdzīgi Sv. Pāvilam XX gadsimta sākumā ir kļuvuši par „Dieva izredzēto darbarīku”, par Kristus aizstāvjiem. 1894. gada 5. septembrī sakarā ar savu iecelšanu par Venēcijas patriarhu kardināls Džuzepe Sarto (*Giuseppe Sarto*, vēlākais pāvests Pījs X, kuru XX gadsimta sākumā par viņa encikliku *Pascendi Dominici gregis* (08.08.1907.) un par t. s. antimodernisma zvērestu uzskatīja gandrīz vai par pasaules vislielāko antimodernistu) pasludināja savu pirmo Gana rakstu, izsakoties vārdiem, kas vēlāk tika daudzkārt izmantoti, lai pamatotu baznīcas mediju apustulāta nozīmi: „Vēlīgi mēs celtu baznīcas un dibinātu misijas, atvērtu skolas vai darītu citus labus darbus, ja mēs nemācētu izmantot to stipro ieroci, kāds ir īstā katoliskā prese.”²²

Pāvestu Piju X var uzskatīt par modernistu un revolucionāru, jo savā pirmajā enciklikā *E supremi apostolatus* (04.10.1903., 4) viņš

²⁰ Quicke 1976, 25–31.

²¹ Svētais Pāvils – Kristus patiesības un nepelnītās mīlestības apustulis. Pieejams: <http://www.rarzi.lv/Svetais%20Pavils%20C2%20%20A0%20%20E2%80%93%20Jerumana%20raksts.htm>.

²² Pieejams: http://www.fsspx.of.by/old_version/r_order_pijx_biog.html.

¹⁸ Sk. <http://www.agmuz.info/library/books/stone1>.

¹⁹ Sal. <http://www.il4u.org.il/almanach/2/1.html>.

izteicās: „Ja kāds vēlas no Mums dzirdēt kādu devīzi, kura izpauž Mūsu dvēseles centienus, tad Mēs vienmēr sakām vienu: „Instaurare omnia in Christo! – Jāatjauno viss Kristū!”²³ Vēlāk pāvests Pij X no laikabiedriem izpelnījās uzslavas par savu modernismu, piemēram, franču dzejnieka Gijoma Apolinēra (*Guillaume Apollinaire*, 1880–1918) dzejolī *Zona* (1913):

Ja Eiropā ir kas mūsdienīgs tad protams
Viss kristīgais
Un modernākais no eiropiešiem esat jūs
pāvest Pij X
Bet logi skatās uz tevi
Tu neatrod sevī spēkus
Šajā rītā baznīcā iet
un izsūdzēt visus grēkus
Tu prospektus lasi un avīzes
pilnā rīklē tie dzied
Tā ir šīrīta dzeja bet proza
avīzēs jāuziet
Par 25 santīmiem kramplauži sensācijas
Tūkstotis virsrakstu
Lieliskās ilustrācijas²⁴

Nav nekā jauna šajā pasaulē – to pašu lielāko dienas avīžu banalitāti, kuru raksturoja G. Apolinērs, aplukoja konferencē *Banalitātes risks globālās saziņas ērā*, kura 2008. gada 4. decembrī notika Argentīnas vēstniecībā pie Svētā Krēsla un kuru vadīja pontifikālās Sociālās komunikācijas padomes prezidents Klaudio Marija Čelli. Baznīcas un intelektuāļu analogiskā darba kārtība mediju problemātikas jomā nav nekas jauns, jo kvalitatīvās preses (mediju) problemātika ir bijusi visos laikos. XX gadsimta sākumā to iztirzāja rakstnieks Pāvils Rozītis (1889–1937), izmantojot rakstnieka Mežmaļa tēlu, lai izpaustos par „laikmeta banalitāti un bulvāriskuma uzvaras gājieni”: „... visa tagadējā dzīve vēl tikai tiecas pēc bulvāra.. Vai šodienējais cilvēka pusfeļetoniskais domāšanas veids un murgošana nav daļa no bulvāra.. Jā, šis laiks ir varens savos melos un neīstībā. Bet šī varenuma dēļ es viņu mīlu un slavīnu! Briesmīgo karu un revolūciju traģēdijā cilvēce ir pazaudējusi

²³ Pieejams: http://www.fsspx.of.by/r_oracle_pijx_esa.html.

²⁴ Apolinērs 1985, 18–19.

visas tradīcijas, kas nav bijušas spējīgas pasargāt viņu no asins plūdiem.. Vakardienas tikumība neder nākotnei. Bet kādai jābūt nākotnes tikumībai, to tu nezini. Tu jūti gan, ka tev kaut kas trūkst un ka šo trūkstošo it labi aizpilda bulvāris ar savu izvīrtību, tikai tu baidies atzīties un pat sirdij nesauc šo apgrēcību īstā vārdā..”²⁵

Pāvesta Pij XI enciklikai *Rerum omnium perturbationem*, kas bija veltīta Sv. Sāles Franča pasludināšanai par rakstnieku un žurnālistu aizstāvi, sekoja dekrēts par Barselonā, Katalonijā, dzimušā arhibīskapa Antonija Marijas Klareta (*Anthony Mary Claret; San Antonio Maria Claret y Clarà*, 1807–1870) beatifikāciju. Sakarā ar dekrēta pasludināšanu Pij XI pieminēja, ka „katoļu prese (avīzes) šajos laikos ir viens no vistiprākjiem līdzekļiem, lai veicinātu kristīgās ticības izplatīšanu un aizsargāšanu.. Prese (katoļu avīzes) sauc un atved pie Jēzus Betlema kājām, atved uz Dieva namu.. Kā uz baznīckunga paraugu, kurš attiecīgi ir izlietojis preses varu dvēseļu vadības darbībā, Pij XI norādīja uz arhibīskapu Antoniju Klaretu (klaretīnu kongregācijas (1849) dibinātāju)”²⁶ Šajā kontekstā nav brīnums, ka XX gadsimta 20.–40. gados Latvijas katoļu garīdznieki, aplūkojot Baznīcas mediju apustulāta / katoliskās preses jautājumus, salīdzināja rakstniekus / žurnālistus ar Sv. Pāvilu: „Sv. Pāvils, ja būtu dzīvojis mūsu laikā, būtu izdevis žurnālus un laikrakstus.” „... Ja Sv. Pāvils dzīvotu mūsu laikos, būtu par visplašākā katoļu laikraksta redaktoru.” Laika gaitā žurnālistika izpauž savu kristīgo dimensiju, bet Bētlēmes Kristus kļūst par „visperfektāko žurnālistu”, kā pauž pastorālā instrukcija *Communio et progressio* – „Kristus bija perfekts komunikators” – vai pastorālā instrukcija *Baznīca un internets*: „Kristus ir vispilnīgākais žurnālists [..], Baznīcas un plašsaziņas līdzekļu attiecību paraugs un vienlaikus informācija, kuras tālāknodošana ir Baznīcas pienākums.” Nav brīnums, ka, žurnālistikas sakralitāte kļūst aktuāla arī mūsdienu mediju pētījumos, piemēram, Īslandes mediju pētnieka Torbjerna

²⁵ Briedis 1998.

²⁶ Svētā Tēva Pija XI domas par presi (avīzēm). *Latgolas Vords* (24.03.1926.).

Brodasona (*Thorbjörn Broddason*) rakstā *The Sacred Side of Professional Journalism* (*European Journal of Communication* (1994), 9, 227–248).²⁷

Jau XVII gadsimta literatūrā skaidri izjūtams iemiesotā Vārda trūkums un iespēstā vārda spēks – pat ar zināmām skumjām rakstniecības spēks savdabīgu manifestu veidā tiek pausts vairāku dzejnieku daiļradē, piemēram, vācu dzejnieka Kristiāna Hofmana fon Hofmansvalda (*Christian Hoffmann von Hofmannswaldau*, 1617–1679) dzejā.²⁸ Bet politikas un mākslas / mediju savienība jeb sasaiste, kuru cildināja vācu dzejnieks K. H. fon Hofmansvalda, jau nav nekas jauns. Igaunų rakstnieks Mihkels Muts (*Mihkel Mutt*) aprakstīja to arī Igaunijas piemērā: „Politīki un žurnālisti ir savstarpēji sadalījuši varu publiskajā sfērā. Atšķiras vienīgi [varas] realizācijas ceļi. Jaunajam cilvēkam, kurš jūt sevī mutuļojošu varaskāri, vienkārši jāizvēlas, pa kādu ceļu jāiet, lai apmierinātu savas vēlmes.”²⁹ Holandes dzejnieks Heimans Dilarts (*Heiman Düllart*, 1638–1684), Rembranta māceklis, atzina, ka Gūtenberga iespiedmašīnas uzvaras gājiena rezultāts ir Pestītāja aizmirstība.³⁰ H. Dilarta dzejiskajām izpausmēm par laikmeta realitāti var atrast analogus agrīnāka skotu dzejnieka Viljama Dramonda (*William Drummond*, 1585–1649) daiļradē.³¹

Augstprātības un vainas sajūtas XVII gadsimta rakstniecībā veidoja savdabīgu divējādo modernismu. Atcerēsimies arī Žana Labrijēra (*Jean de La Bruyère*, 1645–1696) grāmatu *Les Caractères de Théophraste, traduits du grec, avec les Caractères ou les Mœurs de ce siècle* (1687, Raksturi jeb mūsu gadsimta tikumi), kurā autors aplūkoja XVII gadsimta baznīcas „plašsaziņas līdzekļu” problēmas: „Kristīgais sprediķis mūslaikos ir pārvērties par izrādi. Evaņģēliskā pazemība, kas kādreiz to iedvesmoja, ir pazudusi: mūsdienās sprediķotājam visvairāk

vajag izteiksmīgu seju, labi uzstādītu balsi, samērīgu žestu, veiklu vārdu izvēli un spēju veikt garus uzskaitījuma. Neviens vairs neiedziļinās Dieva vārda jēgā, jo sprediķis kļuvis vienīgi par izpriecu, azartspēli, kur vieni sacenšas, bet citi ligst derības.”³²

Ž. Labrijērs aicināja ieklausīties Dievvārdos, savukārt Blēzs Paskāls (*Blaise Pascal*, 1623–1662) *Vēstulēs provinciālim* izteica racionālisma laikmetam raksturīgu kartēzisku ideju: „Sākam mācīties labi domāt: tas ir morāles galvenais princips.”

Jautājums bija par jaunu „saistītāju virs zemes”, par jaunu „sabiedrības pašnovērošanas diriģentu”, jo Jēzus jau vienreiz un uz visiem laikiem noteica Pētera lomu baznīcā: „Un es tev saku: Tu esi Pēteris, un uz šīs klints Es celšu savu Baznīcu, un elles vārti to neuzvarēs. Un es tev došu debessvalstības atslēgas. Un ko tu saistīsi virs zemes, tas būs saistīts arī debesīs; un ko tu atraisīsi virs zemes, tas būs atraisīts arī debesīs.” (Mateja evaņģēlijs 16, 18–19). XVIII gadsimta beigās un XIX gadsimta sākumā mediju (preses) apustulāts kļuva par vienu no aicinājumiem, piemēram, Redemptoristu kongregācijai (*Congregatio Sanctissimi Redemptoris (CSsR)*). Uz šo aicinājumu uzvaru lika arī Redemptoristu kongregācijas dibinātājs priesteris Klemens Marija Hofbauers (*Clemens Maria Hofbauer*, 1751–1820). Vēlāk mediju apustulātu turpināja priesteris Emanuela d'Alzona (*Emmanuel d'Alzon*, 1810–1880) 1845. gadā Francijā (*Nimes*) dibinātā Asumptionistu kongregācija (*The Augustinians of the Assumption (A. A.)*), XIX gadsimta beigās Dons Džovanni Bosko (*Don Giovanni Bosco*, 1815–1888), Dons Džakomo Alberione (*Don Giacomo Alberione*, 1884–1971), Arnolds Jansens (*Arnold Janssen*, 1837–1909), kuri nodibināja attiecīgi saleziāņu, pauliniešu un verbistu apustuliskās biedrības.

Nav jābrīnās, ka reliģiskā problemātika par „jauno saistītāju” pēc Gūtenberga iespiedmašīnas izgudrošanas tika aplūkota arī glezniecībā un dzejniecībā. Par izteiktu piemēru glezniecībā var uzskatīt El Greko (*El Greco*) gleznu *Apustuļi Pēteris un Pāvils* (1587–1592), kur „jaunā saistītāja” – grāmata / prese – kā treša galvenā persona – lepnī

²⁷ Pieejams: http://www.jf.pu.ru/plus/jouredu/text_storona.htm.

²⁸ Koleso Fortuny 1989, 377.

²⁹ Mutt, M. Poliitikatõprad ja pressiinglid. *Eesti Ekspress* (04.03.2004.).

³⁰ Koleso Fortuny 1987, 335.

³¹ Turpat, 202–203.

³² Labrjujer 2004, 414.

ieņēmusi vietu starp Pēteri un Pāvilu. Pēteris, Baznīcas attēlojums, ir palicis otrajā plānā, jo pirmajā atrodas varens un dedzīgs Sv. Pāvils ar grāmatu – presi. Un tieši grāmata / prese ir „jaunā klints”, uz kuru balstās Sv. Pāvils.

1. attēls

El Greko (1541–1614). *Apustuļi Pēteris un Pāvils*. Sanktpēterburga, Valsts ermitāža

Brīvības un preses (rakstniecības) vareņība tika apdziedāta gan mākslas darbos, gan arī literatūrā. Preses / rakstniecības jautājumiem romānā *Parīzes Dievmātes katedrāle* (1831) pieskārs Viktors Igo (*Victor Hugo*, 1802–1885). XIX gadsimta mākslā raksturīgs piemērs ir Ežēna Delakruā (*Eugène Ferdinand Victor Delacroix*, 1798–1863) glezna *Brīvība uz barikādēm* (*Liberty Leading the People* (1830), Luvra), attēlojot 1830. gada Jūlija revolūcijas (*La révolution de Juillet*) notikumus Parīzē. Zīmīgi, ka tieši Luijs Adolfs Tjērs (*Louis-Adolphe Thiers*, 1797–1877) – Francijas politiskais darbinieks ar „ārkārtīgi fleksibiliem politiskiem uzskatiem”, vēlākais Francijas prezidents, vienlaikus arī žurnālists – uzsvēra veiksmi kā dzīves galveno mērķi un dzīves jēgas galveno kritēriju: „Veiksme vienmēr vainago patiesās vērtības, bet neveiksme gandrīz vienmēr ir kļūdu rezultāts.”

Preses visvarenību apdziedāja arī V. Igo, kurš romānā *Parīzes Dievmātes katedrāle*

piektās grāmatas otro daļu pilnībā veltīja Gūtenberga iespiedmašīnas triumfam pāri celtnei, t. i., pāri baznīcai – Žaka Kuaktjē un Kloda Frolo dialogā.³³ Šī romāna pirmpublicējums notika gandrīz kopsolī ar F. R. Lamēnē (1782–1854) darbību, kurš 1830. gada revolūcijas laikā kopā ar dominikāņu tēvu Lakordēru (*Henri-Dominique Lacordaire*, 1802–1861) un grāfu Šarlu de Montalembēru (*Charles de Montalembert*) nodibināja žurnālu *L'avenir*, propagandējot baznīcas un valsts šķirtības un vispārēju vēlēšanu tiesību idejas, un citas liberālās reformas. Starp citu, F. R. Lamēnē brālis 1828.–1829. gadā saņēma pāvesta Leona XII atļauju, lai nodibinātu Svētā Pētera kongregāciju – zināmā mērā baznīcas mediju apustulāta īstenotāju. 1834. gadā F. R. Lamēnē publicēja darbu *Ticīgo cilvēka vārds* (*Paroles d'un Croyant*). Viņš būtiski ietekmēja V. Igo uzskatus, ne jau veltīta sacīts, ka „Lamēnē un Igo bija radīti, lai saprastu viens otru intelektuāli un politiski”.³⁴ Tātad zināmā mērā F. R. Lamēnē darbību var salīdzināt ar F. Trasuna aktivitātēm Latvijā XX gadsimta pirmajā ceturksnī.

Salīdzinot ar XIX gadsimta mākslas un literatūras dienaskārtību, var apgalvot, ka pāvestu Gregorija XVI un Pija IX uzskatus baznīcas mediju apustulāta īstenošanas jomā daudzējādā ziņā izraisīja rūpes par kvalitatīvu žurnālistiku. Pāvesta Gregorija XVI mācību var raksturot kā XIX gadsimta intelektuāļa uzskatus. Cik kritiski pret XIX gadsimta preses izdevumiem un preses veidotājiem bija vairāki XIX gadsimta rakstnieki, tikpat loģiska bija arī pāvestu Gregorija XVI un Pija IX kritiskā attieksme pret dažiem tālaika plašsaziņas līdzekļiem. Pāvests Gregorijs XVI kā XIX gadsimta intelektuālis un kultūras darbinieks (kurš koordinēja un organizēja arheoloģiskos izrakumus Romā (Kapitolijā) un Ēģiptē, nodibināja arī Ēģiptes un Laterāna muzeju) pilnīgi loģiski ieņēma tipiskam intelektuālim raksturīgo noraidošo pozīciju tiklab cilvēku pamatbrīvību neievērošanas gadījumos (piemēram, savā apustuliskajā konstitūcijā *In Supremo Apostolatus* (03.12.1839.)), kura

³³ Igo 1981, 182–197.

³⁴ Pieejams: <http://www.krotov.info/history/19/1830/1830lame.html>.

bija veltīta vergturībai demokrātijas citadelē ASV),³⁵ kā arī plašsaziņas līdzekļu visatļautības jautājumos – pret nekontrolētu preses brīvību, ko īstenoja plašsaziņas uzņēmumi / plašsaziņas uzņēmumu īpašnieki / redaktori / žurnālisti (publicisti) (enciklikas *Mirari vos* un *Singulari nos*). Turklāt var uzskatīt, ka pāvesti Gregorijs XVI un Pījs IX savās mācībās piemēroja kaut ko līdzīgu tam, ko aplūko dažas mūsdienu mediju izglītības teorijas, piemēram, defensīvā mediju izglītības teorija (*Inoculatory Approach, Protectionist Approach, Hypodermic Needle Approach, Civil Defense Approach* u. c.). Pamatmērķi – aizsargāties no mediju kaitīgās ietekmes, pretstatīt negatīvai mediju ietekmei mūžīgās kultūras vērtības, izglītot, lai izprastu mediju teksta un īstenības (realitātes) atšķirības, samazinātu iedarbību, kura izriet no pārmērīgas aizraušanās ar mediju, atklātu mediju negatīvo ietekmi, pamatojoties uz konkrētiem piemēriem. Vai arī mediju izglītības kā kritiskās / demokrātiskās domāšanas izveides teorija (*Critical Thinking Approach, Critical Democratic Approach*): aizsargāt auditoriju no manipulatīvas mediju ietekmes un attīstīt auditorijas kritisko domāšanu par mediju informāciju. Mediju un auditorijas attiecību veids – mediji ir ceturtā vara, kura izplata uzvedības modeļus un sociālās vērtības heteronomu indivīdu veidotās masās.³⁶

Pāvesti Gregorijs XVI un Pījs IX nebija vienīgie, kuriem XIX gadsimtā rūpēja plašsaziņas līdzekļu veidotāju morālā / sociālā atbildība un kvalitatīva žurnālistika. Jāpiemin Onorē Balzaka (*Honoré de Balzac*, 1799–1850) *Cilvēciskās komēdijas* cikla romāni *Zaudētās ilūzijas* (1835–1843) un *Kurtizāņu spožums un posts* (1838–1847), Gistava Flobēra (*Gustave Flaubert*, 1821–1880) *Jūtu audzināšana* (1869), Gija Mopasāna (*Guy de Maupassant*, 1850–1893) darbs *Milulis* (1885), Ivana Turgeņeva (*Ivan Turgenev*, 1818–1883) *Muižnieku ligzda* (1858), Viljama Tekerija (*William Makepeace Thackeray*, 1811–1863) stāsts *The Fashionable Authoress* (1841), krievu rakstnieka Alekseja K. Tolstoja (*Aleksej K. Tolstoj*, 1817–1875) poēma *Jānis Damaskietis* (1859).

³⁵ Pieejams: http://www.christianity.org.ru/unafides/in_supremo_apostolatus.html.

³⁶ Fedorov, Novikova 2005.

Krievijā preses varenību XIX gadsimtā simbolizēja nevis jēdziens „ceturtā vara”, bet „sestā lielvalsts”. Tātad blakus piecām lielvalstīm – Krievijai, Anglijai, Francijai, Vācijai un Austroungārijai – par tikpat varenu un neatkarīgu sevi pozicionēja arī prese. Aleksandrs Kuprins (*Aleksandr Kuprin*, 1870–1938) to attēlojis savā garstāstā *Štāba kapteinis Ribņikovs* (1906), galvenā varoņa un „preses haizivs” Ščavinska dialogā slavenā Pēterpils restorānā: „Pirms izbraukt uz rikšošanas sacīkstēm, Ščavinskis iegriezās mazā, patumšā restorāniņā „Pēterpils slava”, kur ap pulksten diviem dienā parasti sapulcējās laikrakstu reportieri, lai apmainītos ar domām un jaunumiem. Tā bija diezgan nekaunīga, ciniska, viszinoša un izsalkusi kompānija, un Ščavinskis – zināmā mērā jau laikrakstu pasaules aristokrāts – pie tās, protams, nebija piederīgs. – Hmm! –, Ribņikovs iekāsējās, stādoties priekšā Ščavinskim: – Štāba kapteinis Ribņikovs. Ļoti patīkami. Jūs esat arī rakstnieks? Ļoti, ļoti jauki. Es cienu rakstošo brālību. Prese – tā ir sestā lielvalsts. Ko? Vai nav patiesība?”³⁷ Kā redzams, I. Turgeņeva mesjē Žila, bezkaunīga un zemiska kunga ar skandalozu reputāciju un neglītu izskatu, vietā spēles noteikumus jau nosaka preses haizivs Ščavinskis. Žurnālists askēts ir evolucionējis par respektablu vakara avīzes izdevēju un preses aristokrātu, žurnālists vairs nav plebejs Trjapičkins.

Jāsecina, ka, aplūkojot preses brīvību un preses atbildību, baznīcas vadība zināmā mērā solidarizējās ar O. Balzaka, G. Flobēra, G. Mopasāna, V. Tekerija, I. Turgeņeva un G. Apolinēra diagnozēm par preses slimībām. XIX gadsimta literatūrā parādījās, no vienas puses, žurnālists karjerists / žurnālists izlēcējs – O. Balzaka Lisjēns Šardons Rubemprē, G. Flobēra Frederiks Moro, G. Mopasāna Žoržs Diruā. No otras puses, arī dažādi priesteru tipi – V. Igo Klods Frolo, Stendāla (*Stendhal*, 1783–1842) seminārists izlēcējs Žiljēns Sorels. Protams, šajā kontekstā rodas jautājums – kurš ir tas īstais baznīcas mediju apustulis?

G. Mopasāna vēstulē G. Flobēram 1878. gada 5. decembrī rakstnieka attieksme pret

³⁷ Pieejams: <http://lib.ru/LITRA/KUPRIN/rybnikov.txt>.

preses darbiniekiem izpaužas visai konkrēti un bez mīkstinājumiem: „Uz redzēšanos, dārgais skolotāj.. Atriebties.. izdevējam, laikrakstu redaktoriem un pārējiem muļķiem.”³⁸ O. Balzaks, sākot darboties rakstniecībā, mācās no Napoleona – Korsikas izlēcēja: „Būt par žurnālistu – tas nozīmē kļūt par literatūras republikas prokonsulu.. [..] To, ko viņš nespēja izdarīt ar zobenu, to es paveicu ar spalvu!” Un jau vēlāk rezignēta atzina: „Žurnālisms ir mūsu gadsimta vislielākais sods.”³⁹

XX gadsimta sākumā pāvests Pījs X ar enciklikām *Pieni l'animo* (28.07.1906.) un *Pascendi Dominici gregis* (08.09.1907.), kā arī ar dekrētu *Lamentabili* (03.07.1907., 58–65) izvirza visai stingrus noteikumus katoļu rakstniecības apustulātam (*Pascendi Dominici gregis*), kā arī garīdznieku darbībai baznīcas mediju apustulāta jomā (*Pieni l'animo*): „Attiecībā uz avīžu un periodisko izdevumu veidošanu un vadīšanu garīdzniecībai jāseko Apustuliskās konstitūcijas § 42 noteiktajam: „... garīdzniekiem ir aizliegts vadīt avīzes un periodiskos izdevumus bez iepriekšējas Ordinārija piekrišanas. Līdzīgi bez Ordinārija atļaujas neviens garīdznieks nedrīkst jebkādā veidā publicēt ar reliģijas, morāles vai tīri tehniskām lietām saistītu rakstu. ...Jebkuri jauninājumi katoliskajās publikācijās ir nosodāmi, kā arī tie, kas izsmej godbijīgu pietāti, vai izvirza priekšplānā kristiešu dzīves jaunās orientācijas, Baznīcas modernizāciju, modernistiskus centienus, garīdznieku iesaistīšanu jaunās sociālās aktivitātēs, jauno kristīgo civilizāciju.”

Simts gadus vēlāk šīs pāvesta Pija X enciklikas joprojām ir aktuālas, ņemot vērā „ļauņu vārdu valdīšanu tagadnes mediju izdevumos”, par ko rakstā *Par vārdu un brīvību* Igaunijas rakstnieks Hando Runnel (*Hando Runnel*) 2007. gadā pauž pēc būtības analogiskus uzskatus:⁴⁰ „Ja pārlūkojam Igaunijas literatūras vēsturi pēdējo padsmītu gadu laikā, varam secināt, ka tas ir periods, kad brīvību izplatīties ir ieguvis ļauns vārds, maskējoties

³⁸ Pieejams: http://ocr.krossw.ru/html/mopassan/mopassan-spravka_5tom-ls_1.htm.

³⁹ Fanny de Sivers Balzaci arveteoīendus ajakirjandusega. *Eesti Päevaleht* (20.05.1999.).

⁴⁰ Hando Runnel: sōnast ja vabadusest. Pieejams: www.postimees.ee (08.09.2007.).

ar demokrātijas izkārtņi.. Visi laikraksti ir pilni ar ļauniem vārdiem. Bet, ja kādu par ļaunu vārdu iesūdzēt tiesā, tiesa nospriež, ka nav nozieguma sastāva. Ļauns vārds ir noziegums, bet nevienam nav drosmes pateikt par šo noziegumu. Tajā pašā laikā literatūrā notiek humānistisko izpaušmju ierobežošana, tiek apsmieti tie, kurus var nosaukt par vecās, humānistiskās tradīcijas paudējiem. Tā ir cīņa par varu. Tā ir arī cīņa par naudu. Tā ir ļaunā un labā vārda cīņa.”⁴¹

Paradoksāli, taču H. Runnela raksts aktualizēja darba kārtību, kas XXI gadsimta sākumā varētu šķist pat arhaistiska – par ļaunā un labā vārda cīņu, par humānistisko izpaušmju ierobežošanu žurnālistikā / rakstniecībā utt. H. Runnela paustais pēc toņkārtas atbilst atziņām, kurus Krievijas literatūras pētniece Jekaterina Ignatjeva saskatījusi pētījumā *Žurnālisma parādība N. Gogoļa daiļradē* (2008), aplūkojot Nikolaja Gogoļa (*Nikolaj Gogol', 1809–1852*) nostāju, var pat teikt – teoriju par žurnālistiku.⁴²

N. Gogolis, kurš pozicionēja sevi kā „aristokrātiskās partijas” pārstāvi, saprata literatūras komercializācijas neizbēgamību un centās minimizēt tās negatīvās sekas (monopolisms, pērkamība, paviršums un tieksme izdabāt neizvēlīgām gaumēm), „izstrādājot žurnālistikas etalonētiku”, jo žurnālistikai, pēc viņa domām, ir liela atbildība par sabiedrības gaumes, viedokļu un kultūras veidošanu. Literārā (žurnālistikas) darbība N. Gogolim nozīmē kalpošanu Dievam. Autora mērķis ir vienotība ar baznīcu, proti, sabiedrības un baznīcas tuvināšana: „Dzīves izpaušmju pilnība un augsto reliģiski tikumisko patiesību gaisma – tās pietrūkst krievu žurnālistikai, kas ir inficēta ar kritisko garu.”⁴³

Uzraugu uzraudzīšana

Igaunijas vēstures doktors Jāks Valge (*Jak Valge*) 2008. gadā piebalsoja H. Runnelam

⁴¹ Sal. ar pāvesta Leona XIII enciklikām *Affari vos* (18.12.1897., 11) un *On the Rosary Magnae dei Matris* (08.09.1892., 6).

⁴² Ignatjeva 2008. Pieejams: www.sgu.ru/files/nodes/22447/news_743.doc.

⁴³ Turpat.

ar konstatējumu, ka „arī ceturtās varas – žurnālistikas – spēks ir ierobežots. Pasaules mediju laukā dominē 8 korporācijas – *General Electric, AT&T/Liberty Media, Disney, Time Warner, Sony, News Corporation, Viacom and Seagram* un *Bertelsmann*. To ietekme uz politiskajiem lēmumiem pēdējo desmitgažu laikā ir strauji palielinājusies. Tās ir sekmējušas rietumnieciskās vērtības, bet, ņemot vērā savas ekonomiskās intereses, arī atbalstījušas globālo biznesu, dodot priekšroku un reklamējot liberālos politikus, izsmejot citu ideoloģiju pārstāvjus un atvēlot viņiem daudz mazāk raidlaika, vienlaikus uzkurinot patērēšanas kultu. Igaunijas mediju dzeltēšana vismaz daļēji ir saistīta ar nepieciešamību gaudot kopā ar vilkiem”.⁴⁴ Zīmīgs bija arī Jāka Valges raksta nosaukums *Cik demokrātiska ir demokrātija?*

Pēc Igaunijas mediju pētnieces, Tartu Universitātes Žurnālistikas un komunikācijas institūta vadītājas Halliki Harro-Loitas (*Halliki Harro-Loit*) domām, „lai nodrošinātu vārda brīvību, it īpaši ņemot vērā „ekoloģisko līdzvaru”, ir nepieciešama tieši preses brīvības ierobežošana – un īpaši mūsdienās, kad ir vērojama arvien lielāka īpašumu koncentrācija, kuras rezultātā žurnālistiku kontrolē arvien mazāks cilvēku loks. Tādēļ preses brīvība un vārda brīvība nekādā ziņā nav identiski jēdzieni – demokrātiskajās pamatvērtībās ietilpst vispirms vārda brīvība”.⁴⁵

H. Harro-Loitas uzskati sabalsojas ar tiem, kādus 1999. gadā puda Eiropas Cilvēktiesību tiesas tiesnesis Egils Levits: „Cilvēktiesību kopuma „kodolā” ir jau apgaismes laikmetā politiski, filozofiski, reliģiski un juridiski pamatotais priekšstats par cilvēku kā „visu lietu mērauklu”, kam piemīt „dabiska cieņa” (angl. *dignity*). Pārējās cilvēktiesības ir cilvēka cieņas atvasinājumi, kuri to konkrētīzē noteiktās situācijās. Var konstruēt atvasinājuma ķēdi: cilvēka cieņa – domu un uzskatu brīvība – izteiksmes (vārda) brīvība – preses brīvība. No šī atvasinājuma izriet pirmais (un teorētiski galvenais) preses

brīvības subjekts – tas ir cilvēks, kurš vēlas paust savas domas un uzskatus.”⁴⁶

Varbūt asimetrija starp presi un preses brīvības subjektu ir kļuvusi tik noteicoša / fundamentāla, ka „ekoloģiskais līdzsvars” starp preses un vārda brīvību ir jau gandrīz nesasniedzams? Jautājums par žurnālistikas etalonētiku, kas tika pieminēts saistībā ar N. Gogoļa daiļradi, bija adresēts viņa laika biedriem, kuriem bija tādi paši „aristokrātiski uzskati” žurnālistikas / rakstniecības jomā. Taču acīmredzot prasība pēc „aristokrātisma” žurnālistikā joprojām ir aktuāla. Par sava veida pierādījumu var kalpot divu Igaunijas bijušo žurnālistu, tagadējo valstsvīru: prezidenta Tomasa Hendrika Ilvesa (*Toomas Hendrik Ilves*, bijušais Eiroparlamenta deputāts no Igaunijas Sociāldemokrātiskās partijas, arī *Radio Brīvā Eiropa* līdzstrādnieks (1984–1993)) un Eiropas Komisijas priekšsēdētāja vietnieka Sīma Kallasa (*Siiim Kallas*, bijušais premjerministrs, liberālās Reformu partijas dibinātājs) 2005.–2010. gadā publicētie teksti.

Pirmkārt, T. H. Ilvesa uzruna 2007. gada 1. jūlijā sakarā ar pieminekļa atklāšanu Johanam Voldemāram Jansenam (*Johann Voldemar Jannsen*, 1819–1890), vienam no XIX gadsimta igauņu tautas atmodas vadītājiem, kurš 1857. gadā nodibināja pirmo regulāro nedēļas laikrakstu igauņu valodā *Perno Postimees* (1857–1886).⁴⁷ Otrkārt, T. H. Ilvesa priekšlasījums *Quis Custodiet ipsos Custodes?* (Kurš uzrauga uzraudzītājus?)⁴⁸ Igaunijas Laikrakstu savienības un BNS mediju konferencē *Mediji un ekonomiskā krīze*. Treškārt, S. Kallasa raksts *Brīvība kopā ar atbildību* laikrakstā *Eesti Päevaleht*.⁴⁹

Simboliski, ka T. H. Ilvess savā uzrunā pieminēja Šarla Monteskjē (*Charles Louis de Secondat, Baron de la Brède et de Montesquieu*, 1689–1755), franču dižciltīgā un intelektuāļa, 1748. gadā publicēto darbu *De l'Esprit des Lois* (Likuma gars) par „varas

⁴⁴ Kui demokraatlik on demokraatia. Pieejams: www.epl.ee (29.05.2009).

⁴⁵ Pieejams: http://www.sotsioloogia.ee/esso3/3/halliki_harro-loit.htm.

⁴⁶ Levits 1999.

⁴⁷ Pieejams: www.postimees.ee (01.07.2007.).

⁴⁸ Pieejams: www.delfi.ee (22.01.2010.).

⁴⁹ Kallas 2005. Pieejams: http://www2.reform.ee/UserFiles/File/kallas/Kallas_Vabadus_koos_vastutusega_280505_EPL.pdf.

dalīšanas principu, kas ir viens no modernas demokrātiskas valsts pamatprincipiem (saskaņā ar šo principu, visa valsts vara (resp., valsts kopējā kompetence) tiek sadalīta trijās daļās – likumdevēja varā, izpildvarā un tiesu varā). Šīs varas.. noteiktā sistēmā papildina un kontrolē viena otru, izveidojot to savstarpējas atkarības jeb “līdzsvara un atsvara” (*checks and balances*) sistēmu”.⁵⁰ T. H. Ilvess uzsvēra, ka Š. Monteskjē ne ar vienu vārdu neminēja ceturto varu. Kā zināms, jēdzienu *the fourth estate* 1838. gadā ieviesa britu romantiķis Tomass Kārlails (*Thomas Carlyle*, 1795–1881), norādot uz Edmundu Bērku (*Edmund Burke*, 1729–1797) un viņa konstatējumu: „Parlamenta sēdē piedalījās trīs šķiras, bet reportieru balkonā sapulcējas ceturta šķira (*the fourth estate*), daudz varenāka, nekā visas trīs šķiras kopā. Literatūra ir mūsu parlaments.”

Loģiski, ka arī T. Kārlails atbalsta romantiķiem raksturīgu rakstnieku / dzejnieku un priesteru / praviešu sākotnējās vienotības ideju: „Varoņdievi, pravieši, dzejnieki un priesteri ir heroisma formas, kas pieder veciem laikiem.. Turpretim varonis rakstnieka tēlā, par ko mēs tagad runāsim, ir jauno laiku radīts, un cik ilgi pastāvēs brīnišķīgā rakstīšanas vai ātrrakstīšanas māksla, ko mēs saucam par iespēšanu, tik ilgi pastāvēs arī viņi kā viena no galvenajām heroisma formām visiem nākamajiem laikiem.. Vācu filozofs Fihte rakstnieku dēvē par pravieti vai, kā viņam patīk izteikties, par priesteri, kas pastāvīgi cilvēkam atklāj dievišķo.. Fihte ļoti dedzīgi nošķir īsto rakstnieku no tā, ko mēs saucam par varoni rakstnieka tēlā, no neīsto un glēvo rakstnieku pūļa.”⁵¹

T. H. Ilvess norādīja, ka „žurnālisti ir šķira – [*forth*] *iestate* –, nevis sargsuņi, un žurnālistika neīsteno varu, un Igaunijas jaunā laika uzskati par žurnālistiku kā par [ceturto] varu Monteskjē izpratnē ir pilnīgi aplami”. Tādēļ, uzlūkojot žurnālistus kā šķiras pārstāvjus, T. H. Ilvess pauda uzskatu, ka žurnālistiem turklāt jāievēro, ka „*noblesse oblige* – jārunā patiesība, jākalpo sabiedrībai, jāatsakās no histērijas, nav jābūt peļņas un sensāciju vergiem. Par notikumiem jāinformē

⁵⁰ Levits 2002.

⁵¹ Kārlails, 139–142.

maksimāli neitrāli. Tiem, kas neatbilst šīm prasībām, nevajadzētu atrasties arī žurnālistikas pašregulācijas u. tml. padomēs. Preses izdevumi, kuriem vienīgais mērķis ir peļņa, nav cienīgi, lai tos sauktu par *fourth estate* pārstāvjiem, labākajā gadījumā tos var uzskatīt par brīvās žurnālistikas lumpenproletariātu”. Kā redzams, attiecībā uz žurnālistiem / žurnālistiku T. H. Ilvess ir ieņēmis romantiķiem raksturīgo „aristokrātisko nostāju”, kāda bija T. Kārlailam un Johanam Gotlībam Fihtem (*Johann Gottlieb Fichte*, 1742–1814), nošķirot „varoņus rakstnieku tēlā” no „glēvo rakstnieku pūļa”.

Balstoties uz minētajām bijušo žurnālistu T. H. Ilvesa un S. Kallasa publikācijām, var sastādīt kaut ko līdzīgu Ilvesa–Kallasa žurnālistikas etalonētikai.

- 1) Žurnālisti ir šķira – [*fourth*] *estate* ([ceturta] šķira jeb kārta) – nevis sargsuņi, un žurnālistika neīsteno [ceturto] varu (T. H. Ilvess).⁵²
- 2) Viedokļa autoram jānorāda „saistība ar personu, par kuru tiek izteikts viedoklis” – pilnīga atklāšana (*full disclosure*) (T. H. Ilvess).⁵³
- 3) Žurnālistiem jāpublisko savas ienākumu un ekonomisko interešu deklarācijas (T. H. Ilvess).⁵⁴
- 4) Kvalitatīvu interneta žurnālistiku raksturo vecākvadības (*parental controls*) piemērošana (T. H. Ilvess).⁵⁵
- 5) Žurnālistikas ētikas kodeksā jāparedz, ka visiem žurnālistiem un mediju izdevumiem jāpublisko fona un konteksta (*background*) informācija: žurnālistu / mediju uzņēmuma / mediju īpašnieku ekonomiskās intereses, žurnālistu partejiskā piederība (arī politiskā pagātne), žurnālistu mantiskais stāvoklis (S. Kallass).⁵⁶

⁵² Pieejams: www.postimees.ee (01.07.2007.).

⁵³ Pieejams: www.delfi.ee (22.01.2010.).

⁵⁴ Turpat.

⁵⁵ Turpat.

⁵⁶ Kallas 2005. Pieejams: http://www2.reform.ee/UserFiles/File/kallas/Kallas_Vabadus_koos_vastutusega_280505_EPL.pdf.

- 6) Žurnālistikas kodeksa pārkāpumus jāizskata nevis pašiem žurnālistiem, bet neatkarīgai ekspertu komisijai (S. Kallass).⁵⁷

Viss minētais ļauj secināt, ka skatījumā uz žurnālistiku ir vērojams zināms aristokrātiskā romantisma gars, jo – *noblesse oblige* (dižciltība uzliek pienākumus). Zīmīgi, ka šo aristokrātisko romantisma garu dažādā veidā ir pauduši kā pāvesti Gregorijs XVI, Pijs IX, Pijs X, Benedikts XV, tā dzejnieks G. Apolinērs, gan O. Balzaks, G. Flobērs, G. Mopasāns,

I. Turgeņevs, V. Tekerijs, A. K. Tolstojs, gan arī Lielbritānijas raidsabiedrības BBC „tēvs” Dž. Raits un atvērtās sabiedrības ideologs K. Popers, tāpat bijušie žurnālisti – Igaunijas Republikas prezidents T. H. Ilvess un Eiropas Komisijas priekšsēdētāja vietnieks S. Kallass. Acīmredzot viņus visus vieno izpratne par to, ka žurnālistikā nevar iztikt pēc tā, ko nosauka jēdziens *noblesse oblige*. Ne velti hellēņu dzejnieks Pindars teicis, ka „mēs [cilvēki un dievi] .. elpojam no vienas mātes”.⁵⁸ Tātad – par cildenumu žurnālistikā.

⁵⁷ Turpat.

⁵⁸ Rūmniece 2003, 7–12.

VĒRES

- Apolinērs, G. (1985) *Gājiens*. Rīga : Liesma
- Averincev, S. (1994) Avtorstvo i avtoritet. *Istoričeskaja poetika: Literaturnye epohi i tipy hudožestvennogo soznanija*. Moskva, 105–125
- Briedis, R. (1998) Ievadvārdi. Rozītis, P. *Ceplis*. Rīga : Atēna, 9–11
- Cerkov' i internet (2002) *Roma Locuta*, 1 (19.05.2002.)
- Federov, A. V.; Novikova, A. A. (2005) *Mediaobrazovanie v veduščij stranah Zapada*. Taganrog : Kučma
- Ignat'eva, E. A. (2008) *Javlenie žurnalizma v tvorčestve N. V. Gogolja*. Saratov
- Igo, V. (1981) *Parīzes Dievmātes katedrāle*. Rīga : Liesma
- Kallas, S. (2005) Vabadus koos vastutusega. *Eesti Päevaleht* (28.05.2005.)
- Kārlails, T. (b. g.) *Varoņi, varoņu kults un varonīgums vēsturē*. Rīga : Vieda
- Koleso Fortuny: Iz evropejskoj poezii veka* (1989) Moskva : Moskovskij rabočij
- Korjuss, H. (2006) Sociālās komunikācijas līdzekļu nozīme cilvēka eksistencē un sabiedrības attīstībā Vatikāna 2. koncila dekrētā „Inter mirifica” un XX gadsimta 50.–60. gadu diskusijās par eksistenciālisma teoriju. *Eksistence un komunikācija: Sērena Kirkegora filosofija*. Rīga : Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts, 307– 322
- Korjuss, H. (2008) Baznīca un žurnālistika kā mediju apustulāts 1920.–1940. gadā: Rīgas arhidiecēzes un Liepājas diecēzes ordināriju un garīdznieku nostāja. *Akadēmiskā Dzīve*, 45
- Levits, E. (1999) Preses brīvība – cilvēktiesības un demokrātijas institūcija. *Eiropas Jubilejas Zona*, 4, laikraksta *Diena* speciālpielikums (05.05.1999.), 2–3
- Levits, E. (2002) Valsts un valsts pārvaldes juridiskā struktūra. *Jaunā Pārvalde*, 1, 2–8
- Labrujjer de, Žan (2004) *Haraktery ili Nravy nynešnego veka*. Moskva : AST-Ljuks
- Novalis (2006) Aforisme ja fragmente. *Loomingu Raamatukogu*, 19
- Muratov, S. A. (2000) *TV – evolucija neterpimosti*
- Pankova, E. A. (2005) Novoe srednevekov'e v estetike romantizma. *Vestnik MGU, ser. Filologija. Žurnalistika*, 2, 80–86
- Popper, K. (2004) *Predloženiya i oproverženiya*. Moskva : Ermak
- Quicke, A. (1976) *Tomorrow's Television: An Examination of British Broadcasting, Past, Present and Future*. Lion Publishing
- Rūmniece, I. (2003) Antīkas pasaules vārda mākslas vērtības klasiskās filoloģijas gadugrāmatās. Longīns. *Par cildeno*. Rīga : Zinātne, 7–12
- Sappak, V. (1988) *Televidenie i my*. Moskva : Iskusstvo
- Sobranie sočinenij V. S. Solov'eva*, I–XII (1966–1970)

RAIŅA DRAMATURĢIJAS LATVISKAIS SENAVOTS EIROPAS MODERNISMA KONTEKSTĀ

Leonija Vuss-Mundeciema (*Leonija Wuss-Mundeciema*) dzimusi Rīgā, beigusi Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultāti ar diplomdarbu *Romāna ekranizācijas likumi* (1962). Vissavienības Valsts kinematogrāfijas institūtā Maskavā (Krievija) studējusi režisūru un aktiermeistarību, ieguvusi mākslas filmu un televīzijas režisores diplomu (1971). Ir filmu autore un režisore. Ģimenes apstākļu dēļ dzīvo Vācijā, tur uzņemti daudzi ekrāndarbi, ieskaitot filmu par senprūšiem. Referējusi Letonikas I un II kongresā Rīgā, regulāri piedalās baltistu konferencēs Vācijā. Galvenie pētniecības virzieni: 1) Latvijas senkultūra modernās filozofijas kontekstā; 2) latviešu dainu vēstījums un Raiņa daiļrades tēlu virzība kā katalizators globalizētās Eiropas kultūras procesā. Līdzdibinājusi audiovizuālo mediju piedāvājuma kritikas biedrību *Ētikas tilts Latvijā*. Berlīnē pilda Vācijas nevardarbīgo mediju veicināšanas apvienības (*Sichtwechsel e. V. für gewaltfreie Medien*) valdes priekšsēdētājas pienākumus.

Ievads

Latviešu tautasdziesmas un Dainu skapis ir pasaules kultūras mantojuma dārgumi. Ja tajos krāto ideālo bagātību uztveram ar latviešu klasisko literatūru, kas tapusi, intensīvi apzinoties seno kultūru, paveras vēl viena iespēja, kā latviešu kultūras savdabību iestiprināt Eiropas daudzveidībā un nepazust ekonomiskās globalizācijas straumē.

Pieskaršos divām lugām – drāmai *Uguns un nakts* un saulgriežu pasakai *Zelta zirgs*. Ieskatīšos šo lugu tapšanas laika filozofijas tendencēs un latviskā senavota skaidrojumā, kādu to saskatīja Augusts Bīlenšteins. Šajā kontekstā tad arī atklājas Raiņa darbu īpašais dziļums un loma Eiropas nākotnē.

Īss laikmeta raksturojums

19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā, kad brieda un īstenojās Raiņa – manuprāt, latviešu nozīmīgākā dzejnieka – personība, Eiropā dabas un humanitārās zinātnes ieguva krasu patstāvību no pasaules kā kopuma idejas skaidrojuma. Absolūtais

kā domāšanas pamatjēdziens un mērķis tika atmests. Filozofija saira daudzos virzienos; sektorālā domāšanā iegrimuši, tie neņēma vērā absolūtās likumības. Fenomenoloģija, eksistenciālisms, hermeneitika, lingvistika, socioloģija, psiholoģija un vēl citi virzieni un nozares patstāvīgojās un, pētot tikai sava aspekta robežās, nespēja vairs orientēt sabiedrību uz attīstību, kas līdz ar tieksmi izprast Visuma likumus izsenis ir bijis filozofijas galvenais uzdevums. Tādā situācijā saira mērķa un vērtību racionalitātes vienība, to starpā auga arvien lielāka plaista. Tika pārtrauktas dialoga attiecības ar pagātņi, zuda vēlme no tās mācīties; atklājās liktenīgā dialektika, kas pavada moderno zinātņu specializāciju – zinātnisko progresu tā arvien ir gatava saistīt ar ētisku regresu.

Kā pasaules skaidrojuma metode tolaik nostiprinājās vēsturiskums. Līdz ar relativitātes teorijas popularizēšanu tika relativizēta arī atsevišķā cilvēka loma un atbildība Visuma kopsakarā. Šajā laikā Makss Šēlers raksta savu apjomīgo darbu *Formālisms ētikā un materiālā vērtību ētika*.

M. Šēlera secinājums par jēdziena „sirdsapziņa” transformāciju

Pievērsīsimies filozofa pārdomām par sirdsapziņas jēdzienu, kam latviešu valodā ir nepārprotams semantisks skaidrojums. Tā ir apziņa, kas sakņojas sirdī un ir likta visa dzīvā pamatā. Ar šo vārdu latvietība mums parādās kā stabila tikumu nesēja. Par šī jēdziena moderno transformāciju Raiņa darbu tapšanas laikā M. Šēlers raksta: „Valdošais viedoklis par vērtību subjektivitāti šodien labprāt tērpjas viena jēdziena patosā, kam līdzīgi trompetes saucienam būtu jāvieno visas jaunlaiku tikumiskās tendences: šis jēdziens ir „sirdsapziņas brīvība” (latviski parasti tulkojots kā ‘apziņas brīvība’ – red.). Pieņemsim arī mēs, ka ar to saistās kaut kas liels, nozīmīgs, kaut kas, kas ir jāsauglabā un jāargā. Bet pirms mēs to aizstāvam, par to cīnāmies, atļausimies sev jautāt – kas tas ir.”¹

M. Šēlers norāda, ka sholastiķiem tas bija loģiski izsecināts dotums, Imanuels Kants to uzskatījis par iekšēju soģi un brīdinātāju, jo cilvēka sirdsapziņā izpaužas Dieva balss. Zūdot ticībai Dievam, sirdsapziņa tātad zaudē arī savu galveno funkciju. „Ja „sirdsapziņas brīvības” princips saglabājas bez klasiskā skaidrojuma, kā tas notiek jaunākajos laikos, kad uz to atsaucas arī ateisti un tās vārdā uzstāda savas prasības, tad ir tikai dabiski, ka šim principam ir jāklūst par „tikumiskās anarhijas principu”.”²

Šajos M. Šēlera vārdos var saklausīt to pretrunu raksturojumu, kuras valdīja 19. un 20. gadsimta mijas cilvēku dzīvē. Sirdsapziņas brīvības princips bez tā saturiskās izpratnes ikvienam klūst par formālu argumentu to līdzekļu izvēlē, ar kuriem sasniegt savu mērķi. 20. gadsimta morālās katastrofas sakņojas arī šajā argumentā.

Taču M. Šēlera konstatētajam ticības zudumam jaunlaiku sabiedrībās ir arī izņēmumi. Un tie, kā zinām, vērs vēstures gaitu uz atdzimšanu. Tā no sava laika literātu aprindām Francijā, sirdsapziņas aicināts, atšķīrās franču rakstnieks un mūziķis Romēns Rolāns. Kad viņa dzimtenē sāka atklāti gatavoties karam

un R. Rolāns palika pilnīgi viens ar saviem protesta saucieniem, rakstnieks devās trimdā uz Šveici un nodzīvoja tur vairākus gadu desmitus. Pēc viņa uzskatiem, mākslai ir jākalpo cilvēkam, jāpalīdz dzīvot. Taču tolaik Eiropā valdīja sauklis „māksla mākslai”, skepticisms un dekadence bija valdošā mode. Apbrīnojot rakstnieka konsekvenci, R. Rolānu tolaik dēvēja par Eiropas sirdsapziņu.

R. Rolāna un Raiņa garīgā radniecība

Daudzus gadus vēlāk, jau Otrā pasaules kara priekšvakarā, R. Rolāns atgriezās dzimtenē un 1939. gadā rakstīja darbu *No manas dzīves*, tajā apkopodams būtisko par sevi: „Vienalga no kura punkta ir sākts iet, es zināju (es gribēju zināt), ka visi ceļi ved būtības sirdī, vienotā veselā. Pirmajās sev adresētajās piezīmēs dienasgrāmatā 1893. gada beigās es pavēlēju sev: [...] vienmēr parādīt cilvēka dievišķo vienību visu to daudzveidīgo formu vidū, kas šo vienību aizklāj. Tas ir mākslas un zinātnes galvenais uzdevums.”³

Tolaik R. Rolānam ir 27 gadi, viņš briedina sevi, lai uzrakstītu *Žanu Kristofu, Bēthovenu* – lielu, pasaules kultūrā nozīmīgu literatūru. Viņa trimdas zeme bija Šveice. Tur R. Rolāns dzīvoja vienā laikā ar Raiņi. Bet vai viņi būtu tikušies? Par to ziņu nav. Taču pieraksti dienasgrāmatās liecina par abu rakstnieku lielu garīgu radniecību. R. Rolāns mūža nogalē komentē savu dzīvi: „... 1885. gadā es rakstīju: [...] Es šaubos par visu, kas nāk no cilvēka. Vienīgi Dievam es ticu. Viņā ir mans miers, manas dzīves harmonija, mana saprāta aizsargs. Viss, kas Viņu apkaro, Viņu ierobežo vai Viņu noliedz, ir mans ienaidnieks. Es aizstāvu katru ideālu, caur kuru atklājas Dievs. [...] Katru vakaru, jau daudzus gadus, pirms aizmiegu, es lūdzu: „Mans Dievs, dodī man vajadzīgo spēku, lai es varētu izpildīt Tavu uzdevumu!””⁴ Raiņa jaunības rokrakstā ir pierakstītas rindas, kas tika publicētas tikai 1930. gadā, un nav zināms, kad īsti viņš bija lūdzis:

¹ Scheler 1954, 333, 334, 336.

² Turpat, 337.

³ Rolland 1949, 182.

⁴ Turpat, 216, 217.

Dievs, ak Dievs, cik man grūta sirds,
Dievs, lai man pāriet šis brīdis!
Nau vairs spēka, nava vairs dusas,
Nevaru cīnīties vaira, nedz ciest.
Un viss – šī bēdīgā dzīves griba,
Un viss – šīs tūkstots saites pie dzīves.
Dievs, ak Dievs, cik man grūta sirds,
Dievs, lai man pāriet šis brīdis!⁵

R. Rolāns agrā jaunībā secina: „No ticības šķirtais saprāts ir no vainaga šķirts stumbrs, giljotinēts gars. Apzēlotā garā katrā domas pulsējumā nepastarpināti atklājas Dievs; neticīgs cilvēks turpretī katrā fenomenā vispirms meklē tur esošo zinātnisko likumu.”⁶ Līdzīgu domu izsaka Zenta Mauriņa: „Zinātnieks var aprēķināt zvaigžņu ceļus, un tas ir cildeni un dievišķi. Bet, ja viņam nav reliģiozas apziņas, tad viņš ar tādu pašu rūpību var izgudrot kaut kādu gāzi, lai slepkavotu cilvēkus, un tas ir velnišķi.”⁷

Pārdomās par esības garīgo pirmsāku Rainis ir skopāks nekā viņa franču laikabiedrs. Un citāds ir arī latviešu dzejnieka uzdevums. R. Rolāns pieder senatzītas nācijas kultūrai, bet Rainim savas tautas tiesības vēl ir jāizcīna. Lai to iespētu, ir jāprot sevi veidot. 1921. gadā Rainis pieraksta aforismu: „Dievs ir meklēts pa visu pasauli, debesīs un saulē, un aizsaulē, gaisā un gaismā, un pārkonī, visā dabā, ugunī un ūdenī, kokos un kustoņos, dzīvē un nāvē, bet visretāk tur, kur Viņš dzimis un audzis un palicis – cilvēka sirdī.”⁸ M. Šelera pārdomas par sirdsapziņas būtību te atainojas tās latviskajā skaidrojumā.

Šiem vārdiem Raiņa daiļrades izpētē ir liela nozīme, tajos sniegta dzejnieka pašatklāsme attiecībā ar Absolūto. Lai izvērtētu Raiņa mantojuma nozīmīgumu pasaules literatūras kontekstā, pie šī aspekta būs jāatgriežas biežāk.

Laiku, kurā brieda abu dzejnieku personība, Z. Mauriņa raksturo īsos vārdos: „19. gadsimta beigās sāka velties bezdievības ugunīgais stabs, kas šodien iznīcina Eiropu: Markss, Hēgeļa atvase, Feierbahs, Štirners, Nīče, viņi bija tie, kas kopā ar vēl dažiem citiem bruģēja

ceļu hitlerismam un staļinismam. Pārbaudījuma stunda bija aptvērusi pasauli.”⁹

Šis secinājums ir pamatots vēsturē, un joprojām vēl turpinās pārbaudījuma stunda. Jaunībā kultūrfilozofe bija pētījusi Raiņa daiļradi, daudzus gadus vēlāk jau Vācijā Z. Mauriņa par dzejnieku raksta: „Viņa gars, dzīva rietumu un austrumu sintēze, aptvēra tālus apvāršņus. Krievu ģimnāzija Rīgā, universitāte Pēterburgā, 20 trimdas gadi, sākumā Krievijas iekšienē, vēlāk Šveicē, visas šīs svešās izglītības varas nebija aizbērušas viņa latvisko senavotu.”¹⁰

A. Bīlenšteins par latviešu ticību senatnē

Latviskais senavots. Kas tas ir? Kā to atpazīt? Kā raksturot 21. gadsimta sākumā? Neapšaubāmi, ka visa latviešu klasiskā literatūra ir smēlusi no tā spēku. Kas ir šis spēks, kurš cēlis mūsu klasisko literatūru pāri valsts tapšanas laika garīgajai pašpietiekamībai Eiropas mākslas dzīvē? Ieklausīsimies A. Bīlenšteina domās, kas izteiktas pirms vairāk nekā simts gadiem gramatā *Kāda laimīga dzīve*. Par tās autoru akadēmiķis Jānis Stradiņš 1993. gadā grāmatas ievadā pasaka: „Mazai, nemiīgi apdraudētai tautai no izšķirīga svara ir savas rīcības paškritika, pareiza izdzīvošanas taktika un augsta kultūra. Ja gribam runāt par kultūras nepārtrauktību Latvijā, mums noteikti tajā jāievēro arī vārds, pat jēdziens „Augusts Bīlenšteins”. [...] Kaut arī viņa kapa vietu neiezīmē uzraksts „Latvis” kā Vecajam Stenderam, Bīlenšteinam allaž būs sava vieta kā vienam no izcilākajiem latviešu kultūras izvērtētājiem un saglabātājiem.”¹¹

Dobeles mācītājs savas autobiogrāfijas nodaļā *Vēstures studijas* raksta par latviešu ticības būtību. Lai izprastu viņa piedāvāto nopietno skatījumu uz mūsu senavotu, ir vietā garāks citāts:

„Gadu gaitā es un Latviešu literārā biedrība gan gada sapulču pārrunās, gan draudzīgā, savstarpēji rosinošā ikdienas satiksmē no būtībā formāliem valodas, gramatikas u. c.

⁵ Rainis 1978b, 181.

⁶ Rolland 1949, 217.

⁷ Mauriņa 1958, 339.

⁸ Rainis 1983, 199.

⁹ Maurina 1997, 190.

¹⁰ Maurina 1963, 120.

¹¹ Bīlenšteins 1995, 387.

pētījumiem nonācām pie padziļināta darba ar tautas tradīcijām. Iespēju robežās tās tika vāktas un publicētas. Pamazām uzradās arī trešais mērķis. Tuvāk un tuvāk saskaroties ar latviešu tautas dvēseles īstenajiem lieciniekiem, mēs ieguvām līdz šim nepazītu latviešu tautas iekšējās un ārējās dzīves pirmavotu, kura priekšā visu ieceļotāju, hroniku autoru, caurbraucēju vērotāju vai pētnieku, etnogrāfisko diletantu liecības, ja arī tie visi būtu bijuši tautas draugi, ieguva tikai otršķirīgu nozīmi. Pati tauta savās dziesmās un pasakās, savos sakāmvārdos un mīklās, savās paražās un ticējumos pasaka par sevi daudz vairāk un būtiskāk, nekā to spētu izdarīt kādas svešas tautas piederīgais. Uz šī nacionālā avota kā uz stingra pamata tagad balstās zinātne par tautas psiholoģiju. Tautas dzīves ārējām norisēm nav galvenās nozīmes tautas dvēseles izveidē. Pētījumi pamazām ievirzās garīgās dzīves dziļumā – tas dziļākais un augstākais ir dvēseles reliģiozā dzīve, un daudz ievērojamu vīru strādā tieši pie cilvēces reliģijas vēstures, izmantojot jaunākajos laikos iegūtos palīgīdzekļus.

Mums nācās apkarot nekompetentus jaunlatviešu jūsmotājus, kuri prūšu hroniku autoru maldus un izdomājumus par senprūšu kultu gribēja ar skubu attiecināt uz latviešiem pie Daugavas, tādā veidā radot latviešiem jaunu Olimpu, apdzīvotu ar vairāk vai mazāk patvarīgi izdomātām dievībām, it kā šāda mitoloģija darītu godu latviešu tautai. [...] Dr. Vilhelms Manharts savā mazajā rakstā par latviešu saules dziesmām ir norādījis, ka latviešu tautas poēzija, kas nākusi no pagānu (sic!) laikmeta, savos reliģiskajos priekšstatos par dievbijību drīzāk atrodas uz indiešu vēdu pakāpes nekā uz grieķu homēriskās dzejas pamatiem, jo tā nepazīst nekādus plastiskas formas konkrētus dievu tēlus. Kas šim uzskatam piekritīs, izrādīs daudz lielāku cieņu latviešu tautas poēzijai nekā tas, kurš latviešu tautas poēziju kļūdaini ieskaitīs velākā, mazāk pirmatnējā pakāpē. [...] Tomēr, lai kā mēs pūlētos, nekāds latviešu Olimps neiznāk – jau pirmskristiešu laikā latviešu reliģija, šķiet, bijusi primitīvs (sic!) monoteisms, par kādu runā indiešu vēdas.¹²

¹² Bīlenšteins 285, 286, 288.

A. Bīlenšteina autobiogrāfija pirmo reizi tika publicēta vācu valodā 1904. gadā Rīgā. Tas bija laiks, kad tikai vispārdrōšākie varēja cerēt uz brīvu Latvijas valsti nākotnē. A. Bīlenšteins pats, kā zinām, šo iespēju noliedza, jo neticēja tautas pašorganizācijas spējām. Taču latviešu tautasdziesmas, kuru vidū pagāja viņa mūžs, A. Bīlenšteins būs sapratis dziļi un patiesi. Un iespējams, ka viņa labestība, ko daudzkārt piemin, ir veidojusies šo dziesmu ietekmē.

Raiņa attieksme pret latviešu ticību senlaikā

21. gadsimta sākumā joprojām vēl turpinās latviešu tautasdziesmu uzdotās mīklas minēšana. Varbūt, ka drīz, lai izprastu sava senavota būtību un salīdzinātu to ar modernās Eiropas nereti maldīgajiem secinājumiem par ticības vietu cilvēka dzīvē, mēs nokāpsim no šī mākslīgi radītā Olimpa. Rainis par to 1915. gadā raksta: „Kāds reliģijas veids jaunais? Jāpieslēdz pie vecā, uzturot kultūras sakarus un sevī rādot visu kultūras vēsturi. Uzturējusi visu pirmatnību līdz šai dienai pilnā skaidrībā latviešu ticība: nav aizmirsusi, ka dievības ir dabas parādības: visi dievi ir ne personas, bet parādības pašas. Kad aizmirst seno valodu, kura runā par dabas parādībām, tad meklē šiem nesaprotamiem vārdiem saprātu un tura parādības par personām. Tad sākas mitoloģija, teikas, pasakas; visa fantāzija un dzeja aiziet mīklu minēšanā par pagātni un nedarbojas tagadnē. Poēzija top nedzīva līdz ar savu nedzīvo priekšmetu. Bet latvju tautas dziesmu dzeja ir dzīva, jo darbojas ap tagadni; dievi ir dzīvi, jo nav personas, bet ir dabas parādības. Reliģija ir tikai dzīves un tagadnes poēzija. [...] Latvju ticība nevar vairs mirt, jo mēs vairs nevaram aizmirst, ka saule ir saule, ne persona, ka pērkons ir pērkons, ne persona. Nokaut var tautu, bet ne garu. Un arī mūs nenokaus, un mēs dosim cilvēcei jaunu ticību.”¹³

Tautasdziesmas ir savdabīgs seno laiku filozofijas traktāts, un uz tām pamatojas latviešu modernās klasiskās kultūras mantojums. Tad, kad tas sāka rasties, Eiropas

¹³ Rainis 1986a, 668, 669.

filozofija, kā jau minēts, iegāja savas attīstības vispretrunīgākajā laikā. Atrāvusies no Absolūtā idejas, filozofija iestīga sektorālismā un nespēja vairs sniegt visaptverošu pasaules attīstības ainu. Lai tādā laikā nenonāktu bezsatura formālisma valgos, māksliniekam ir jāuztur dzīva saikne ar tradīciju. Latviešu tautasdziesmu laipnais plūdums, kas tolaik tika kārtots, palīdzēja tapt latviešu modernajai literatūrai un mākslai. Zaudētā vienība Eiropas filozofijā nespēja satraukt latviešu literatūru. Redzot cilvēces attīstības garīgo strāvotību pulsēšanu cauri laiku laikiem, nav grūti pamanīt, ka pēc relativisma un nihilisma posmiem cilvēks arvien no jauna meklē veldzi tajā pasaules uztverē, kas norāda uz viņa garīgo sasaisti ar Absolūto. Cilvēka dzīves galvenais uzdevums ir un paliek tapt pilnīgākam garīgā izpratnē. „Morāles likums nav kaut kas tikai subjektīvs vien, bet tam piemīt ideāla objektivitāte. Pirmlaiku cilvēks savas reālās varas pieredzi var izskaidrot tikai kā Dieva manifestāciju.”¹⁴ Vitorio Hesles – 20. un 21. gadsimtu mijas, manuprāt, nozīmīgākā filozofa – secinājums apstiprina domu par latviešu tautasdziesmu nepārvērtējamo nozīmi Eiropas kultūras vēsturē.

Cilvēka tēls tautasdziesmās un Raiņa daiļrades savdabība

Gadu simtos un tūkstošos mērām laiku, kas pagājis no tām dienām, kad tapa latviešu tautasdziesmas – dvēseles atbalss uz apkārtējo dzīvi. Pasaule ir pilnīgi izmainījusies. Taču joprojām mūs nodarbina jautājums par to, kas ir cilvēks un kāds ir viņa uzdevums. Latviešu tautasdziesmu cilvēks skaidri apzinās savu vietu laikā un telpā. Viņš zina par dzīves likumiem te, šajā saulē, un nojauš, ka tiem ir saistība ar aizsaules likumiem. Mūsu dziesmās ir saglabāta apziņa par to, ka mīsa un gars atrodas nepartrauktā mijiedarbē. Tagad, kad pasaulē ir sakrāts tik daudz ieroču, ka, tos lietojot, bojā var aiziet viss, šī apziņa ir ļoti dārga. Kāpēc tiek krāti ieroči? Aiz bailēm. Apgaismība, noliedzot Dievu, gan centās atbrīvot cilvēkus no bailēm. Vai tas būtu izdevies, ja tagad ir tik pārmērīgi

¹⁴ Hösle 1994, 94.

daudz ieroču? Turpretī dainu pasaulē bailēm nav vietas:

Tumsā gāju vakarā,
Kas jel man biedram nāca?
Dieviņš man biedram nāca,
Mēnestiņš gaišumam.¹⁵

Senajā laikā latvietim bija nepastarpinātas attiecības ar Dievu, toreiz viņš būs gājis godbijībā pret cita un savu dzīvību. Taču Raiņa daiļrades laikā M. Šēlera minētais „sirdsapziņas brīvības” postulāts bez tā satura izpratnes bija kļuvis par morālas indifferences pamatu. Atļauts bija viss, līdz varas pozitīvisms 20. gadsimta vidū īstenojās vēl nebijušā garīgā un fiziskā varmācībā.

Raiņa skatuves darbi ir rakstīti moderna teātra valodā, un tie bez pūlēm ierindoja Rietumeiropas labākajā skatuves literatūrā. Vienlaikus latviešu dzejnieka drāmas ietver atšķirīgu kodolu, kas nav meklējams nacionālā atribūtiskā, bet ir dziļāku motīvu radīts. Tā kā dzejnieks apzinājās latviešu kultūras izcelsmes senumu, intensīvi lasīja dainas un izprata to būtību, saprotams, ka viņa daiļradi būs ietekmējusi vēsts par dzīvības nebeidzamību, par dzīvi šajā un viņā saulē un par likumībām, kas saista abas saules.

Pievērsīšos divām lugām, kuru vēstījumam Eiropas naktņē varētu būt liela vērtība – drāmai *Uguns un nakts* un saulgriežu pasakai *Zelta zirgs*.

Uguns un nakts – tagadnes saskarsme ar pagātni nākotnes vārdā

Drāma *Uguns un nakts* ir sarakstīta 1906. gadā, Rainis tajā pratis izteikt tautas seno pasaulesizpratni modernā skatuves valodā. Ieskatoties tēlos no simtgadu attāluma, redzams, ka par to liecina ne jau ārējais veidols – no citiem tālaika darbiem Eiropā šī drāma atšķiras ar sižeta loģiku un tēlu iekšējo konsekvenci. Kā Rainis vēlāk atzīst, luga tapusi ātri: „... tur ņēmu aši, kas gadījās no lielā gatavo domu un gleznu daudzuma, kas manī bija sakrājies.”¹⁶ Iespaidi,

¹⁵ Liepu laipa 1990, 34.

¹⁶ Rainis 1986a, 451.

kas pārtapuši gleznās, ir sen briedināti, un tas noticis tagadnes notikumu saskarsmē ar pagātnes mantojumu, taču nākotnes vārdā. Daudzslāņainais un smalkā arhitektoniskā konstrukcijā celtais darbs uz skatuves ar toreizējām tehniskajām iespējām vēl nebija realizējams atbilstoši tā būtībai. Vēlākos gados darba analīzei ceļā stājās ideoloģiski strīdi par latviešu tautas ticību, par tās noslieci uz Rietumu vai Austrumu kultūras pusi. Vēsturiskums kā metode liedza lugas garīgā kodola atklāsmi, toreiz visu centās pamatot vulgārsocioloģiski. Šādi uzskati nav pārvarēti arī vēl tagad. „... Mums ir jāatzīst, ka mūsdienu pasaules kultūra ir slima – daļas ir patstāvīgojušās no veselā, jo nav garīga vienotības punkta, uz kuru tās varētu atsaukties.”¹⁷ Vitorio Hesles secinājums aicina mūs nopietnāk ieskatīties latviskajā senavotā, kas liecina par šāda vienotības punkta esamību latviešu dainās. „Kādēļ pats pārvaldu sevi?” jautā Rainis. „Kādēļ darbojos tikai priekš savas tautas? Aiz ekonomijas. Cilvēce nepastāv kā tāda, viņa ir kopojušs no tautām, un tautas kopojušs no indivīdiem.”¹⁸ 1906. gadā, kad tapa *Uguns un nakts*, laikmeta pretrunas meta augstu vilni, bet Vakareuropā tolaik, kā jau minēts, mākslā valda pašpietiekamības lozungs „māksla mākslai”. Dzīvei tas bija tāls, un konstruktīvi tam sekot nevarēja. Latviešu dzejnieks nepiederēja nevienam no modernajiem virzieniem: „... Bet es esmu maz atkarīgs no modernības. Es pats savs.”¹⁹

Dziļa, plaša un savdabīga ir Raiņa izveidotā mākslas pasaule. Drāmas nosaukums *Uguns un nakts* vedina domāt par pārlaicīgām cīņām, kam dots skatuvisks veids. Skatuves valoda ir mainīga, to nosaka daudzi elementi. Lai tā konkretizētos izrādē, ir svarīgi atklāt, kas ieslēpts darba zemdegās un ārēji nav aprakstīts. Zemdegās paliek autora laika izjūta, tas, kadēļ viņš strādā. Rainim šajā ziņā ir pietiekami daudz liecību – viņš nestrādā sev, bet tautai, kura tikai vēl cīnās par savas valsts tiesībām. Un šai tautai ir liela, bagāta un sena kultūra.

¹⁷ Hösle 1994, 145.

¹⁸ Rainis 1986a, 665.

¹⁹ Turpat, 592.

Spīdola un Melnais bruņinieks laikmeta tendenču kontekstā

Spīdola, laikmeta garīgo strāvājumu pretrunīgais iemiesojums, tapa laikā, kad cilvēks, atrauts no esības absolūtā centra, bija kļuvis par dažādu eksperimentu objektu. Toreiz tika gribēts pārcilvēks, lepna cilvēks, jaunais cilvēks... Arī Spīdolas tēlā atrodamas visu šo eksperimentu nojausmas. Viņa zina tikai mērķi, bet tas ir abstrakts un tāls, tam nevar izsekot, un tas pamatojas viņā pašā. Subjektīvais te ir galvenais, un tas arī Spīdolu tik ļoti atšķir no Laimdotas. Otrā cēliena sākumā, sarunā ar Kangaru viņa vēl teic:

Tu elles kalps, tu neesi līdzīgs man,
Es kalpoju tikai sev,
Viss, arī tu, ir mans rīks.²⁰

Subjektīvais spēks ir destruktīvs, jo tas grib pats sevi, nejut atbildību ne pret vienu un vienmēr ir gatavs uz ētisku regresu. Bet Spīdolas tēlā atklājas latviskā senavota galvenā iezīme – viņa upurē savu patmīlu un iet palīgā Lāčplēsim cīņā ar Melno bruņinieku:

Vēl cīņa nav galā un nebeigsies,
Tev, Lāčplēsi, Spīdola palīgā ies!²¹

Par kādu cīņu šeit ir runa, un kas ir Melnais bruņinieks, ar ko jācīnās Lāčplēsim?

20. gadsimta sākumā mērķa un vērtību racionalitāte ar lielu paātrinājumu attālinājās viena no otras, kam iemesls bija arī naudas patstāvīgošanās. 1900. gadā Leipciģā tiek izdota Georga Zimmela grāmata *Naudas filozofija* – abstraktais medijs „nauda” tiek iepludināts cilvēku apziņā kā brīvības nesējs. Bet kādu brīvību tas nes? Ieklausīsimies, ko autors secina grāmatas nobeigumā: „Milzīga vēsturiska nozīme ir brīvības negatīvajam raksturam, ko tai piešķir nauda. 18. un 19. gadsimta valdību aizliegumi „uzpirkt” zemnieku zemes, kā šķiet, pamatojās sajūtā, ka zemniekam tiek nodarīts pāri, ja pret samaksu tiek atņemta viņa zeme. [...] Zeme zemniekam bija kaut kas vairāk nekā tikai tās kailā īpašuma vērtība: tā bija viņa lietderīgās darbības iespēja, tā bija viņa interešu centrs, virzienu

²⁰ Rainis 1980, 201.

²¹ Turpat, 314.

dodošs dzīves saturs, ko viņš uzreiz zaudēja brīdī, kad zemes vietā viņam nu piederēja zināma naudas summa. Viņš ieguva brīvību no kaut kā, bet neieguva brīvību uz kaut ko. Lai izprastu mūsu laiku, nebūt nav maznozīmīgi, ka tā ir tikai negatīva brīvība, ko naudas īpašums dod iepretī jebkuram citam īpašumam, kurš mūs vienmēr tur atkarībā no tā paturēšanas un lietošanas noteikumiem [...] un tā nu ir arī skaidrs, ka mūsu laiks, kam noteikti pieder vairāk brīvības nekā jebkuram citam agrākam laikam, tomēr nevarēs būt priecīgs par šo brīvību.”²²

Viens no galveniem *Uguns un nakts* personāžiem ir Melnais bruņinieks. Kaut arī uz skatuves viņu redzam maz, ap viņu tomēr notiek visa darbība, viņš vienmēr ir it kā klātesošs. Lugas prologā 1907. gadā Rainis apraksta viņa ienākšanu: „Notālem iet ar ņirdzīgi saviebtu seju virsaitis Kangars, aiz viņa tumšs bars. Bet tos visus un raganu meitas, un veco raganu, un velnus savā priekšā baidīdams, nāk Melnais bruņinieks.”²³ Tātad viņa rokās ir liela vara. Bet pirms Melnā bruņinieka Rainis raksturo Spīdolu: „Savrup, lepnu kareivju bara priekšā, sarkani zeltainā spožumā iet pati valdošā Spīdola ar spīdošām acīm.”²⁴ Spīdola un Melnais bruņinieks drāmā ir cieši kopā vīti tēli. Pirmajā cēlienā senlatviešu pilī sarunā ar Aizkraukli Spīdola par sevi vēl saka:

Bet atstāj mani manā patvaļā,
Jo vētru nevar lapsas cilpā ķert
Un zvaigzni nevar gudri pamācīt.²⁵

Naktis Spīdola vada ar „draiskām meitenēm”, kas „nau kautras”, un viņa liek „velna skuķiem velna zēnus” saukt. Tos tad arī atsauc. Bet, kad Spīdola, „kā pēdējā ietrinusies acis”, redz nākam Melno bruņinieku, viņa iesaucas:

Ko redzu? – Melnais bruņinieks pats!
Ko nāk viņš, tas aklais, mūžam nopietnais?²⁶
Jā, ko viņš nāk Raiņa lugā?

²² Simmel 1900, 722.

²³ Rainis 1980, 170.

²⁴ Turpat, 169.

²⁵ Turpat, 177–178.

²⁶ Turpat, 182.

(Viņš iznāk lēni, smagi, ir akls, nāk atspiedies uz vedēja.)

Melnais bruņinieks (uz Spīdolu):

Es atnāku tev uzdevumu nest.

Spīdola:

Es pati sevīm uzdevums,

Man cita nau.

Melnais bruņinieks:

Tev vēlēts iegūt spēku priekš tumsas valsts [...]

Tev postīt būs to, kas nāk –

Kas jutīsies tik stiprs un pādrošs,

Ka kustināt sāks tumsas pamatus [...]

Jā, zemes virsū dod jau viņam laimi

Un atver visus zemes daiļumus,

Lai viņam mūžam pietiek:

Baudīt un dzīvot, un taupīt sevi,

Un neziedoties, bet citus ziedot,

Līdz visu, kas dzīvs ir, nodos un pārdos

Un beigās kļūs gatavs priekš mums [...]

Nakts tomēr reiz aprīs saujiņu gaismas!²⁷

Mēs katrs būsīm šo teikumu arī ikdienā pa reizei dzirdējuši. To pasakot, tiek noliegta garīgā darba ideālā nepieciešamība.

Melnais bruņinieks uz skatuves ir tikai īsu brīdi – pirmā un pedējā cēlienā. Taču visa darbība ir ap viņu savīta, viņš ir valdītājs. Un no viņa mūs brīdina Spīdola:

Ļauns ienaidnieks nācis Latvijā:

Nāc, iesim, ved mūs, vadoni;

Ej, uzveic naidniekus, Lāčplēsi!²⁸

Otreiz viņš ienāk īsi pirms piektā cēliena beigām „akls, ļoti bagāti ģērbies, viņš tiek vests no kāda zēna”.²⁹ To redzot, Spīdola iekliedzas. Svētku miers ir izjaukts, tiek provocēta Lāčplēša un Melnā bruņinieka divcīņa. Savu mērķi viņš neslēpj:

Es viens visu tautu šo gribu šaust!³⁰

Viņš gan pats runā, ka nākot no tatāriem, kas „visas zemes zirgu pakaviem min”, un viņš arī latvjus tā samīšot. Taču Spīdola brīdina:

²⁷ Rainis 1980, 186.

²⁸ Turpat, 279.

²⁹ Turpat, 303.

³⁰ Turpat, 308.

Nē, Lāčplēs, še viltus! [...]
Tavs liktens te: aklais, tam zobens ir zelts,
Pār tevi un tautu ļauns ierocis celts!³¹

Precīzs un skaidrs Melnā bruņinieka raksturojums – „tam zobens ir zelts”, zelts ir viņa ierocis. Par to runā arī G. Zimmels iepriekš minētajā darbā *Naudas filozofija*. Ja noliedz Dievu, vērtības patstāvīgojas, tām nav vairs Absolūtā likuma, ar ko tās būtu samērojamas. Un Rainis nojauš, ka uzvarēt šo ļauno ienaidnieku varēs tikai visas tautas kopā:

Ne zeme pret zemi tad karos,
Bet visas kopā pret tumsu.
Tad aklais melnais uzveikts kļūs!³²

Laikā, kad dzīves sapratnes galvenā metode bija vēsturiskums, kad tika noliegts Absolūtais, šajās Raiņa rindās tika interpretēta šķiru cīņa, kam bija jābeidzas ar proletariāta uzvaru. Šāds skaidrojums neatbilst Raiņa intencēm, jo dzejnieka māksla smēļ no dziļākiem avotiem, un viņa mantojuma analizē tie ir jāņem vērā. Raiņa dramaturģiskais smalkums īpaši izpaužas viņa prasmē apvienot ikdienišķo ar dziļu domu diskursu. Drāma *Uguns un nakts* ir kā spilgts filozofijas traktāts par cilvēka esības cīņām tajā izpratnē, ko smēļam no latviskā senavota un kristīgā pasaules uzskata.

Saulgriežu pasaka *Zelta zirgs*

Darbs sarakstīts 1909. gada vēlā rudenī un tapis nedaudzās nedēļās. Rainim tad rit 45. mūža gads. Ir jau uzrakstīta drāma *Uguns un nakts*, izkristalizējies mākslas mērķis. Viņš šo savu darbu vēstulē nosauc par domu lugu: „Tur bija taisnība „Dzimtenes Vēstneša” kritiķim, kurš saka, ka virsraksts lugai tāpat simbolisks kā pati luga, kuru var saprast tikai lielie. Maziem paliek tik skatīšanās. Jaunais teātris līdz šim diemžēl daudz ko pārpratis; tā arī šo lugu. Tur vajadzēja izpalīdzēt aktieriem no vadības puses, un avīžu aizrādījumos vajadzēja teikt, ka luga ir domu luga.”³³ Tātad luga ir rakstīta pieaugušajiem.

³¹ Rainis 1980, 308.

³² Turpat, 311.

³³ Turpat, 574.

Par to, kādas domas valdīja Rietumeiropas gaisotnē 20. gadsimta sākumā, jau tika minēts. Rainis bija stājies pretī formālismam un tieksmei irdināt dzīvi subjektīvā pašprietiekamībā. Dzejniekam dzīve bija darbs, autobiogrāfiskajā poēmā *Saules gadi* viņš par to runā:

Ne dēļ baudas mūsu dzīve,
Pienākumā mēs to nesam, –
Esam likti dzīvē pildīt
Pasaulsdzīves uzdevumu.³⁴

Lugas *Zelta zirgs* galvenais konflikts ir pašapmierinātības un ideāla sadursme. Tā atklājas ik ainā. Savīta grodā spriegumā, šī sadursme ļauj lugā uzvarēt ideālam. Antiņa sapnis ir piepildīts – Saulcerīte ir atkal dzīva. Kā visi Raiņa darbi, arī šis ir filozofiski smalki stīgots. Sociālpsiholoģiskā drāmā tiek konfrontēti divi pasaules uztveres principi: tēvam mirstot, Antiņš ir norūpējies par viņa dvēseles ceļu aizsaulē, savukārt brāļi neko negrib zināt par dvēseli, viņiem rūp nauda, ko tēvs varētu būt sakrājis. Ļoti spēcīga luga par dvēseles atmodu un materiālisma destruktīvo pašsaglabāšanās tieksmi. Īpaši aktuāla šī problēma kļūst lielu sociālu lūzumu laikos. Ar *Zelta zirgu* esam saņēmuši dziļu ideju drāmu pasakas tēlainībā, vienu no nozīmīgākajiem dzejnieka dramaturģiskajiem darbiem. Tās varoņiem nav stingras nacionālās piederības. Tāpat kā *Jāzepe un viņa brāļi* tie risina pārlaicīgas un visiem cilvēkiem svarīgas tēmas. Iespējams, tāpēc arī Rainis pats tulko lugu vācu valodā.

Saulcerītes tēls ticis dažādi skaidrots, bet saistīt to tikai ar latviešu tautas vēsturi, šķiet, būtu par maz. Viņas būtība ir plašāka, par to liecina jau vārds – Saulcerīte. Citās valodās tas ir grūti tulkojams, taču mums tas ir labi saprotams – tā galvenais motīvs ir cerība.

Zinot laiku, kurā luga tapa, nav grūti saprast, ka šis tēls personificē Eiropā toreiz zaudēto cerības un ticības ideju, bez kuras nav iespējama cilvēku dzīve. „Kad tu aizgāji, aizgāja arī mūsu laime. Mūsu pils tika vienuļa; ļaudis sāka staigāt domīgi, druvas tapa sausas

³⁴ Rainis 1978a, 326.

un neauglīgas, no pļavām nāca čūskas ārā.”³⁵ Tā karalis atstāsta meitai savas bēdas. Arī daudzi ieraksti Raiņa dienasgrāmatā liecina, cik ļoti viņš bija norūpējies par sirdsapziņas brīvības saukli, kādu to redz M. Šēlers. Toreiz katram, kurš savu dzīvi vadīja saskaņā ar sirdsapziņas balsi, lai strādātu, bija jāiespēj palikt vientuļam liela pulka vidū.

Antiņa tēls, par kuru Rainis vēstulē 1909. gadā raksta: „... Bet viens vientiesīgs Antiņš tur ir, domāts dzejnieks,”³⁶ iemieso cilvēku, kurš, ideāla vadīts, spēj pārvarēt savu kūtrumu. Viņa cīņas ieroči ir garīgi, un tie nav saistīti ar piederību kādai noteiktai sociālai vai nacionālai videi. Bet tas, ka bērni ir tie, kuri aicina iemīgušo celties un doties darbā:

Celies augšā! Ko tu guli?

Ej pie sava darba, puisīt! (..)

Celies pats! Cel savas ilgas!³⁷ –

norāda uz darba iesaisti trīs laiku dimensijā: no pagātnes caur tagadni uz nākotni.

³⁵ Rainis 1980, 496.

³⁶ Rainis 1986b, 209.

³⁷ Rainis 1980, 415.

Šim principam savā dramaturģiskajā daiļradē Rainis allaž paliek uzticīgs. „Cel savas ilgas!” – „ilgas” ir citās valodās grūti tulkojams ļoti ietilpīgs latviešu valodas vārds, kas, iespējams, apkopo senu un viedu dzīvesziņu. Garīgai dzīvei pacelt var tikai ilgas, un ikdienas gaitā tās ir jākopj. Raiņa polemika ar sava laika dekadentisko garu lugā atklājas pārsteidzoši tieši; smalkās, it kā nejausās situācijās *Zelta zirgā* rotaļīgi izpaužas dzīvei pārļaicīgi nepieciešamais. Raiņa saulgriežu pasakas ceļš Eiropas nākotnē vēl tikai sācies, un, palikdams uzticīgs avotam, no kura tas smēlis spēku, *Zelta zirgs* varēs liecināt par latviešu senkultūras augsto garīgumu.

Patvarīga subjektivisma izraisītai morālai krīzei, kā zināms, seko ekonomiska un finanšu krīze, kas 21. gadsimta sākumā nu ir pārņēmusi pasauli. Lai to pārvarētu miera ceļā, bet vairs nav pieļaujams cits ceļš, visās jomās ir jāņem vērā cilvēka atbildība par esību. Šajā ziņā Raiņa drāmu idejas spēj pasaulei atgādināt par nelielas un senas Eiropas tautas kultūras viedumu.

VĒRES

Bīlenšteins, Augusts (1995) *Kāda laimīga dzīve*. Rīga : Rīgas Multimediju centrs

Hösle, Vittorio (1994) *Philosophie der ökologischen Krise*. 2. Aufl. München : C. H. Beck

Liepu laipa : Tautas dziesmu izlase (1990) Rīga : Zinātne, 1990, 34

Maurina, Zenta (1963) *Denn das Wagnis ist schön*. 6. Aufl. Memmingen: Maximilian Dietrich.

Maurina, Zenta (1997) *Dostojevskij: Menschengestalter und Gottsucher*. 5. Aufl. Memmingen : Maximilian Dietrich

Mauriņa, Zenta (1958) *Die weite Fahrt*. 3. Aufl. Memmingen : Maximilian Dietrich

Rainis (1978a) *Kopoti raksti*, 4. Rīga : Zinātne

Rainis (1978b) *Kopoti raksti*, 5. Rīga : Zinātne

Rainis (1980) *Kopoti raksti*, 9. Rīga : Zinātne

Rainis (1983) *Kopoti raksti*, 17. Rīga : Zinātne

Rainis (1986a) *Kopoti raksti*, 24. Rīga : Zinātne

Rainis (1986b) *Kopoti raksti*, 25. Rīga : Zinātne

Rolland, Romain (1949) *Aus meinem Leben*. Amsterdam : Querigo

Scheler, Max (1954) *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Bern : Francke

Simmel, Georg (1900) *Philosophie des Geldes*. Leipzig

PROFESORS PAULS GALENIEKS POLITISKĀS KRUSTCELĒS UN KRUSTUGUNĪS

Aleksis Dreimanis, ģeologs un sabiedriska darbinieks. Dzimis 1914. gada 13. augustā Valmierā. Studijas Latvijas Universitātē beidzis 1938. gadā un darbojies tās Ģeoloģijas un paleontoloģijas institūtā par asistentu, lektoru un privātdocentu līdz iesaukšanai Latviešu leģionā (1944). Tanī leitnants Dreimanis bijis kara ģeologs, izņemot 1944. gada beigās 43. pulkā Kurzemes frontē. 1945. gada aprīlī nosūtīts uz Itāliju un pēc kara tanī bijis 18 mēnešus angļu gūstā. Ārkārtas profesors Baltijas Universitātē (1946–1948).

1948. gadā ieceļo Kanādā un darbojas par mācībspēku Rietumu Ontario Universitātē Londonā, Ontario. Pēc pensionēšanās (1980) turpina zinātnisku darbu. Aktīvs latviešu sabiedriskos pasākumos un starptautiskās ģeologu organizācijās. 1953.–1971. gadā Latviešu nacionālās apvienības Kanādā padomes priekšsēdis.

Ievads

Pauls Galenieks (1891–1962) bija profesors botānikā kā Latvijas Universitātē, tā Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā. Latvijas neatkarības laikā viņš daudz rakstīja avīzēs un žurnālos par Latvijas dabu, astronomiju un citām dabaszinātņu tēmām, rediģēja žurnālu *Daba*, vadīja ekskursijas¹ un bija aktīvs akadēmiskās biedrības (vēlāk vienības) *Kāvi* vecbiedru saimē.

Tālākais stāstījums ir balstīts galvenokārt uz P. Galenieka dēla Imanta atmiņām. 1994. un 1997. gadā viņš tās atsūtīja man.² Imants bija mans students Latvijas Universitātē pagājušā gadsimta 40. gadu sākumā, un 90. gados viņš man daudz stāstīja par sava tēva un citu sabiedrisko darbinieku likteņiem padomju okupācijas laikā vai arī rakstīja par viņiem un saviem 11 gadiem Baldones mežā. Šai meža slēptuvē Imanta tēvs kādā no sa-

viem pārtikas piegādes gājieniem bija pastāstījis par to, kā padomju vara viņu izmantoja 1940. gadā.³

Pirmās padomju okupācijas laiks

P. Galenieku Latvijā plaši pazina un respektēja kā sabiedriski aktīvu zinātnieku. Šī iemesla dēļ pirmās padomju okupācijas sākumā 1940. gadā abu t. s. Tautas saeimas (turpmāk – Saeima) vēlēšanu kandidātu sarakstu organizētāji aicināja P. Galenieku kandidēt viņu sarakstā. Pirmie bija komunistu un bezpartejisko saraksta pārstāvji, kas lūdza viņu kandidēt kā bezpartejisko. P. Galenieks sākumā nav gribējis kandidēt, bet viņa sieva docente Marija Galeniece viņu pierunāja, skaidrodama, ka šī vieta Saeimā nepalikis tukša, jo ir paredzams, ka tas būs vienīgais saraksts vēlēšanās un par deputātu ievēlēs kādu mazāk zinošu un sliktāku cilvēku. Taču nākamajā dienā sabiedriskais darbinieks Atis

¹ Galenieks 1994a.

² Galenieks 1994a; Galenieks 1994b; Galenieks 1994c; Galenieks 1997.

³ Galenieks 1997.

Ķeniņš aicināja P. Galenieku kandidēt otrā sarakstā, ko organizēja nacionāli noskaņotie politiķi, bet bija par vēlu tajā kandidēt. Staļina emisārs Andrejs Višinskis, A. Ķeniņa skolasbiedrs, bija atļāvis viņam organizēt šo sarakstu, bet vēl pirms saraksta pieņemšanas visi tā dalībnieki tika apcietināti. Tā P. Galenieks izglābās no apcietināšanas, bet Saeimā padomju okupanti viņu veikli izmantoja. Kad jaunievēlētā Saeima sanāca 1940. gada 21. jūlijā savā pirmajā sēdē, bija noorganizēta P. Galenieka vienbalsīga ievēlēšana par sēdes vadītāju. Jau pirms sēdes sākuma PSRS sūtis V. Derevjanskis iedeva P. Galeniekam sēdes protokolu un pieteica stingri to ievērot, sēdi vadot. Viens no šajā protokolā ierakstītiem vienbalsīgiem lēmumiem bija Latvijas pasludināšana par padomju republiku. Pēc Latvijas Satversmes noteikumiem Saeima šādu lēmumu nevarēja pieņemt, tam bija vajadzīga tautas nobalsošana. Lai nodrošinātu padomju varai vēlamu lēmumu pieņemšanu, Saeimas sēdes telpā visapkārt bija apbruņoti sarkanarmieši.

Profesora P. Galenieka kolēģi un arī Imants bija sašutuši par Saeimas nelikumīgo lēmumu Latvijai pievienoties Padomju Savienībai, bet viņi neuzdrošinājās to pārrunāt ar profesoru P. Galenieku.

Kā Saeimas sēdes priekšsēdim P. Galeniekam bija arī jāpiedalās A. Kirhenšteina vadītajā delegācijā, kas devās uz Maskavu. Maskavā A. Višinskis iedevs katram delegācijas loceklim tematu, par ko runāt. A. Višinskis teicis P. Galeniekam, lai viņš stāstot par gara tumsību Latvijā un skolu zemo līmeni. P. Galenieks atbildējis: „Tā es nevaru runāt, ko mani kolēģi par to teiks?” Tā P. Galenieks bijis vienīgais delegācijas loceklis Maskavā, kas nav uzstājies ar runu. Kad delegācijas locekļi atgriezās viesnīcā, katrs savā istabā atrada uz galda aploksni ar 5000 rubļiem. Šī nauda P. Galeniekam bija atgādājusī Jūdasa saņemtos 30 sudraba grašus par viņa nodevību. P. Galenieks šos rubļus neizlietoja nedz savām personīgajām vajadzībām, nedz ģimenei. Viņš par to pirka zinātniskas grāmatas un žurnālus augstskolas darbam un lielu kaudzi atveda jau no Maskavas. Atgriezies no Maskavas, P. Galenieks turpināja darbu kā botānikas profesors Lauksaimniecības

akadēmijā, un 1940. gadā viņš bija arī tās rektors. No 1940. līdz 1941. gadam viņu ievēlēja par deputātu kā Latvijas PSR Augstākajā Padomē, tā arī PSRS Augstākajā Padomē, bet bez jebkādiem īpašiem uzdevumiem. Galvenais bija darbs Lauksaimniecības akadēmijā un sagatavot publicēšanai grāmatā *Daba un mēs* savus 20. un 30. gadu populārzinātniskos rakstus, kurus viņš bija parakstījis ar pseidonīmu Omegārs.

Vācu okupācijas laiks

1941. gada otrajā pusē vācu okupācijas vara P. Galenieku apcietināja un tiesāja. Tā kā viņš nebija komunisti un par viņu bija daudz labu liecību, tiesa viņu attaisnoja. Pēc divām nedēļām viņu atkal apcietināja, jo Berlīne neļaujot nesodīt tik augstas Padomju Savienības amatpersonas. Šoreiz viņu sodīja ar diviem mēnešiem Salaspils koncentrācijas nometnē un pēc tās neļāva strādāt par mācītājspēku. P. Galenieks pārcēlās dzīvot savās lauku mājās Baldones *Rozītēs* un Izglītības ģenerāldirekcijas uzdevumā rakstīja grāmatu par augļu dārzu atjaunošanu, jo tie bija izsaluši iepriekšējā ziemā. 1944. gadā grāmata bija salikta iespiešanai, bet to nepaguva nodrukāt, jo mainījās okupācijas varas.

Otrās padomju okupācijas laiks

Kad sarkanarmija iebruka Latvijā 1944. gadā, Baldones mežos slēpās vairāki jaunieši, kuri vairījās no iesaukšanas leģionā. P. Galenieks iespēju robežās palīdzēja ar pārtiku dažiem, kas slēpās *Rozīšu* tuvumā. Viens no tiem – rīdzinieks Oļegs Tihonovskis – vēlāk rakstīja avīzēs, ka viņa un P. Galenieka vadībā Baldones partizānu grupa ar izdomātiem vārdiem iznīcinājusi 30 vāciešus, uzbrūkot viņiem uz Baldones–Ķekavas ceļa. Šis stāsts ir pilnīgs izdomājums, bet ir iekļūvis vairākās vēstures grāmatās. Imants tajā laikā bija brīvprātīgais vienā no latviešu policijas pulkiem, bet tēvs viņam vēlāk stāstīja, ka vienīgie uzbrucēji vāciešiem Baldones mežos bija krievu tanki. Tie pie Lejas ezera sašāva vācu autokolonnas, kas pa Baldones–Daugmales ceļu evakuēja Baldones kara hospitāli, un nonāvēja divus šoferus.

1944. gada oktobrī P. Galenieks atgriezās Rīgā, lai atjaunotu mācību procesu Latvijas Valsts universitātes Botānikas katedrā, vēlāk arī Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā. Tas bija grūts darbs, jo mācītbspēku vairums bija emigrējis. LVU vadība iecēla P. Galenieku par Bioloģijas fakultātes dekānu, Botānikas katedras vadītāju un LVU Botāniskā dārza direktoru. Tomēr komunistu varasvīri P. Galeniekam neuzticējās, jo viņš nebija bēdzis uz Krieviju, vāciešiem ienākot, un vācieši nebija viņu nošāvuši. Tāpēc tie viņu bieži traucēja darbā vai arī izteica dažādus pārmetumus. Viens no bīstamākajiem bija 1946. gada 2. oktobrī komunistiskās partijas avīzes *Cīņa* Nr. 230 publicētais lappusi garais LPSR Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekļa (arī LKP CK ideoloģiskā sekretāra – red.) Arvīda Pelšes raksts „Kam tic profesors Galenieks”.⁴ Tajā izteikti graujoši politiski pārmetumi P. Galeniekam sakarā ar viņa runu inženierzinātņu studentu izlaiduma aktā. Šajā rakstā citēti vairāki P. Galenieka runas fragmenti, bet sagrozītā veidā, un secināti varbūtējie padomju iekārtai kaitīgie P. Galenieka uzskati. Rakstā plaši iztirzāta komunisma ideoloģija un apgalvots, ka latvju tauta tai paļaujas, izņemot nelielu tautas ienaidnieku saujīņu.

Citēšu dažus A. Pelšes raksta teikumus, kas attiecas uz P. Galenieku. „Viņš (P. Galenieks – A. D.), starp citu, sacīja: „Ieteicu jaunajiem inženieriem neticēt nevienam cilvēkam, nevienai idejai, nekādai autoritātei. Paļauties drīkst tikai uz saviem spēkiem. Dzīvē viss mainās un viļ, un paļauties var tikai uz sevi... Laiki mainīsies, draugi atstās, un tam, kas uz kaut ko paļāvās, kaut kam ticēja, būs nepatīkšanas.” [...] Cienījamam zinātnes vīram pašam ir kaut kāda ticība. Viņš, piemēram, tic, ka „laiki mainās”, viņš ieteic jaunajiem inženieriem veselu filozofisku koncepciju, kurai pats, acīm redzot, tic un vēlas, lai tai ticētu plašāka auditorija. [...] Palūkosimies, kāds filozofisks pamats ir šādai runai, un kādu politisku tendenci sludina profesors Galenieks. Tātad lieta negrozās ap profesora subjektīvajiem pārdzīvojumiem, bet ap noteiktiem uzskatiem, kurus viņš propagandē. [...] „Neticēt nevienam cilvēkam, nevienai

idejai, nevienai autoritātei” nozīmē šaubīties par visu, izņemot savu „es”, noliegt visu. Tātad no saviem subjektīvajiem individuālajiem augstumiem var visiem uzspļaut – i iepriekšējai sabiedrības attīstības vēsturei, i zinātniskajām idejām, i modernajām progresīvajām parādībām sabiedrības dzīvē utt., u. tml. Lūk, ko nozīmē teorija „nevienam neticēt”. Šis absolūtais „uzspļaušanas” skepticisms ir ļoti vecu filozofisku grabažu atraugas, grabažu, kuras filozofijas vēsturē saucas par subjektīvo ideālismu. [...] „Šīs filozofijas nejdzība – saka Ļeņins – ir tā, ka tā noved pie solipsisma, pie atziņas, ka eksistē vienīgi tikai filozofējošais indivīds.” Ļeņina darbi, XIII sēj., 78. lpp. Un, lūk, kādu nejdzīgu teoriju šī gada vasarā iedomājas sludināt profesors Galenieks. Nevienam cilvēkam ar veselu saprātu nevar piekrist šai filozofijai, jo tā ir pretsabiedriska.”

Tālāk seko plaša diskusija marksisma-ļeņinisma garā, citējot Ļeņinu, par latviešu tautas vēsturi, padomju iekārtu, padomju varu un Staļina „ģeniālo vadību” Padomju Savienībā. Atkārtoti izsacīti asi pārmetumi profesoram P. Galeniekam. Piemēram, „lai no kādas puses pieietu profesora Galenieka filozofijai, tā neuztur saskari ar reālo dzīvi. [...] Tādēļ, jo ātrāk to atmetīs, jo ātrāk atradīs iemīto padomju ceļu. [...] Ar profesora muti sākusi runāt no kapa vecā mirusī buržuāziskā Latvija”.

Līdzīgi ir arī A. Pelšes raksta pēdējie teikumi: „Kā redzam, profesors Galenieks arī runā par to, ka laiki mainīšoties un šai sakarībā draud ar nepatīkšanām cilvēkiem, kas tic padomju idejām. Līdz ar to viņš ieskaita pats sevi vienā kompānijā ar rūdītiem reakcionāriem, ar buržuāziskiem nacionālistiem. [...] Mēs esam pārliecināti, ka jaunie inženieri, kurus Galenieks pamācīja izlaiduma vakarā, ka vispār latviešu un padomju jaunatne, latviešu intelīģence ar sašutumu novērsīsies no profesora Galenieka reakcionārās filozofijas, neizbēsis no viņa draudiem un nenovērsīsies no plašā un gaišā padomju ceļa, bet tā ar visiem saviem spēkiem kalpos padomju tautai.”

Otrā dienā P. Galenieks iesniedza ziņojumu LVU rektoram Matvejam Kadekam par savu runu inženierzinātņu studentiem un tās sagrozījumu A. Pelšes rakstā. Viņa runu

⁴ Pelše 1946.

A. Pelšem bija atstāstījis docents Aleksandrs Mālmeisters (vēlākais Latvijas PSR ZA akadēmiķis (no 1958), PSRS ZA korespondētājloceklis (no 1970)), kurš bija sēdējis tālu un varbūt nav labi sadzirdējis un pareizi sapratis viņa runu. P. Galenijs piedāvāja iesniegt atlūgumu no amata, bet rektors M. Kadeks atbildēja, lai neņem šo rakstu pie sirds un strādā tālāk. A. Pelše esot to rakstījis tikai tāpēc, lai rādītu pasaulei, ka Latvijā ir demokrātija, ka tur cilvēkus var stipri kritizēt, bet par šo kritizēšanu viņi netiek apcietināti. P. Galenijs raksturoja rektoru M. Kadeku kā eiropieiski domājošu cilvēku.

1948./49. gadā P. Galenijs saņēma vairākus pārmetumus par to, ka viņš savā pētniecības darbā ignorējis I. Mičurina un K. Lisenko bioloģijas mācības, bet atzinis mendelisma iedzimtības mācību, kā arī rediģējis mendelista A. Dorfmaņa „Vispārīgās bioloģijas” kursu un šīs savas kļūdas līdz šim nav atzinis. Šos pārmetumus asā kritiskā rakstā vispirms izteica LPSR Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis un žurnāla „Padomju Latvijas Bolševiks” redaktors Jānis Bumbiers. Viņš tajā arī pārmet P. Galeniekam viņa stūrgalvīgo klusēšanu pēc A. Pelšes raksta. P. Galeniekam bija jāpublicē atvainošanās raksts ar solījumu laboties, kā arī vēstule A. Pelšem.

1949. gada 4. janvārī vēl sekoja pārrunas par J. Bumbiera apsūdzībām LVU Bioloģijas fakultātes padomē. Noklausījusies P. Galenika atbildi, padome pieņēma lēmumu, kurā vispirms atzina, ka atbilde J. Bumbieram esot P. Galenika pirmais nopietnais mēģinājums novērtēt savas ideoloģiskās kļūdas bioloģijas zinātnē, kā arī liecinot par viņa vēlēšanos īstenot savu turpmāko pedagoģisko darbu bioloģijā uz Mičurina–Lisenko mācību pamatiem. P. Galenika nepilnīgā paškritika izpaužoties faktā, ka viņš nekur nav minējis savas agrākās kļūdas un tās atsaucis. Tādēļ Bioloģijas fakultātes mācībspēku kolektīvs prasot no dekāna profesora P. Galenika, lai

viņš savus solījumus nekavējoties realizētu darbā un palīdzētu studentu apmācīšanas un audzināšanas darbu īstenot I. Mičurina materiālistiskās mācības virzienā, sevišķu vērību pievēršot tiem studentiem, kuri šogad beidz studijas fakultātē.

Tomēr P. Galenijs savu zinātnisko pārlicību nemainīja. Lauksaimniecības akadēmijā viņš pat dažiem studentiem, paklausot viņu lūgumam, nolāstījis vairākas lekcijas klasiskajā iedzimtības mācībā. Viņš priecājās, kad viņa dzīves beigu posmā ģenētika Padomju Savienībā sāka atdzimt un K. Lisenko maldu mācība piedzīvoja norietu.

P. Galenijs padomju varas laikā sarakstīja vairākas botānikas grāmatas. P. Galenika redakcijā, sadarbojoties ar viņa studentiem, 1953.–1959. gadā četros sējumos iznāca daudzu gadu kopīgās pētniecības darbs *Latvijas PSR flora*.

Paralēli akadēmiskajam darbam P. Galenijs 11 gadus ik pa divām nedēļām nesa mugursomā pārtiku Imantam Baldones meža slēptuvēs, stundām ilgi ejot no Saulkalnes stacijas un riskējot, ka par to viņu varētu apcietināt un bargi sodīt ar 25 gadiem spaidu darbos. Šie gājieni arī bojāja viņa veselību, un vairākkārt bija jāārstējas slimnīcā. P. Galenijs aizgāja aizsaulē 1962. gada 15. maijā, pēdējā gaitā uz Meža kapiem viņu pavadīja vairāki simti cilvēku.

Profesora P. Galenika 100 gadu atcere

1991. gada 22. februārī notika profesora *Dr. biol.* P. Galenika 100 gadu jubilejas atceres konference ar deviņiem referātiem un atmiņu stāstījumiem tās noslēgumā. Konferences programma un P. Galenika biogrāfija publicēta Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas speciālizdevumā *Plēsums*.⁵

⁵ Ozols 1991; Vimba 1991.

VĒRES

- Galenieks, Imants (1994a) Pauls Galenieks dzīvē un darbā līdz 1939. g. [manuskripts], 3 lpp.
- Galenieks, Imants (1994b) Latvijas sagrāve [manuskripts], 3 lpp.
- Galenieks, Imants (1994c) Profesora P. Galenieka darbs okupāciju laikmetā [manuskripts], 10 lpp.
- Galenieks, Imants (1997) Spēks izturēt [manuskripts], 14 lpp.
- Ozols, Valdis (red.) (1991) Prof. Dr. Paula Galenieka 100 gadu jubilejas atceres konference. *Plēsums* (22.02.1991.), speciālizd., 4 lpp.
- Pelše, Arvīds (1946) Kam tic profesors Galenieks. *Cīņa* (02.10.1946.), Nr. 230.
- Vimba, Edgars (1991) Prof. Dr. Pauls Galenieks. *Plēsums* (22.02.1991.), speciālizd., 3. lpp.

APSKATI

JELGAVAS LATVISKĀ UN EIROPEISKĀ IDENTITĀTE

Jānis Stradiņš, *Dr. hist. h. c.*

Sirsnīgi apsveicu Jelgavu un jelgavniekus svētku reizē, arī Zinātņu akadēmijas un akadēmiskās vienības *Austrums* vārdā. Novēlu turēties, taču arī šajā laikā, kad sabiedrību nodarbina citas – izdzīvošanas – problēmas, kad vairumam cilvēku klājas pagrūti un ikdiena spiež viņus pie zemes, tomēr novēlu nezaudēt arī horizontus, lepnumu par savas pilsētas, novada slaveno pagātni un domās ieiet arī nākotnē, kas varētu būt arī pacilājoša. Vēlos pakavēties pie būtiskā – par Jelgavas identitāti, eiropisko un latvisko –, pie pilsētas lokālpatriotisma. Kas īsti Jelgava ir, kāda ir Jelgava, kā tā veidojusies laikmetu griežos, kāda tā šodien izskatās Latvijas kontekstā, kāda nākotne varētu veidoties? Kaut arī Jelgavas intelektuālās pagātnes studijām esmu nodevies jau pusgadsimtu, šīs ir domas no malas – garāmgājēja, caurbraucēja redzējums. Jelgavniekiem pašiem būtu jāizsver, kas vēl jādara, lai vēsturiskā pilsēta kļūtu skaistāka, vēsturiskāka, nozīmīgāka un 21. gadsimtā Latvijas dzīvē varbūt atgūtu to vietu, kāda tai bija 18. un 19. gadsimtā.

Pirms kara dēvējām Jelgavu par Zemgales metropoli. Kārļa Ulmaņa laikā tika atjaunota B. F. Rastrelli celtā Jelgavas pils kā Viestura piemiņas pils. Jelgava, Mītava, kļuva par Latvijas zemkopības, lauksaimniecības citadeli, te izvietojās Lauksaimniecības kamera, Jelgava guva universitātes pilsētas statusu, pretendēja kļūt par zemgaliskās

mentalitātes nesēju. Šo misiju īpaši vēlējās izcelt K. Ulmanis, kuram Jelgava, Zemgale bija tuvāka, mīļāka nekā Rīga.

Ar seno Zemgali un tās brīvības cīņām Jelgava tomēr nav saistāma – tās risinājās Tērvetē, Dobelē, Mežotnē, Sidrabenē, Raktē. Jelgava radās vēlāk, jau pēc zemgaļu pakļaušanas, piespiedu izspiešanas uz Lietuvu, taču tā veidojās auglīgajā Zemgalē, uz vietējo tradīciju fona un tās izaugsme saistās vispirms ar Kurzemes–Zemgales hercogvalsti, ar Ketleru un Bīronu dinastijām. 2010. gadā aprit 400 gadu, kopš dzimis hercogs Jēkabs, nākamgad vai aiznākamgad, kā nu kurš rēķina, aprit 450 kopš hercogistes nodibināšanas. Tas bija pirmais nozīmīgākais pusvalstiskais veidojums Latvijas teritorijā.

Mēs tagad ierasti sākam Latvijas kā valsts vēsturi ar 1918. gada 18. novembri, ar Jāni Čaksti un K. Ulmani. No vienas puses, itin kā pareizi un precīzi, no otras puses – darām Latviju nabagāku, svītrojot nozīmīgus pagātnes posmus. Latvijas gadījumā zemes vēsture (*Landesgeschichte*) itin kā strīdas ar tautas vēsturi (*Volksgeschichte*). Jā, Kurzemes–Zemgales hercogiste neaptvēra visu Latviju, to nepārvaldīja latviešu cilmes augstmaņi, latviešiem bija jādabojas pakļautībā, apspiestībā, varētu pat sacīt, pusverdžībā, latvieši bija dzimtļaužu, zemnieku, varbūt amatnieku kārtā. Taču tāds liktenis nebija latviešiem vien, tādu savulaik pieredzēja

daudzas Eiropas tautas – somi, čehi, īri, pat angļi, franči, itāļi, spāņi, bet šīs tautas no savas vēstures pakļautības posmus nesvītro. Arī mums jāiekļaujam, jāintegrē savā apziņā, ne tikai Latvijas vēstures kursos (ko, cerams, drīz sāks mācīt visur), jāreintegrē Kurzemes hercogiste ar tās briedi, ar tās melno vēzi sarkanajā laukā, ar tālējūras braucieniem, bet galvenokārt ar saimniecisko pacēlumu, manufaktūrām, amatniecību, tirdzniecību. Īpaši izceļot hercogu Jēkabu, bet vēlāk arī abus hercogus Bīronus – Ernstu Johanu, lielo celtnieku, un Pēteri, lielo kultūras un zinātnes mecenātu.

Tikai tad viss nostājas savās vietās, arī latviešu nacionālās rakstniecības sākumi, latviešu etniskās vēstures un mitoloģijas pirmie uzmetumi. Galu galā tieši Kurzemes (Zemgales) luterāņu mācītāji, dzimuši vācieši, Georgs Mancelis, arī Pauls Einhorn, arī Heinrihs Adolfs 17. gadsimtā un abi Stenderi – tēvs un dēls – 18. gadsimtā izveidoja latviešu rakstu valodu, izgudroja latviešu rakstību, radīja literatūru – garīgo un laicīgo – latviešiem, un tas notika hercogu Ketleru un Bīronu laikos. No vēlākiem laikiem atcerēsimies Kārli Vatsonu un Augustu Bīlenšteinu, arī Zemgalē.

Jāuzsver, ka lielā mērā tieši Zemgales mācītāju pūliņu dēļ latviešiem un arī Jelgavā iedibinājās eiropeiskā mentalitāte līdzās senatnīgajai, latviskajai, ko pirmais kritiski mēģināja apcerēt P. Einhorn, to lādēdams, tik stipri lādēdams, ka mira tepat līdzās Sv. Trīsvienības baznīcā uz kanceles sava temperamentīgā sprediķa laikā (tiesa, todien tas bija vērsts pret katoļiem un viņu Gregora kalendāru). Tieši Eiropas vērtības, kristīgās vērtības, vācu vērtības tolaik pārņēma Jelgava, pārņēma latvieši. Latviešiem piemīt spēja adaptēties, pielāgoties, radoši pārņemt svešas vērtības, padarot par savējām. Esam taču pieņēmuši kartupeļus un svešos vācu ēdienus, tiesa, gatavojot tos tomēr pa savam – tomēr tikai pēc tam, kad ir pārvarēta konservatīvisma, neuzticības barjera, par ko runāja vidzemnieks G. Merķelis. Latvieši spēj modernizēties.

Pie hercogu pils un vēlāk E. J. Bīrona celtā brīnišķīgā B. F. Rastrelli projektētā palasta izauga koka Jelgava, apbrīnojami

harmoniska, īpatnējas struktūras un gaisotnes apdvesta pilsēta, kādu to varam restaurēt apziņā pēc senām litogrāfijām un J. Valtera gleznām, ko virtuāli rekonstruēt mēģinājusi Elita Grosmane.

Tā bija vāciska pilsēta, izskatā un garā, tas jāatzīst, kaut arī te mita ne mazums latviešu amatnieku un šo pilsētu materiāli uzturēja latviešu zemnieki: „Jelgaviņa – liela muiža.” Pilsēta savā ziņā bija caurbraucamā vieta uz lielā ceļa no Portugāles līdz Kamčatkai, konkrētāk, no Berlīnes uz Pēterburgu. Nav brīnums, ka Jelgavā parādījās daudz ārzemnieku, gan ģeniālu cilvēku, kā arhitekts B. F. Rastrelli vai filozofs, ziemeļu mags J. G. Hāmanis, gan avantūristi A. Kaljostro, M. Kavallo, Dž. Kazanova, galu galā arī Francijas emigrantu Burbonu karalis Luijs XVIII, tāpat kā nesen J. Zīgerists. Un provinciālajā Jelgavā tapa brīnums, pateicoties abiem Bīroniem – tēvam un dēlam. Tēvs uzcēla grezno, krāšņo Jelgavas pili – ne jau par saviem, bet gan par impērijas līdzekļiem, bet dēls dibināja augstāko mācību iestādi – Pētera akadēmiju, kura mācībprogrammu un profesoru sastāva ziņā bija ļoti respektējama, augstu vērtējama Eiropas mēroga iestāde.

Izglītības reforma un Edukācijas komisijas veidošana Rečā Pospoļitā, kam tolaik bija pakļauta Kurzeme, līdz ar Pētera Bīrona izglītības un kultūras mecenāta centieniem ļāva dzimt šai Pētera akadēmijai, akadēmiskajai ģimnāzijai, kas bija jau pusceļš uz īstu universitāti. Šurp neatbrauca ne filozofs I. Kants, ne teologs J. G. Herders, ne vairāki citi aicinātie, bet Jelgavas profesoru skaitā bija izcilais zviedru mineralogs J. J. Ferbers, matemātiķis un astronoms V. Beitlers, tautsaimnieks J. G. Eizens, jurists un zinātnju vēsturnieks J. M. G. Bēzeke un daudzi citi, kas Pētera akadēmiju darīja spožu. Te darbojās astronomiska observatorija, tika izdoti kalendāri, laisti gaisā pirmie aerostati – mongolfjē (dzimtcilvēka dēls E. J. Bīnemanis). 1800. gada nogalē, jau pēc Kurzemes iekļaušanas Krievijas impērijā, imperators Pāvils I noteica Jelgavu ar Pētera akadēmiju par Baltijas guberņu iecerētās universitātes vietu. Kaut arī universitāte savu mājvietu galu galā atrada Tērbatā un Jelgava universitāti paturēja tikai 109 dienas, tomēr šis fakts nav izraujams no vēstures.

Jelgavas profesoru pētniecisko darbību un audzēkņu gaitas esmu sīki apcerējis gan 1975. gadā izdotajā (kopā ar H. Strodu) grāmatā, gan arī 2009. gadā iznākušajā grāmatā par zinātnes un augstskolu sākotni Latvijā, par kuras grezno veidolu esmu pateicīgs Jelgavas tipogrāfijai. Mans secinājums – Latvijas vērtību sistēmā nedrīkst ignorēt augstāko izglītību Jelgavā jau 18. gadsimtā. Ja labi zinām, ka šodien Jelgava ir universitātes pilsēta kopš 1939. gada, tad papildus varbūt būtu jāakcentē, ka Jelgava ir *sena* universitātes pilsēta.

Īpaši atzīmējama akadēmiskās ģimnāzijas simbioze ar Kurzemes literatūras un mākslas biedrību (dib. 1815), ko var uzlūkot par pirmo reģionālo zinātņu akadēmiju Latvijā un šajā nozīmē arī par LZA tālīnu priekšteci. Esmu cēlis gaismā izcilāko ar Jelgavu jebkad saistīto zinātnieku – ģeniālo fiziķi un ķīmiķi Teodoru Grothusu, elektrolīzes teorijas un fotoķīmijas pamatlikumu atklājēja traģisko personību, un atkārtoti uzsvēris Kārļa Vatsona Kurzemes biedrībā organizēto diskusiju: kādā valodā latviešiem jādod izglītība, latviski vai vāciski, vai latvieši ir jāpārvāco, un atbilde 1819. gadā bija: tā ir latviešu valoda.

Jelgavas ģimnāzijā 19. gadsimtā parādās praktiski ievirzīti studiju profili – mežsaimniecība, kūdras izstrāde, mērniecība. Bet vēl svarīgāk – Jelgavas ģimnāzijā parādās nacionāli, patriotiski latviešu audzēkņi. Te minēsim Juri Alunānu, Krišjāni Baronu, J. Čaksti, Kārli Kundziņu, Jāni Bisenieku, Vili Olavu, Andrievu Niedru, Ādolfu Alunānu, Albertu Kviesi, Kārli Balodi un daudzus citus. No šejienes izaug Jelgavas latviskums, Jelgavas Latviešu biedrība, pie kuras šūpuļa stāvējuši Juris Māters, Aleksandrs Vēbers un kuru ilgi (1887–1901, 1904–1906) vadījis neaizmirstamais J. Čakste. Viņa laikā biedrībā Janis Jansons-Brauns Kurzemes zemnieku brīvīšanas svētkos 1893. gadā lasījis savu novatorisko apcerējumu *Domas par jaunlaiku latviešu literatūru*, liekot pamatus jaunstrāvnieku ideoloģijai – tātad biedrība bijusi toleranta pret citu uzskatu paudējiem. Jelgava kļūst ne tikai vāciska pilsēta, jā, arī vāciskums te vēl dominē, taču Jelgava nu ir arī latviska pilsēta – soli pa solim latvieši iekaro savas tiesības. Uz skatuves uznāk A. Stērste, J. Bisenieks, J. Pliekšāns (Rainis), pilieni drupina

akmeni, monolīto muižniecības citadeli, un 20. gadsimtā, būtībā gan tikai Latvijas laikā, redzam latvisku Jelgavu.

J. Čakste ir JLB lepnums, simbols, pilsētas un jelgavnieku rota, to nupat apliecinājām pie viņa pieminekļa (Jelgavā, ne Rīgā!), bet, ja man būtu jāatbild, kas Jelgavai šobrīd piešķir tieši kultūrvēsturiskā, simboliskā ziņā, es sacītu, ka trūkst vēl divu pieminekļu, viens – hercogam Jēkabam, otrs – K. Ulmanim. Pāris vārdu par Jelgavas attieksmi pret šīm divām, es sacītu, vēstures rakursā ievērojamākajām Zemgales personībām.

Hercogu Jēkabu un Kurzemes hercogistes vēsturi pašreiz lielā mērā ir monopolizējusi Ventspils, arī Kuldīga, uz Jēkabu kā savas pilsētas dibinātāju pretendē Jēkabpils. Jelgava hercoga piemiņas saglabāšanā ir samērā inerta, kaut gan tepat skaistajā muzejā varam skatīt viņa figūru, vairākas liecības par Jēkaba laikmetu. Manuprāt, tieši Jelgava varētu tomēr pretendēt uz centra vietu hercoga Jēkaba piemiņas un arī idejiskā mantojuma saglabāšanā, jo Jelgavā tika izstrādātas galvenās Jēkaba valstiskās un saimnieciskās stratēģijas, ar šo pilsētu un pili saistītas Jēkaba mūža dramatiskās lappuses – viņa vaņģniecība un nāve, te pils kapenēs ir arī viņa un piederīgo mirstīgās atliekas. Tieši Jelgavā pirmoreiz Latvijā tika ievesti kartupeļi, veikti ūdensapgādes – Jēkaba kanāla – ierīkošanas darbi. Man šķiet, Jēkabam būtu jāieiet pilsētnieku apziņā, kādam jābūt izglītotam, ekonomiski domājošam valsts saimniekam, un tas labi atbilstu Jelgavas pilsētas saimnieciskajam, merkantilajam raksturam. Un jāievēro arī, ka tieši Jēkaba laikā te darbojās pirmie latviešu rakstītās valodas, ortogrāfijas, rakstītās leksikas celmlauži G. Mancelis un latviešu mentalitātes un pagānisko ieražu izvērtētājs P. Einhorn, ka Jēkabam bija laba bibliotēka, kas liecina arī par noslieci uz izglītības centieniem. Jēkabs bija Eiropas, vismaz Austrumeiropas mēroga personība, viņš varētu kļūt arī par Jelgavas rotu, simbolu.

Diskusiju varbūt izraisīs K. Ulmaņa saistība ar Jelgavu. Vai arī Jelgava varētu kļūt par K. Ulmaņa pilsētu, jo viņu saistībā ar Jelgavu parasti piemin paskopi. Jelgava tradicionāli ir J. Čakstes pilsēta, te viņš izauga

kā sabiedriska darbinieks, žurnālists, viņš dibināja Jelgavas Latviešu biedrību, izdeva laikrakstu *Tēvija*, organizēja IV Vispārējos latviešu dziesmu svētkus. J. Čakste un K. Ulmanis bija zināmā mērā pretstati, arī ētisko un pasaules uztveres principu ziņā, viņu personiskās attiecības bieži bija aizēnotas. Taču K. Ulmanis ir dzimis Zemgalē Jelgavas novadā, Bērzē, tur arī uzaudzis, bet pret Jelgavu pašu viņa attieksme bija diezgan sarežģīta. Kaut arī viņš te mācījies skolas gados – pārkrievošanai domātajā Aleksandra skolā un arī Jelgavas reālskolā –, šis viņa mūža posms ir īss un biogrāfijā ne visai tīkams. Arī vēlāk K. Ulmaņa Rīgas Lauksaimniecības centrāl-biedrībai bija citāda ievirze nekā J. Bisenieka vadītajai Latviešu Lauksaimniecības ekonomiskai sabiedrībai Jelgavā un abu personību attiecības nebūt nebija gaišas. Šķiet, K. Ulmanis nekad nebija arī Jelgavas Latviešu biedrības loceklis un no Jelgavas samērā konservatīvajām latviešu aprindām norobežojās, atrazdamas vairāk atbalsta Vidzemē. K. Ulmanis bija tolaik tas trešais tēva dēls (arī vārda tiešajā nozīmē!), kamēr pa Jelgavu rosījās vecākie brāļi.

Taču ir divi apstākļi, kas K. Ulmani tuvina Jelgavai – un ne tikai tas, ka viņš ir zemgaliets, tāpat kā pārējie pirmskara Latvijas prezidenti J. Čakste, G. Zemgals, A. Kviesis. Pirmais, ko es uzsvērtu, ir tas, ka tieši K. Ulmanis padarīja Jelgavu par universitātes pilsētu, pārceļot šurp LU Lauksaimniecības fakultāti un dibinot Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju. Tā ir un paliek tieši K. Ulmaņa garabērns, tāpat kā pašas Jelgavas pils atjaunošana, kuras mūžs K. Ulmaņa versijā gan nebija ilgs.

Bet otrs, kas ir vēl svarīgāks, ir K. Ulmaņa latviskās Latvijas koncepcija, ko viņš izmīstīgi centās īstenot, iedzīvinot to vispirms tieši savā dzimtajā Zemgalē. Es nepavisam neesmu autoritārā režīma un 15. maija piekritējs, gluži otrādi. Taču ir jāatzīst gan K. Ulmaņa noteicošā, izšķirīgā loma 1918. gada 18. novembrī, viņa spēja uzņemties atbildību par jauno valsti kritiskajā brīdī – un šajā ziņā, lai man piedod JLB, viņa loma bija izšķirīgāka nekā J. Čakstem, kurš veidoja Latvijas tiesiskos pamatus un lika pamatus prezidentūras tradīcijām Latvijā. Bet kas ir vēl būtiskāk – K. Ulmanis

centās latviskot Latviju, dot latviešu valodai tās tiesības, latviešu uzņēmējiem vadošo vietu, ieviešot latvisko garu visās dzīves jomās, varbūt pat pārspīlēti apkarojot vācisko, pat eiropisko. Es gribu uzsvērt, ka diez vai latviešu nācija 50 nebrīves gados būtu iespējusi saglabāt nacionālo latvisko garu, ja nebūtu bijuši K. Ulmaņa valdīšanas 6 gadi ar uzsvērtu latviskumu, ja K. Ulmanis nebūtu devis lādiņu turpmākajiem nebrīves gadiem. Man liekas, pašapziņa, pašvērtības apzināšanās ir pats izšķirīgais, ko K. Ulmanis deva latviešu tautai, un tas palīdzēja tai saglabāties un palīdz arī šodien. Tāpēc tagad nebūtu jārunā par 17. jūnija K. Ulmani, tā ir K. Ulmaņa un visas latviešu tautas kopējā sāpe, bet par „Ulmaņlaikiem”, kas saglabājušies tautas apziņā tomēr kā gaiši laiki. Nevaram tajos atgriezties, bet kaut ko pārņemt no tiem vēl varētu arī šodienas Jelgavas dzīvē. Un tādēļ es Jelgavā redzu arī K. Ulmaņa pieminēkli pie LLU, nevis tādu kā Rīgā – piezeminātu, piedošanu lūdzošu, bet kā lepnu zemgalieti ar ticību „mūžīgajai Latvijai, nacionālai, daiļai, varenai” – tie ir Ulmaņa vārdi, un tādi bija arī E. Virzas vārdi, un tie ir Zemgales vārdi.

Un tie liek atgriezties mums pie Zemgales, pie jautājuma, vai Jelgava var kļūt par Zemgales metropoli. Vai šodien vispār pastāv Zemgale ne tikai kā ģeogrāfisks jēdziens, kā plānošanas reģions, bet arī kā kultūrvēsturisks apgabals? Zemgale ir XX gadsimta vidus nelaimju visvairāk piemeklētais reģions, to skārusi depopulācija, cilvēku aizplūšana jau Ulmaņlaikos, to visvairāk skārusi Otrā pasaules kara darbība, arī kolonizācijas, imigrācijas tendences. Zemgale tradicionālajā izpratnē kā Latvijas maizes klēts, kā vienots kultūrvēsturisks reģions šodien būtībā maz pamanāms. Lietuvā, Jonišķos, Žagarē darbojas biedrības *Žiemigala* entuziasti, kas Zemgales jēdzienu anektē Lietuvai un iestājas par Žiemigalas kā īpatnēja Lietuvas etnogrāfiska reģiona izveidi. Lai brāļiem tas izdodas, tomēr domāju, ka Jelgavai būtu jāuzņemas iniciatīva atdzemdēt Zemgali – Dobeles, Tērvetes, Bauskas, Rundāles, Mežotnes, Emburgas, Elejas, Vecumnieku, Kalnciema novadu kopību (Sēlija, Augšzemgale ir īpašs jēdziens, to šodien nesvērsu), radot tādu atbalsta, interešu zonu – gan agrobiotehnoloģijas, gan kultūrvēsturiskā

ziņā. Galu galā te ir seno zemgaļu cīņu vietas, te ir J. Čakstes *Aučī*, E. Virzas *Straumēni*, V. Plūdoņa *Lejnieki*, Augusta Deglava vietas un arī K. Ulmaņa *Pikšas*. Kad nupat dzirdēju, ka Bērzē ir likvidēta K. Ulmaņa baltā Bērzes skola un Bērzē ir palikuši tikai kapi un baznīca vien, mani pārņēma ērnota sajūta, es pat sacītu, šausmas, jo tā ir katastrofa, ka izkrīt vesels Latvijas kultūrvēsturisks reģions. Taču tas vēl nav neatgriezeniski – es aicinātu tomēr padomāt par Zemgales biedrības vai asociācijas izveidošanu, arī par zemgaliešu brīvdabas sētas izveidošanu Jelgavā vai tās apkaimē, par Jelgavas kā Zemgales tūrisma centra atdzīvināšanu, vismaz latviešu aktivitāšu līmenī, es pat sacītu – svētceļojumu centru, kas neietu garām Jelgavai.

Protams, mēs dzīvojam Eiropas Savienībā, K. Ulmaņa laika agrārais patriarhālais brīvdabas muzeja modelis neder mūsdienu Latvijai un ne tikai tādēļ, ka, kā mēdz sacīt, Eiropa mūs nesaprātīs. Folkloras ansambļus papildina, pat nomaina Kauperu vadīti popansambļi, ledus un smilšu skulptūru izstādes, tiek celti aerodiumi, – un tas ir labi. XXI gadsimta latviešu un Latvijas identitāte nav XIX gadsimta un pat ne XX gadsimta trīsdesmito gadu latviešu identitāte, nedrīkstam radināt sevi pie hermētiskas dzīves, pasaules vēji te ir nākuši iekšā un ienāks vēl. Protams, latvieši un Latvija dzīvo Eiropas valstu un pasaules, arī Austrumzemju pulsējošā kontekstā, mums jādomā par pārtikušu, turīgu, pasaulei atvērtu Latviju un Jelgavu. Taču jāapzinās arī, ka esam joprojām latvieši un šādā nozīmē savā ziņā esam unikāli, ka varam ar Latviju lepoties, lai cik grūti laiki tai nebūtu, ka Latvija nav sevi sakompromitējusi kā valsts, – to nesen apstiprināja arī somu prezidente T. Halonena, viesodamās Tērvetē un Dobelē.

Jelgavas identitāte, savpatība ir daļa Latvijas identitātes, arī tā evolucionē. Pēc 1944. gada Jelgava lielā mērā atkal bija kļuvusi caurstaigājama pilsēta, pasaules staigātāju pulcēšanās vieta. Latvieši ne gluži dominē Jelgavā, tā nedrīkstētu būt, kaut arī pilsētas saimnieciskās intereses varbūt dažkārt to diktē – arī iecerotāju darbaspēku, arī iebraucēju smadzenes, intelektu, ārvalstu investīcijas. Etniskā daudzveidība Jelgavai piedod īpašu

krāšņumu, atcerēsimies, ka Jelgava saistīta arī ar diženām lietuviešu un poļu personībām, A. Smetonu ieskaitot.

Jelgava ir līdzenuma, zemienu pilsēta, mazliet plakana. Te nav daudz vertikāļu, un tas varbūt ir sakāms ne tikai par pilsētas reljefu vien. Ir iepriecinoši, ka Jelgavā šoruden pacelsies Sv. Trīsvienības baznīcas tornis. Ne tikai jauns pilsētas simbols, bet kā iespēja pavērties uz pilsētu un tās norisēm no augšas, no putna skatījuma. Protams, strupinātais, četrkantainais jumta noslēgums ar laiku varbūt būtu jāaizstāj ar īsto, Tilzītes tipa astoņstūru augsto torni, par ko runājām ar Ojāru Spārīti, lai pilsētu vainagotu īsta rota, īsta spice. Bet kaut vai skaists tornis pie J. Čakstes – tas būtu sākums, pēc 65 gadiem atdots parāds.

No torņa augstumiem varēsim vērot, kas pilsētai vēl pietrūkst. Protams, pēc kara tik daudz ir paveikts, lai karā gandrīz pilnīgi izpostītais pilsētas centrs paceltos no jauna. Tas arī svešiniekam liek noņemt cepuri Jelgavas priekšā – Jelgava ir saimniecisku aktivitāšu un komunikāciju, dzelzceļa centrs, rosīga pilsēta, Jelgava ir universitātes pilsēta, studentu pilsēta, jaunatnes pilsēta. Pilsēta un universitāte dzīvo vienotu dzīvi, kaut ne tik tiešā sadarbībā, kā varētu vēlēties. Jelgavā ir labi muzeji un patiešām vērienīga kultūras, sporta dzīve, kas atbilst pilsētas iespējām. Taču varbūt Jelgava varētu saņemties uz kaut ko unikālāku, kas darītu to pamanāmāku pasaulē. Varbūt vajadzētu jaunajiem vēl lielākā mērā atdzīvināt slavenās Jelgavas teātra tradīcijas?

Atgādināšu, ka Jelgava drīz sasniegs 750 gadu oficiālu vecumu (uzsveru – oficiālu), tikai 5 gadi mūs šķir no jubilejas datuma – 1275. gadā likti pamati Jelgavas vācu ordeņa pilij. Protams, var sacīt, ka pils bija svešinieku agresijas centrs pret brīvā gara nesējiem zemgaļiem un tas nav godināms datums, ka pilsēta pati tapusi Ketleru laikos 16. gadsimta beigās. Tādas pašas diskusijas pirms 20 gadiem bija par Rīgas astoņsimtgades datējumu, taču galu galā 1201. gads tika akceptēts. Vēl vairāk šķēpu laužts par Siguldas dibināšanu, bet 2008. gadā astoņsimtgadi tā nosvinēja krāšņi. Domāju, ka Jelgavas pilij, ap kuru sāka veidoties pilsēta, bija izšķirīga nozīme Jelgavas tapšanā, kaut gan pilsētu veidoja ne

kara spēks, bet gara spēks, kā runājām Atmodas gados, un amatnieciskās, saimnieciskās, tirdznieciskās aktivitātes īpaši – Mītava taču. Mītava.

Rīga 2014. gadā būs Eiropas kultūras galvaspilsēta, Latvija 2015. gadā būs ES prezidējošā valsts. Arī Jelgava savā jubilejas gadā var izvirzīt sev ambiciozākus mērķus – varbūt kļūt par Latvijas kultūras galvaspilsētu, vismaz sakārtot sevi iekšēji. Ja vēlamies, lai Latvijas Banka dāvā Jelgavai jubilejas monētu – latu (domāju, ka 2015. gadā lats tomēr vēl pastāvēs), par to jādomā šodien. Ja gribam sakopt Jelgavu, izdaiļot to ar jauniem pieminekļiem, ar jaunām, pagātni atgādinošām tradīcijām, varbūt ar jaunām vertikālēm, par to jādomā šodien.

Galu galā JLB pati arī būtu pelnījusi sev skaistu patstāvīgu namu, kas varbūt varētu būt kopīgs ar jaunu Jelgavas teātri vai Kultūras namu.

Protams, krīzes laikā par visu to nevedas domāt, ir pavisam citas raizes, neaicinu uz jauniem pieminekļiem un torņiem, uz izšķērdību, bet prātā nākotnes dēļ tādi allaž jāpatur. Ja Jelgava grib palikt Jelgava, Mītava, un mainīties uz augšu. Izsaku pārliecību, ka Jelgava nekļūs par Rīgas priekšpilsētu vai Rīgas piepilsētu, par „zemu griestu” pilsētu,

bet pastāvēs kā individuāls veidojums Latvijā un pasaulē, ka pilsētas centra mazliet pelēcīgo „padomiskumu” papildinās kaut vai replikas, „citāti” no senās Jelgavas, pa kādai rekonstrukcijai.

Nezinu, vai īsti vietā beigt ar K. Ulmaņa vārdiem, ko tas veltījis Jelgavai 1935. gadā: „Gadu simtiem cauri Jelgava bijusi lieciniece un daudzos gadījumos arī centra vietā, kur krājās latviešu spēki un kur šie spēki vairojās, kaut arī svešā vadībā. Jelgava jau gadu simteņiem ir katra laikmeta dzīves vidus punkts. No Jelgavas allaž ir izgājuši ierosme kā mūsu pašu zemē, tā arī pār jūrām un okeāniem. Jelgava, dažkārt mazā aizmirstā Jelgava, ir dzīvs sabiedrisks centrs. Es to saku tādēļ, lai jūs uz Jelgavu sāktu skatīties ar lielāku respektu kā līdz šim.”

75 gadi pagājuši, kopš sacīti šie vārdi, bet, manuprāt, tie aktuāli arī šodien. Vēsturiski Jelgava ir bijusi pārāk daudzu neizmantotu iespēju pilsēta, darīsim visu, lai tā tas nebūtu turpmāk. Īpaši, kad kļūsim mazliet bagātāki un patriotiskāki arī.

Raksta pamatā ir runa Jelgavas Latviešu biedrības 130 gadu dibināšanas svinību sarīkojumā Jelgavas Ģ. Eliasa Vēstures un mākslas muzejā 2010. gada 12. jūnijā.

SAVAI VALSTIJ AUDZINOT

Ainārs Dimants, *Dr. phil.*

Atjaunotās neatkarības divdesmit gadi gana pierādījuši pirmā brīvvalsts – demokrātiskās republikas – un sekojošās autoritārās diktatūras jeb Ulmaņlaika atziņu, ka Latvija pastāvēs vienīgi kā demokrātija un tiesiski nepārtraukta valsts uz savas Satversmes pamatiem, tāpēc demokrātiskas valstiski pilsoniskas apziņas jautājums arvien palicis par galveno būt vai nebūt visu tautību latviešiem. Bet īpaši jau etniskajiem latviešiem kā, objektīvi ņemot, nepieciešamam un neatņemamam šis valsts kodolam, cementam un javai.

Latviešu valstsnācija vēl top. Tas ir jautājums par pilsonisko līdzdalību un vispār pilsoniskās sabiedrības izaugsmi, bet Latvijas daudz kultūru apstākļos pat vēl vairāk – par tautiskās apziņas – etniskās identitātes – saistīti ar vismaz piederības izjūtu savai nacionālajai demokrātiskajai valstij – tāpat ar nacionālo identitāti, tādējādi runājot kopīgā latviešu valodā – gan tiešā, gan pārnestā nozīmē.

Lai sasaistītu tautu, zemi un valsti, ir jāattīsta moderna konceptuāla domāšana un

komunikācija, kur neder vakarējie vadonisma zvaniņi un spīguļi. Uz vērtību konservatīvisma un liberālisma sintēzi balstītu konceptuālu modeli kā latviešu valstiskā cilvēka kanonu un reizē otro neatkarības 20 gadu bilanci piedāvā bijusī Valsts prezidente Vaira Vīķe-Freiberga (Vīķe-Freiberga, V. *Kultūra un latvietība*. Rīga : Karogs, 2010, 231 lpp.).

Lai arī brīžam traucē skolmeistarienes cienīgā didaktiskā izteiksme un autore vārda izcēlums ar lielākiem burtiem nekā lielajam virsrakstam uz vāka un titullapā, šī valstiski nobriedušo domu grāmata vērtējama atzinīgi – kā lielisks un pat izcils ieguldījums mūsdienīgas latviešu nacionālās valsts veidošanā, kurai nebūt nav pārāk daudz līdzstrādnieku.

Acīmredzot lielā mērā franču kultūras ietekmē pamatīgi izstrādāti tradicionālās, mākslas un politiskās kultūras jautājumi, kur vislabāk izpaužas autore kompetence, taču nepilnīgi ir apskatīta latviešu iekšējās komunikācijas un reģionālā politika. Pēdējā nepelnīti palikusi novārtā kopā ar Latvijas apgabalu vēsturiskajām un mūsdienu reģionālajām identitātēm, kuras uzskatāmi rāda četri apgabalu ģerboņi mūsu Latvijas Republikas pasēs, piecas apgabaltiesas un pieci plānošanas reģioni (apgabali, ne novadi, protams).

Jānorāda, ka pagājušā gadsimta septiņdesmito gadu sākumā V. Vīķe-Freiberga skaidrāk saskatīja komunikācijas noteicošo nozīmi nacionālajā emancipācijā (Vīķe-Freiberga, V. *Latviskā identitāte trimdā. Jaunā Gaita* (1974), Nr. 100, 17. lpp.): „Tautiskās apziņas izveidošanās prasa identificēšanās līmeņa pārcelšanu no egocentriski šaurās ģimenes vai ciema perspektīvas uz plašāko, etnocentrisko perspektīvu, kurā katrs tautas loceklis saskata savas esmes un savu interešu kopību ar visu tautu. Lai šī pāreja notiktu, ir nepieciešama komunikācija plašākā apmērā. Tādēļ tā nav sagādīšanās, ka savstarpēji izolētās Senlatvijas ciltis nespēja vienoties vai pat saskatīt kopējo ienaidnieku ordeņbrāļu iebrukuma laikā, bet ka tautas atmodas laikmets latviešiem izveidojās ap to pašu laiku, kad tautā sāka izplatīties lasīšanas māka, latviešu avīzes un pirmās populārās grāmatas.” Pēc reformācijas un dzimtbūšanas atcelšanas Latvijas valsts izauga no avīzēm un biedrībām

kā galvenais nacionālās kultūras un demokrātiskās socializācijas faktors šajā tautā un zemē, un tādēļ arī mūsu dienās masu mediji un politiskās partijas prasa noteiktu regulācijas politiku.

Grāmatā ir vairāki ārkārtīgi precīzi vērojumi un aktuālas atziņas. Piemēram: „Pat modernā zinātne nav pilnīgi starptautiska, jo arī tā attīstās noteiktas sociokulturālas vides ietekmē.” (82. lpp.) „Mazākumtautību jautājums formāli kļuvis par strīdus ābolu starp Latvijas latviski runājošo pamatnāciju un krievvalodīgajiem iebraucējiem. Īstenais strīds būtībā ir par to, kuri spēki paturēs virsroku pār valsts starptautisko orientāciju – uz Rietumiem vai varbūt uz Austrumiem?” (89. lpp.) Tāpat: „Varenības alkas un lielummānija tātad izceļas kā kopsaucējs, kas karjeristus un ideoloģiskos fanātiķus vieno noraidošā nostājā pret latviešu tautas specifiskām interesēm.” (36. lpp.) Turpat arī pilnīgi adekvātā izpratne, ka „latviešiem viena no svarīgākajām prioritātēm bija tautiskās pašapziņas un lepnuma atgūšana”.

Jānožēlo gan, ka grāmatā nav iestrādāti pēdējos gados Latvijā veikto kultūrvēsturisko pētījumu rezultāti. Toties pamatoti ir kritizēta „autoritārā nostāja, ko paradoksālā kārtā vienādi atzina politiskā spektra abi ekstrēmie spārni: gan labējais, gan kreisais” (45. lpp.). No turienes arī izauga tādi tautas darbinieki kā Vilis Lācis, jo „jau Latvijas pirmās neatkarības laikā bija iesācies slidenais ceļš uz kultūras pakļautību ideoloģijai un politikai” (47. lpp.). Kā viena no retajām (sal. 227., arī 173. lpp.) autore runā par milzīgajiem kultūras zaudējumiem visu okupāciju laikos, kas, starp citu, ļoti lielā mērā attiecas arī uz mediju sistēmu, kur iepriekš bija gan radio abonentu maksas, nevis valsts budžeta finansējums, gan spēcīga žurnālistu profesionālā apvienība: „Padomju sistēma ir atstājusi tik dziļas pēdas domāšanā, ka jāgaida vēl gari gadi, līdz tās būs pilnībā izdzēstas.” (65. lpp.) Savukārt tās veido ietvarus komunikācijai un rīcībai: „Efektīva komunikācija prasa abām pusēm darboties vienā un tai pašā domas un runas universā (resp., „mentālā modelī” jeb īstenības simboliskā atveidā).” (72. lpp.)

Tomēr nez kāpēc tiek apieti Latvijas vēstures pamatu pamati – Livonija kā ordeņa

valsts un konfederācija un Kurzemes un Zemgales hercogiste –, bet izklāstīti tikai citi Eiropas piemēri, runājot par ļoti būtisko: „Mūsdienu nācija-valsts ir vēsturiski relatīvi nesens veidojums, kas bieži radies, visai atšķirīgas provinces vai novadus visai arbitrāri (respektīvi, ar varu) apvienojot zem vienas centralizētas valdības un administrācijas.” (82.–83. lpp.) Šeit izpaužas jau minētā neizpratne par Latvijas reģionālisma – simboliski trīs zvaigžņu – labvēlīgajām iespējām.

Visnotaļ gan jāpiekrīt, ka, „izvērtējot latviešu nācijas kultūras mantojumu, tas jāizprot šā jēdziena visplašākajā nozīmē, iekļaujot tajā visas kultūras un sabiedriskās vērtības, kas jebkad Latvijas teritorijā radušās”, un „Runāles pils tikpat lielā mērā pieder latviešu tautai, cik Versaļas pils – frančiem” (159. lpp.). Tiesa kas tiesa: „Viena lieta ir respektēt un censties saglabāt valodas izpausmes visā tās dialektu krāšņumā un daudzveidībā, bet pavisam cita – pieprasīt valsts valodas tiesības latgaļu dialektam (turklāt tas nav tikai viens – ir virkne radniecīgu dialekta paveidu).” (89. lpp.) Tieši kultūras mantojuma nodošanai, pārņemšanai un attīstīšanai V. Viķe-Freiberga pievēršas kā visbūtiskākajai kultūras identitātes veidošanās sastāvdaļai.

Visbeidzot kā punkts uz i: „Vispirmām kārtām ir vajadzīga pārliecība, ka demokrātija, neraugoties uz tās trūkumiem, ir un paliek labākā pārvaldes sistēma, kāda līdz šim izgudrota; otrkārt – gatavība mainīties, mācīties un demokrātijas labā strādāt. Šādas pārliecības esamība vai neesamība pieder pie jebkuras valsts vispārējās kultūras šā vārda visplašākajā nozīmē, un tai ir neaizvietojami svarīga loma arī pašas suverēnās un neatkarīgās valsts izdzīvošanā vai iznīcībā.” (126. lpp.)

Nemot vērā prezidentes pieredzi, it īpaši vērts ieklausīties trāpīgajos atzinumos par Ministru prezidenta (ne tik daudz Valsts prezidenta) varas stiprināšanas nepieciešamību, „lai tas varētu disciplinēt atšķirīgos partnerus” (131. lpp.), un par ietekmīgām partijām, kas, jāpiebilst, ilgu gadu baudīja lielāko dienas laikrakstu, ieskaitot *Dienas*, visnoteiktāko atbalstu: „Korupcija var pārtapt par tā

saukto valsts nozagšanu situācijā, ja partijai vispār nav nekādas īsti politiskas programmas, bet tā tikusi izveidota kā tās finansiālo atbalstītāju grupas vai atsevišķa oligarha biznesa projekts. Šādai partijai var būt pat sava politiskā izkārtne, kas piesaista elektorātu, taču publiskā izkārtne neatspoguļo partijas patiesos mērķus.” (133. lpp.) Rezultāts mums ir zināms: „Naudas vara būs jo lielāka un mazāk leģitīma, jo lielāks būs ļaužu īpatsvars, kas neatzīst nekādas morālas vadlīnijas un nespēj aizdomāties tālāk par savām acumirkļa iekārēm, izpriecām un tieksmi pēc ātri un viegli iegūstamiem materiāliem labumiem. Šādas īsredzības cena vienmēr būs ļoti augsta: tādējādi veidojas sabiedrība, kas beigu beigās būs grūti paciešama gan pašiem, gan pēcnācējiem.” (140. lpp.)

Šis gudrās grāmatas ievērojamo intelektuālo līmeni apliecina arī doma, ka „sen vairs nav runa par nacionālismu kā par vienas tautas interesēm ieņemot kādas citas tautas interesēm. Būtiskais un aktuālais jautājums jebkurā valstī ir par pašas tautas – dēmosa – demokrātiskajām tiesībām ieņemot visiem svarīgajiem valsts līmeņa lēmumiem, kas noteiks katra pilsoņa dzīves kvalitāti visos tās aspektos” (140.–141. lpp.). Šajā sakarā ir runa par tautas informētības, izglītības un kultūras līmeni: „Runājot par tautas caurmēra līmeni – tieši šai ziņā mazākām tautām paveras sevišķas iespējas izcelties.” (205. lpp.) Jāuzsver, ka mūsdienās vispirms jau informācijas elitē, ne tikai nopelnu „meritokrātijā” var iekļūt katrs, kas gatavs ziedot vajadzīgās pūles sevis izglītošanai, sagatavošanai un spēju izkopšanai līdz augstākajam līmenim” (220. lpp.). Tad nu skaitīsim – arī pēc pārdotās tirāžas –, cik tādu ir!

Tāpat jāsecina, ka grāmatas vērtību nespēj mazināt atsevišķu atsauču numerācijas trūkumi un citas informatīvas neprecizitātes (kā 31. lpp. – par „mecēnu”, 55. – par 1988. gadu, 80. – par Eiropas Savienības sociāldemokrātiem kā vienīgi principiāliem nacionālisma noliedzējiem, 121. – par šķietamu mediju īpašumu caurskatāmību Latvijā), kuras novēršamas jaunos izdevumos.

UZMANĪBU, KĻAVIŅŠ!

Āris Puriņš

Kaspara Kļaviņa grāmata *apSTĀVĒŠANA* (Kļaviņš, K. *Apstāvēšana*. Rīga : Mansards, 2009, 184 lpp.), ko pērn saņēma latviešu lasītāji, ir viens no mūsu vēl dzīvā gara apliecinājumiem un pierādījums, ka kaut kur tas vēl kļuvis kvēlo. Tiesa gan, grāmata domāta tiem, kam dabiskais etniski kulturālais atoms apziņā dominē pār vulgārnacionālpolitisko instinktu, kam vēsture ir tikai politiska pasaciņa ar laimīgām beigām.

K. Kļaviņa grāmata ir atsevišķu rakstu krājums, polemisks diskurss ar pagātnes un tagadnes vēsturniekiem, kuri tajās jomās, kas piesaistījušas viņa uzmanību, daudz ko palaiduši garām neievērotu un tāpēc bieži vien izdarījuši virspusējus secinājumus. K. Kļaviņš nav pirmais, kurš vēršas pret mītu par latviešu tautu kā bārenīti citu tautu lielceļa malā. Taču neviens kopš trīsdesmito gadu beigām nav to darījis tik plašā aplūkojamās telpas un laika izvērsumā un ar tik smalki erudītu vērienu. Doma, ka latvieši jau kopš neatminamiem laikiem iet solī ar citām Eiropas tautām un sabiedrībām (un ne tikai ar Eiropas), ir viens no galvenajiem pavedieniem, kas rakstu virkni sasaista vienotā audeklā. K. Kļaviņa pētnieciskais skats izceļ no pagātnes tumsas plašu gara telpu, kurā dzīvojuši un darbojušies izcili mūsu senči, sargājot gan dabisko garīgo, gan fizisko tautas pastāvēšanas vidi. Šajā nozīmē tas vadmotīvs, kas aizvada lasītāja prātu no pirmās līdz pēdējai grāmatas lappusei, ir ekoloģija un gars kā tās sargātājs. Tāpēc grāmata pārsvarā ir kultūrvēstījums, mazāk tā skar politiskās, tiesiskās un sociālās norises.

Mūsdienu ekoloģiskās krīzes apstākļos K. Kļaviņa grāmata savā ziņā ir tāda kā durvju aizciršana aizejot. Tā mēs, latvieši, lepmi atgādinām par savām bailēm un seno brīdinājumu: atkāpšanās no dabas noteiktās kārtības ir nāve. Nu tas brīdis ir klāt, kad mums draud izklišana, bet mēs aizejam, lepmi atstājot aiz sevis savu ticību dabas Dievam. Par pilsētniekiem mēs esam kļuvuši tikai apstākļu piespiesti, par kristiešiem arī. No

zemes pacēlušies, mēs tomēr nezaudējam saikni ar to, mūsu dvēsele ir tur, un mūsu ticība paliek pie ozolu saknēm. Mēs nevaram pretoties globālajam vājprātam, savu mīlestību uz dabu mēs ieslēdzam sirdī un glabājam kā ticību. Tāds ir K. Kļaviņa vēstījums.

Par ko vēl ir K. Kļaviņa savdabīgā grāmata? Grāmatas nosaukums ir divdomīga vārdu spēle. Apstāvēšana ir rituāls jeb tradīcija. Pavadot nakti pie aizgājēja zārka, jūs lūdzat, klusējot atraisīties un atvadīties no aizgājēja. Ja grāmata ir domāta par apstāvēšanu – slikti, ja par stāvēšanu kā pastāvēšanu – cerīgi, jo viss vēl nav zaudēts. Atmirs tikai nedabiskais, ko daba attīroties izspļaus.

Tomēr lasītājam pašam vien jāizvēlas, ko darīt: stāvēt vai apstāvēt, un, grāmatu lasot, izvēle nebūs viegla. Mēs nezinām, vai latvieši kā tauta pati pieliks punktu savai savpatnībai, izjuks un pievienosies kādai citai kosmiskai formācijai vai atgūs otro elpu.

K. Kļaviņš rāda divas latviešu spējas. Viena, kas apliecina, ka mums un mūsu senčiem nav bijis problēmu iet solī ar citām Eiropas tautām, ne par matu neatpaliekot no tām. Līdzās tam iezīmējas problēma, ko izsaka mūsu vieglā ieslīdēšana ekstrēmā sociālā un politiskā pašdarbniecībā vai svešu paraugu atdarināšanā, neticot un noliedzot pašu pieredzi.

Kopš 18. gadsimta vidus līdz pat mūsu dienām latvieši pārdzīvojuši daudz plašu sociālpolitisku notikumu, kuru saknes barojas no nekonsekventas ideoloģijas – svārstīšanās starp it kā uzspiesto kristietību, no vienas puses, un senču pagānisko, dabā izaugušo morāli, no otras puses. Sociālās netaisnības apziņa radīja stihisku brāļu draudžu mistisko savrupības un paštaisnības kustību, ko turpināja latviešu patstāvības un taisnības meklējumu piedzīvojumi: 18. un 19. gadsimta zemnieku nemieri, dažādās „atmodas”, „jaunās strāvas”, revolūcijas un pilsoņu kari, kuru sekas ir mūsdienu „brālēnu draudzes” (t. s. politiskās partijas), kuru atradumi un

veikums arvien vairāk attālinās no dabiski etniskās kopības (tautas) taisnības ideāliem un mērķiem. Tāpēc arī pagaidām paliek neatbildēts jautājums, kāpēc tās augstās kvalitātes, kas piemīt mums, latviešiem, kā indivīdiem, nepārtop augstākā sabiedriskā kvalitātē. Un galu galā, kāpēc mēs esam tur, kur esam, par ko tā skumst arī rakstu virknes autors.

Tāpat grāmata ir par latviešiem. Gan Latvijā, gan pasaulē, kurp latvietis nesis savu Zemes un asiņu ideju. Ja esam bijuši vareni kopā ar citām tautām, kāpēc šodien paši vien („kungu savā zemē”) mēs sējam tik daudz iznīcības. Tā ir K. Kļaviņa polemikas otra strāva. Asie vārdi mūsu pašu šodienai un Latvijai tomēr nesasaucas ar mūsu mazās tautas vareno pagātni. Tur autora vēsture it kā pārtrūkst. Droši vien būtu citādāk, ja tā būtu cita veida grāmata ar loģiski vienotāku saturu, atklāsmēi atbilstošu struktūru, jautājumiem un secinājumiem. Kā rakstu krājums tā ir iesākums diskursam, kurš, cerams, nepasīks ar pirmajiem smagajiem vārdiem un teikumiem. Šim domu krājumam noteikti ir nepieciešams turpinājums, vēlme, lai ļaudis ar tam piemērotu gara spēku iznestu K. Kļaviņa domu plašākā ļaužu pulkā.

Tomēr nākas rakstīt arī par nekonsekventi, kas vietvietām pavīd K. Kļaviņa rakstos, tostarp jautājumos, kas būtiski nozīmīgi ekoloģijas problēmas izpratnei. Pirmkārt, par sabiedrības pastāvēšanas vai, ja to atzīstam, par tās *attīstības* veidu un veicināšanas pieļaujamajām robežām. Tāpat par revolūciju vai dabisku evolūciju. Pieļaujot revolūcijas nepieciešamību, K. Kļaviņš nostājas pret otru, t. i., evolucionāro jeb ekoloģisko Dabas, Dieva un Zemes iedibināto kārtību. Ir tikai viens iespējamais revolūcijas pieļāvums sabiedriskās iekārtas un attiecību maiņai, proti, gadījumā, ja valdība būtiski atkāpjas no tiesiskajiem, politiskajiem un sociālajiem sabiedrībā vispārpieņemtajiem un leģitīmajiem pārvaldes principiem. Šāds stāvoklis nekādi nav attiecināms uz to laikmetu, par kuru runā Kļaviņš (19. un 20. gadsimta mija Baltijas guberņās) kā par pieļaujamo revolūcijas brīdi. Krievijas valdība stratēģiski veicināja savas valsts evolucionāru modernizāciju un savdabības saglabāšanu. Tikai krievu inteliģence un tās paspārnē augusi latviešu pastudējuši jaunatne

atradās Rietumu ideoloģijas iespaidā un tiecās modernizēt Krieviju pēc tās paradigmas, kas Krievijai bija sveša un ekoloģiski nedabiska. Objektīvi kalpojot Krievijas konkurentiem un ienaidniekiem, pa „modernizācijas” ceļu tā noveda valsti līdz sabrukumam un tautas morālai degradācijai, līdz ekoloģiskai katastrofai ar globālām sekām, kuru ietekme turpina paplašināties.

Jebkura revolūcija ir nedabiska, t. i., neekoloģiska kataklizma. Tā pavērs *attīstību* pretējā virzienā, t. i., atpakaļ, un sabiedrība reevolucionē, vai tiek degradēta tās kvalitāte. Ne velti pasaules vēsturē nav nevienas revolūcijas, kas būtu sasniegusi to kurinātāju sākotnēji deklarētos cēlos mērķus.

Diskurss par Krievijas modernizāciju un latviešu *attīstību* mūsu vēstures literatūrā nopietni vēl nav aizsākts, te visnotaļ vēl dominē politiski mīti, no kuriem arī K. Kļaviņš nav atteicies. Krievija K. Kļaviņam ir melnais caurums gan pašas krievu tautas, gan latviešu vēsturē. Brāļu draudzes mistiskā metodoloģija ir kā nenokaujams pūķis, kam katras nocirstās galvas vietā pieaug atkal vairākas jaunas: „vēsturiskās tiesības”, „okupācija un genocīds pret latviešu tautu”, „atgriešanās Eiropā”. (700 verdzības gadu mītu izņēmu, lai nerastos pārpratums, jo to pats „dikti apkarotu”.)

Tas viss grūti savienojams ar to izcilo latviešu pagātni, par kuru raksta K. Kļaviņš.

Tomēr nav nemaz tik saspringti jāmeklē vēsturiskā patiesība, lai ieraudzītu, ka tieši krievu nacionālisms – etniskais un politiskais – ir bijis ekoloģijas iedvesmots un spīvi aizstāvējis savu savdabību pret Rietumu ietekmes invāziju. Atcerēsimies kaut vai krievu dvēselei svešā Rietumeiropas garīgā tukšuma, racionālisma un formālas kristietības noliegumu, ko paudis Gogolis ar „mirušajām dvēselēm”. Poēma ir fantasmagorisks (šprehen zī doič?) pēc Eiropas piegrieztnes modernizētas krievu sabiedrības nākotnes vīzija, kas sasauca ar Kaudzīšu kapitālistiski modernizētajiem izveicīgajiem dvēseli pazaudējušajiem, atmoralizētajiem (atmoralizējušajiem un kapitālistiski iemoralizējušajiem) mērnieku laiku saimniekiem. Šī neizbēgamība nokāva Gogoli, jo reāla krievu dvēseles

glābšanas ceļa viņš neredzēja. Latviešu gars, neskaitot dažus izņēmumus, nekad tik dziļi nav ieslīdzis. Un arī tad tikai kā „tautas nodevība”, kad tautiskās spēles noteikumus diktējuši politiski spekulanti.

Norādot uz šo aizmirsto vai neatzīto vēsturisko patiesību, saglabāju cerību, ka autors izdarīs pareizo (ekoloģisko) izvēli sava gara bagātināšanai, lai kalpotu paša tautai un savam Dievam.

SOCIOLINGVISTISKIE PROCESI UN LATVIEŠU VALODA

Brigita Šiliņa, Dr. philol.

Latviešu valodai valsts valodas statuss iedibināts pirms 20 gadiem. Kas notiek ar valodu, kad tā ar likumu ir pasludināta par valsts valodu? Šāds un daudzi citi ar to saistīti jautājumi rodas un gaida atbildi. Tāpēc Vinetas Poriņas darbs (Poriņa, V. *Valsts valoda daudzvalodīgajā sabiedrībā: individuālais un sociālais bilingvisms Latvijā*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2009, 208 lpp.) ir vairāk nekā svarīgs un vajadzīgs pētījums par sociolingvistiskajiem procesiem Latvijā.

Sabiedrības daudzvalodība Latvijā nav jauna situācija. Pateicoties savam ģeogrāfiskajam novietojumam, Latvijā ir skanējušas un skan daudzas valodas, tā iekļaujot mūsu valsti globālos procesos.

Vinetas Poriņas pētījums ir veltīts situācijai, kad daudzu valodu klātbūtnes apstākļos latviešu valoda ir valsts valoda. Šāda pieredze latviešu valodas gadsimtiem ilgajā pastāvēšanas laikā nav bijusi liela. Jāteic, ka pavisam maza. Tāpēc šajā laukā pētījumiem jābūt pastāvīgiem un valodas politikas pētniekiem, kā arī lēmumu pieņēmējiem latviešu valodas situācija ne tikai jāpārtrauga, bet arī jāanalizē un mērķtiecīgi jāveido.

Turot rokā grāmatu, lasu un pārlasu tās virsrakstu. Tas mani pārsteidz ar mazliet neparasto sabiedrības apzīmējumu – daudzvalodīgā sabiedrība, ar noteikto formu, kurai īsti nevaru atrast pamatojumu.

Galū galā secinu, ka daudzvalodīga sabiedrība ir apzīmējums sabiedrībai, kurā kā tirgus laukumā sastopas un mijiedarbojas

daudzas valodas, savdabīga Bābele ar savu daļēji stihiski izveidojušos tirgus dalībnieku hierarhiju. Tie, kuriem ir bijušas galvenās pozīcijas šajā tirgū, nelabprāt dalās savās priekšrocībās. Tāpēc, lai izvairītos no džungļu likumu un tikumu iemūžināšanas valodu jomā, tiek ieviesta kārtība ar tiesību aktiem, noteikumiem, tiesisku regulējumu.

Grāmatas saturs nosacīti ietver trīs lielas jautājumu sadaļas. Pirmā aplūko bilingvisma jēdzienu, dalot to individuālajā un sociālajā bilingvismā, un sniedz ieskatu bilingvisma teorētiskajās nostādnēs. Runājot par individuālo bilingvismu, autore raksta par dzimto valodu un otro valodu; sociālajā bilingvismā tiek iekļauta izpratne par lingvistisko daudzveidību, etnisko identitāti, arī mazākumtautību identitāti, kurā svarīga nozīme ir dzimtajai valodai. Šajā aspektā autore īsumā pieskaras faktoriem, kas ietekmē etnolingvistisko dzīvotspēju, tostarp valodas statusam, demogrāfiskiem faktoriem un institucionālajam nodrošinājumam jeb valodas lietojumam dažādās institūcijās. Šo faktoru ietekme nosaka gan divu valodu prasmes pakāpi, gan valodu interferenci, gan attieksmi pret valodu apguvi. Autore pamatoti secina, ka individuālais un sociālais bilingvisms būtībā ir divi vienas parādības aspekti. Šo jautājumu kopas noslēgumā autore pievēršas individuālā bilingvisma tipoloģijas jautājumiem, ko ievada ar īsu teorētisku apskatu par valodu prasmēm, par t. s. produktīvo un receptīvo bilingvismu, par strīdīgo terminu „pusvalodīgie indivīdi”, par

komunikatīvo kompetenci un dažiem citiem aspektiem.

Otra sadaļa, kas ir visplašākā, balstās uz valodas prakses pētījumiem Latvijā un apskata valodas situāciju, bilingvismu un valodu prasmes Latvijā. Tiek analizēti šādi jautājumi: Latvijas sabiedrības etnodemogrāfiskā struktūra un dinamika, Valsts valodas likums, atestācijas procedūras, plašsaziņas līdzekļu ietekme uz valodas situāciju valstī, kā arī latviešu un krievu valodas izplatība Latvijā. Izmantotais materiāls ļauj V. Poriņai izveidot šā brīža etnisko grupu bilingvisma līmeņa „momentuzņēmumu” un konstatēt, ka no 13 etniskām grupām Latvijā septiņas var uzskatīt par bilingvālām, t. i., grupām, kurās vismaz 55% indivīdu prot abas valodas (23. tabula 110. lpp.). Autore atzīst, ka var optimistiski raudzīties uz latviešu valodas nākotnes izredzēm, taču atzīmē arī vairākus faktorus, kas var negatīvi ietekmēt latviešu valodas pastāvēšanu, tostarp krievu valodas funkcionālā monolingvisma augsto līmeni, šķirtu informācijas telpu, kas veicina divkopienu sabiedrības pastāvēšanu, kā arī citus ne mazāk būtiskus faktorus.

Tālāk pievēršoties apstākļiem, kas sekme vai kavē individuālā bilingvisma attīstību un ietekmē bilingvālo indivīdu valodisko uzvedību, V. Poriņa uzsver aspektus, kas jāņem vērā individuālā bilingvisma izpētē. Pirmkārt, jāatšķir divu valodu prasme no to lietojuma un, otrkārt, situācijas mainīgums. Turklāt jāreķinās ar socioloģiski lingvistisko pētījumu subjektīvo aspektu. Šajā nodaļā ietverts bagātīgs statistisks materiāls, kas apkopots tabulās un dažādos grupējumos.

Interesanti ir pārspriedumi par t. s. valodas kodu maiņu, t. i., par to, kā un kāpēc izvēlas vienu vai otru valodu, kādi faktori ietekmē pāreju no vienas valodas uz citu un (vai) atpakaļ. Autore atzīmē, ka latviešiem visumā nav raksturīga izjūta, ka jāuztur savas grupas lingvistiskās robežas. Tas nozīmē, ka latvieši kā etnolingvistiska grupa ir vairāk nobriedusi daudzvalodīgai saziņai. Autore to vērtē atturīgi kā faktoru, kas stiprina „cita valodas kolektīva psiholoģisko klimatu” un ietekmē valodas situāciju valstī. Pilnīgi pamatots ir ieteikums „runāt latviski visur un vienmēr, kur tas iespējams”.

Trešais lielais jautājumu komplekss, kas apskatīts pētījumā, ir bilingvālā izglītība, jaunākās paaudzes bilingvisms un mazākumtautību pārstāvju attieksme pret bilingvālo izglītību un bērnu otrās valodas prasmi. 2000. gada aptaujas dati, kas izmantoti šajā sadaļā, liecina par samērā pozitīvu attieksmi, taču te vietā būtu atgādināt pašas autore iepriekš minēto situācijas mainīgumu. Tādēļ objektivitātei ir nepieciešami regulāri veikti savstarpēji salīdzināmi pētījumi, kas liecinātu par tendenci.

Nobeigumā V. Poriņa materiālu apkopo, dodot situācijas izvērtējumu un ieteikumus.

Kopumā darbs vērtējams atzinīgi, jo apskata gadījumu, kad daudzvalodīgā sabiedrībā vienai valodai no minoritātes valodas statusa ir jākļūst par valsts valodu. Pilnīgi pareizi, ka politiskā izšķiršanās un tiesiskā pamata radīšana ir svarīga, taču juridiskais aspekts valodai ir tikai ietvars, ne pati valoda. Tāpēc arī Latvijā 90. gadu sākumā var runāt par ceļu uz latviešu valodas tapšanu par valsts valodu. Ceļš ir bijis visai sarežģīts, un, kā saka autore, „valodu hierarhiju maiņa notiek gausi”.

Sabiedrības ilgtspēja ir atkarīga no daudziem faktoriem, arī no spējas atrast kopēju valodu gan tiešā, gan pārnestā nozīmē. Tāpēc Latvijas neatkarības atgūšanā tik svarīgi bija, lai latviešu valoda kļūtu par valsts valodu, par īpašo faktoru, kam jāvieno Latvijas sabiedrība, lai valsts valoda būtu tās vienojošā, kopīgā pazīme; lai zeme kļūtu par valsti, nevis tikai tirgus laukumu.

Tas, ka cilvēks sava mūža gaitā spēj iemācīties vairākas valodas, ir patiesi aizraujošs apliecinājums cilvēkā ieprogrammētajām lingvistiskajām spējām. Tās attīstās un tiek izmantotas apstākļos, kad ir tāda nepieciešamība, bet paliek neapzinātas un neatklātas, ja pēc tām nav pieprasījuma un tātad arī nav lietojuma.

Bilingvisms kā lingvistiska, pedagoģiska, sociāla un psiholoģiska parādība Latvijā aktualizējusies nepilnos 20 gados kopš Latvijas neatkarības atgūšanas, bet pats bilingvisms ir mūžsena parādība. Tas objektīvi rodas un attīstās līdz ar sakaru attīstīšanos dažādu kopienu starpā. Lai sazinātos, ir jāatrod kopīga

valoda. Šī kopīgā valoda abiem saziņas procesa dalībniekiem var būt „cita”, ne dzimtā valoda. V. Poriņa uzsver, ka bilingvisma pamatā ir valodu kontakti. Un šim apgalvojumam ir jāpiekrīt. Mūsdienu globalizētajā pasaulē, kur sakari notiek daudzu valodu fonā, bilingvisms ir katra indivīda *minimālās vispārējās sagatavotības* priekšnosacījums. Eiropas Savienība prasa, lai sabiedriski aktīvs ES pilsonis apgūtu četras valodas.

Tādējādi divvalodība ir pirmais posms ceļā uz daudzvalodību jeb multilingvismu. Visa civilizētā pasaule oficiāli atzīst lingvistisko daudzveidību par cilvēces bagātību, tā atvdoties no iepriekšējos gadsimtos kultivētā un praktizētā lingvistiskā imperiālisma tendencēm, kad t. s. mazo tautu valodas uzskatīja par aizmirstībai nododamu arhaisku un traucējošu dīvainību. Pašlaik ir izveidotas īpašas programmas un projekti šo valodu atbalstam un attīstībai, jo tās pamatoti uzskata par cilvēku sabiedrības ilgtspējīgas lingvistiskās attīstības avotu.

Interesanti atzīmēt, ka pētījuma autore atdala bilingvisma pozitīvo un negatīvo pusi. Atzīstot, ka bilingvisma rašanās pamatā ir valodu kontakti, viņa salīdzina šos kontaktus ar robežzonu, to savdabīgo *no-man's-land*, kurā, pēc autore domām, slēpjas arī briesmas. Viņa teic, ka valodas kontakti ir arī galvenais valodas nāves cēlonis (166. lpp.). Šis vispārinājums, manuprāt, ir pārsteidzīgs un virspusējs. Turklāt tas ir vienpusīgs. Valodas ir zudušas un izmirst arī mūsdienās, taču ne jau lingvistiskie cēloņi ir izšķirošie. Pamatcēloņi ir sociāli, politiski, sabiedriski un individuāli. Tie var būt plānoti un stihiski. Šis jautājums ir būtisks un ir jārisina turpmākajos pētījumos, jo pretējā gadījumā raida brīdinošu signālu par briesmām, nāvējošām briesmām, kādas bilingvisms rada mūsu konkrētajā situācijā latviešu valodai. Šim signālam varētu būt pozitīva nozīme, ja autore patiešām dotu konkrētus ieteikumus jeb sava veida glābšanas riņķi latviešu bilingvālajam indivīdam jeb, kā autore nosauc, – bilingvam.

Pētījuma autore galveno uzsvaru liek uz valodas sociālajiem aspektiem, uz politisko izšķiršanos, pieņemtajiem tiesību aktiem, atestācijas prasībām un administratīvās sistēmas

nozīmi. Respektējamā valsts valodas funkcionēšanas rezultātu analīzē, kuras pamatā ir socioloģisku pētījumu dati, autorei tomēr jāsecina, ka valsts valodas *de facto* situācija bilingvisma apstākļos stagnē. Stagnācijas iemeslus, cita starpā, autore saskata, piemēram, apstākļi, ka mazākumtautību pārstāvji ir apmierināti ar savu latviešu valodas prasmi un nevēlas to papildināt (63% 2008. gadā). Autore dod daudz ieteikumu, kā atbalstīt latviešu valodas kā valsts valodas statusu.

Saistībā ar valodas plānošanu un valodas politiku svarīgs ir mērķis. V. Poriņa atzīmē, ka sabiedrības bilingvisms uzskatāms par pārejas stadiju no bilingvālas uz monolingvālu sabiedrību. Lai šo situāciju optimizētu, labus rezultātus Latvijā, kā apgalvo autore, ir devusi valsts valodas atestācija, ko viņa nosauc par „instrumentālu motivāciju”.

Mana daudzu gadu pieredze darbā ar angļu valodas studentiem, vēlāk ar norvēģu studentiem un gandrīz 15 pēdējos gadus ar latviešu valodas kā otrās valodas apguves programmas īstenošanu ir nostiprinājusi manī pārlicību, ka mācības eksāmeniem ir noderīgas vērtētājiem, taču mazefektīvas mācību praktiskā noderīguma nodrošinājumam. Es vairāk uzsvērtu ne tik daudz instrumentālo, bet gan valodas sociālo un emocionālo motivāciju. Man rodas neatbildēts jautājums, vai paļaušanās uz „instrumentālās motivācijas” šķietami labvēlīgo iedarbību uz valodas situāciju patiesībā nav viens no stagnācijas iemesliem latviešu valodas kā valsts valodas statusā, kuru autore atzīmē?

Dekarta racionālās izziņas princips „no vienkāršā uz sarežģīto”, no zināmā pie nezināmā ir jāatgādina arī sakarā ar bilingvālās izglītības ieviešanu praksē un pētījumiem bilingvisma laukā.

Latvijā pēdējos 20 gados arī latviešu valodas kā valsts valodas statusa nostiprināšanas laukā bija jāpaveic milzīgs darbs. Tas bija nepieciešams, lai gandrīz puse Latvijas iedzīvotāju, kuri latviešu valodu nemācēja, kaut arī daudzus gadus bija dzīvojuši Latvijā, iemācītos latviski un lai skolēns, kas beidzis jebkuru skolu Latvijā, būtu apguvis arī latviešu valodu. Citiem vārdiem, runa bija par plašu praktiska bilingvisma programmu,

kuras īstenošana sporādiski notika jau pagājušā gadsimta 90. gadu sākumā, bet sistematizēti un plānveidīgi – no 1997. gada, kad darbu sāka Latviešu valodas apguves valsts programma (LVAVP).

Pirmie mēģinājumi bilingvisma zinātniskajā izpētē meklējami žurnālā *Tagad*, kā arī LVAVP un LVAVA metodiskajos krājumos un citos izdevumos. Turklāt bilingvālās izglītības ieviešanas prakse tika īstenota, pārvarot daudzas grūtības, lielu neizpratni, bailes un pretestību, ko tā izraisīja gan pedagogu, bet it īpaši politiķu vidē. Protams, tas ietekmē arī tos, kuri mācās, un viņu tuviniekus. Lai Latvijā sakarā ar latviešu valodas funkcionēšanu nevienam nerastos nekāda baiļu un apdraudētības sajūta, mans ieteikums sociolingvīstiem ir pievērsties arī psiholoģiskai, emocionālai, pozitīvai motivācijai, ne tikai instrumentālām pārbaudēm. Nav pareizi, ka ar latviešu valodas apguvi apzināti vai neapzināti saistās bailes, stress, nepatīkami pārdzīvojumi. Tas vienlīdz attiecas kā uz latviešiem, tā nelatviešiem, kā jauniem, tā veciem. Visi darbi veicas tad, ja rodas gandarījums par padarīto. Kāds var būt gandarījums vietējam mazākumtautības pārstāvim par latviešu valodas apguvi, ja viņš, piemēram, izlasa pētnieka apgalvojumu, ka, divām valodām kontaktējoties, vienai no tām ir lielas izredzes iet bojā? Tāds apgalvojums var iedvesmot vienīgi to, kurš ir pārliecināts par sevi, ka uzvarēs šajā cīņā uz dzīvību un nāvi. Ļoti kritiski vērtēju autores apgalvojumu par bilingvismu kā pārejas formu uz monolingvālu sabiedrību, ņemot vērā, ka vēl šodien Latvijā ir informācijas avoti, kas brīdina krievu skolu vecākus par asimilāciju kā bilingvisma patieso mērķi.

Interesanti, ka ne V. Poriņa, ne politiski angažētie mazākumtautību monolingvisma aizstāvji nerunā par sabiedrības integrāciju. Dažkārt rodas mānīgs iespaids, ka arī autore šaubās par to, vai divvalodība ir laba. Vai gan citādi bilingvisms tiktu raksturots kā pagaidu parādība, kā savdabīga šautras kustība starp vienu un otru valodu, galu galā apstājoties tikai pie vienas. Arī latviešu sabiedrības pārstāvju izteicieni dažkārt liecina par dīvainām bailēm no divvalodības, it kā citu valodu prasme ar dzīšanu dzītu no galvas ārā dzimtās vai labi apgūtas otrās valodas prasmi.

Šādi apgalvojumi liecina tikai par to, ka par bilingvismu un daudzvalodību mēs zinām un runājam pārāk maz. Turklāt apstākļos, kad ievērojama sabiedrības daļa vēl joprojām ir lielā mērā monolingvāla, tā jau tiek biedēta ar jaunu monolingvismu kā gandrīz nenovēršamu parādību.

Mūsu 21. gadsimta pirmajos gados vēl atrodas cilvēki, kas nopietni brīdina par bilingvismu kā apdraudējumu cilvēka garīgajai veselībai, intelektuālajai attīstībai. Bilingvālās izglītības īstenošana Latvijā notiek veiksmīgi, kaut arī ne bez grūtībām un to pārvarēšanas. Tieši šo grūtību pārvarēšana, nevis pārspīlēšana izvirza Latviju bilingvālās izglītības teorētisko un praktisko aspektu izpētes un īstenošanas vadošās pozīcijās.

Bilingvisma nopietnai izpētei ar šo grāmatu ir dots starts. Ir iezīmētas virzības, tendences un galvenās likumsakarības. Tā kā sociālais bilingvisms ir saistīts ar sabiedrisko saziņu, ļoti svarīga ir cilvēku attieksme, izvēle, pieņēmumi, arī bailes un aizspriedumi. Tādēļ valsts valodas politikas īstenošanās gaita nav izmērāma un novērtējama ar eksāmenu rezultātiem vai citiem oficiālo procesu statistiskiem rādītājiem. Daudz būtiskāku ieskatu dod prasmīgi un regulāri veiktas sabiedriskās aptaujas un to rezultātu nopietnās, objektīvās analīzes. Ilgstošie dziļākie procesi ir jāpēta regulāri, lai panāktu objektīvu izvērtējumu. Šādi pētījumi ir arī gandrīz vienīgais pamats, kas ļauj atklāt kopsakarības starp valodisko izturēšanos noteiktās sabiedriskās grupās, viņu sociālo un ekonomisko aktivitāti vai pasivitāti, izglītības vajadzībām, sociālpsiholoģiskiem un emocionāliem raksturojumiem. Bilingvisma pozitīvā attīstība Latvijā jau vairs nav noliedzama. Tas skaidri apliecināts arī V. Poriņas pētījumā. Taču bilingvisma kā daudzvalodības pirmās pakāpes attīstībai šis laiks ir tikai sākums un attīstības perspektīvas bagātīgas. Tāpat arī bilingvisma izpētes lauks jauniem zinātniekiem paveras plašs jo plašs. Nav mazsvarīgs apstāklis, ka bilingvālās situācijas savdabība Latvijā mūsu sociolingvīstiem, valodu skolotājiem, valodu apguves metodikas speciālistiem un antropologiem rada īpaši labvēlīgus nosacījumus pētījumiem, kas var izvirzīt Latvijas bilingvisma, integrēta

mācību satura un valodas un citu procesu pētniekus pasaules pētnieciskās domas pirmajās rindās, jo bāze pētījumiem ir bagātīga. Vien nopietnāk jādomā par zinātnisko pētījumu metodoloģiju, materiālu atlasī, apkopošanu un analīzi. Gribētos cerēt, ka ar šo pētījumu soli pa solim ir aizsākta gaita ne tikai bilingvisma izpētē, bet arī bilingvisma prestiža veidošanā. Kāpēc Latvija nevarētu kļūt par pasaulē atzītu bilingvisma pētniecības un prakses centru? Mums tam ir visi galvenie priekšnosacījumi – daudzvalodīga

sabiedrība, valsts valoda, kura ne mirkli nedrīkst iesnausties pašpmierinātā pašpaļāvībā un gaidīt, ka tās valstiskums iestāsies „pēc līdakas pavēles”, mums ir ieinteresēti un labvēlīgi noskaņoti jaunieši, prasmīgi pedagogi, kas apguvuši aktīvas mācību metodes integrētai valodu un priekšmetu satura apguvei, mums ir plaši sakari ar zinātniekiem un praktiķiem ārzemēs. Finansējums? Arī tas ir iespējams, ir vajadzīgs tikai atspēriens – kā Atlantam atbalsta punkts. Elpa ir ievilkta, tagad tikai uz priekšu!

PAMATĪGS PĒTNIEKU DARBS BEZ KOMPETENTA KOREKTORA PAKALPOJUMIEM

Dzintra Bungs, *Ph. D.*

Nesen iznākusi interesanta grāmata angļu valodā (Pelnēns, G. (red.) *The „Humanitarian Dimension” of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine, and the Baltic States*. 2., papild. izd. Rīga: CEEPS, 2010, 360 lpp.) (Krievijas ārpolitikas „humanitārā dimensija” Gruzijā, Moldovā, Ukrainā un Baltijas valstīs). Šis darbs tapis starptautiska pētniecības projekta rezultātā, kuru vadīja Andis Kudors, Austrumeiropas politikas pētījumu centra izpilddirektors un pētnieks, un kuru atbalstīja Konrāda Adenauera fonds un Sorosa fonds – Latvija.

Grāmata izveidota no piecām tematiskām sadaļām. Protams, sākumā netrūkst ievada, priekšvārda un noslēgumā – secinājumu, bibliogrāfijas un ziņu par grāmatas veidotājiem. Pirmās trīs sadaļas nosacīti varētu raksturot kā grāmatas konceptuālo un teorētisko pamatu, jo tās apskata Krievijas ārpolitikas humanitāro dimensiju no dažādiem skatpunktiem. Visietilpīgākā un visinteresantākā ir ceturrtā sadaļa, kuru varētu raksturot kā grāmatas empīrisku daļu. Tur atrodam faktiem bagātus, analītiskus pārskatus par to, kā šī Krievijas politika izpaužas Gruzijā, Igaunijā, Latvijā, Lietuvā, Moldovā un Ukrainā. Katrā nodaļā saņemam arī padziļinātu informāciju par

stāvokli valstī īpaši tajās jomās, kam tieša saistība ar kādu no šīs politikas aspektiem, kā, piemēram, krievu valodas prasmi, izglītību, plašsaziņas līdzekļiem valsts un krievu valodā. Piekrtā grāmatas sadaļa pievēršas salīdzinājumiem. Tai seko secinājumi, bibliogrāfija un informācija par katru no sešām pētniecības organizācijām (viena no katras aplūkotās valsts), kuras piedalījās šajā projektā, un autoriem.

Lai gan grāmatas saturu veidojuši 14 autori (vārdi uzskaitīti grāmatas pasītē, un īss apraksts par katru autoru parādās pašās grāmatas beigās), lasītājs nezina, kas ko ir rakstījis. Autora vārds vai autoru vārdi nav minēti ne satura rādītājā, nedz arī pie attiecīgā raksta vai sadaļas. Vienīgie izņēmumi ir otrā izdevuma ievads (*Preface to the second edition*) – to rakstījis grāmatas sastādītājs Gatis Pelnēns – un priekšvārds (*Foreword*) – tā autors ir Ainārs Lerhis, Austrumeiropas politikas pētījumu centra valdes priekšsēdētājs. Kā tad ar pārējiem rakstiem un sadaļām? Vai būtu jāpieņem, ka tos visus sagatavojis kāds visaptverošs, taču bezpersonisks „autoru kolektīvs”? Lai gan šis nebūt nav vienīgais Latvijā iznākušais pētnieciskais izdevums, kurā nav norādīts katra raksta autora vārds, šāda

prakse tomēr mulsina un kaut kā atgādina tos laikus, kad godā bija kolektīvisms. Turklāt, lasot vienu sadaļu pēc otras, lasītājs tāpat no tematikas un atšķirīgā stila nojauš, ka autori ir vairāki un dažādi. Stila atšķirības un dažāda līmeņa angļu valodas prasmes īpaši duras acīs piektajā sadaļā, kas sastāv no daudzām apakšnodaļām, kuras veidojuši vairāki pētnieki. Tāpēc jāvaicā, vai ikviens šīs grāmatas autors nebūtu pelnījis, ka viņa vārds parādītos pie paša rakstītās sadaļas vai raksta?

Bet tagad mazliet par grāmatas saturu. Kas ir Krievijas ārpolitikas „humanitārā dimensija”? Atbildot netieši, varētu teikt, ka Krievijas ārpolitikas humanitārā dimensija sastāv no tām ārpolitikā atzītām darbībām, kuru mērķis ir iegūt citās valstīs dzīvojošu cilvēku labvēlību savai valstij. Oficiālās atbildes atrodamas Krievijas Federācijas 2008. gada maija ārpolitikas koncepcijā¹ un Krievijas Federācijas 2007. gada marta ārpolitikas pārskatā.² Tikko pieminētais 2007. gada Krievijas ārpolitikas pārskats ir pirmais plašākais dokuments, kas iztirzā un izvērtē līdzšinējās aktivitātes šajā jomā. Tur atrodam arī sadaļu *The humanitarian direction of foreign policy*; tā iesākas ar teikumu: „*The humanitarian dimension of foreign policy, public and cultural diplomacy are an important factor of international life in today's global world.*”³

¹ Tā kā grāmata rakstīta angļu valodā, recenzijā citēti Krievijas Ārlietu ministrijas izplatītie dokumenti angļu valodā. The Foreign Policy Concept of the Russian Federation, 12 July 2008. Pieejams: <http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/1e5f0de28fe77fdcc32575d900298676/869c9d2b87ad8014c32575d9002b1c38?OpenDocument>.

² Šo 2007. gada 27. marta dokumentu grāmatā angļiski sauc *Review of Russian Federation Foreign Policy*, bet 2010. gada vasarā atrodamos Krievijas Ārlietu ministrijas dokumentos tas nosaukts mazliet citādi: *A Survey of Russian Federation Foreign Policy*, 27 March 2007. Pieejams: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/e78a48070f128a7b43256999005bcbb3/89a30b3a6b65b4f2c32572d700292f74?OpenDocument.

³ *A Survey of Russian Federation Foreign Policy*, 27 March 2007. Pieejams: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/e78a48070f128a7b43256999005bcbb3/89a30b3a6b65b4f2c32572d700292f74?OpenDocument.

Jāpiebilst, ka šajā dokumentā, kas kalpo kā pamatdokuments visai grāmatai, galvenais termins ir *humanitarian direction*.

Analītisku skatu uz Krievijas ārpolitikas humanitāro dimensiju sniedz vairāki autori pirmajās trīs grāmatas sadaļās. Šeit un grāmatas nosaukumā redzams, ka *humanitarian dimension* izraudzīts par pamatterminu visai grāmatai, atmetot Krievijas Ārlietu ministrijas visvairāk lietoto terminu *humanitarian direction*. Lasītājam būtu bijis interesanti uzzināt, kāpēc šāda izvēle un kāpēc izvēlētais termins rakstīts pēdīnās, vēl jo vairāk tāpēc, ka angļiski pēdīnās, jā tās nenorāda citātu, maina vārda vai termina nokrāsu, pat nozīmi.

Pirmā sadaļā autors iepazīstina ar jomām, kuras Krievija pieskaita pie savas ārpolitikas humanitārās dimensijas. Tās ir cilvēktiesības, tautiešu aizstāvība ārzemēs, konsulārais darbs; sadarbība kultūras, zinātnes un izglītības jomā; kā arī mediji. Savā iztirzājumā šīs sadaļas autors īpaši izceļ jaunu terminu *humanitarian trend* (arī rakstīts pēdīnās), kas, viņaprāt, saistās ar *humanitarian dimension*, bet vienlaikus atšķiras no tā. Centieni attaisnot šī jaunā termina nepieciešamību un paskaidrot tā jēgu diemžēl nepārliecina.⁴ Šķiet, ka autors, vēlēdamies lielāku skaidrību, nevilšus panācis tieši pretējo.

Otrā sadaļa veltīta Krievijas ārpolitikas un drošības politikas attīstībai kopš PSRS sabrukuma. Autors pamatoti norāda, ka Krievijas interese par tautiešiem ārzemēs attīstījās daudzu gadu garumā, tāpat kā vairāki citi elementi, ko tagad saistām ar humanitāro dimensiju. Trešā sadaļa piedāvā interesantu politoloģisku diskusiju par „maigā spēka” (*soft power*) iezīmēm Krievijas ārpolitikā. Jāpiebilst, ka jēdzienu „maigais spēks” par vērā ņemamu atzinuši 2007. gada Krievijas ārpolitikas pārskata autori.

Ceturrtā sadaļā autori parāda, kā Krievijas ārpolitikas humanitārā dimensija izpaužas Igaunijā, Gruzijā, Latvijā, Lietuvā, Moldovā un Ukrainā. Katrai valstij veltīta atsevišķa nodaļa. Tur atrodam plašu, detalizētu informāciju par to, kā Krievija, lai sasniegtu savus

⁴ Sk. grāmatas pirmo sadaļu un secinājumus (*Conclusions*).

mērķus attiecīgajā valstī, izmanto, piemēram, cilvēktiesības, tautiešu aizstāvību ārzemēs, konsulāro darbu un sadarbību kultūras, zinātnes, izglītības un informācijas jomā. Tur redzam arī, kādu loma ir Krievijas Pareizticīgajai baznīcai un fondam *Russkij mir*. Pētnieki piedāvā ne tikai savu situācijas analīzi, bet arī interesantu informāciju par citiem tematiem, kas formāli varbūt neietilpst jau pieminētajās kategorijās, bet saturiski gan: piemēram, nodaļā par Igauniju lasām plašu aprakstu par padomju kareivja pieminekļa pārvietošanas izraisītajiem nemieriem, savukārt nodaļā par Latviju atrodam apskatu par Kontinentālo hokeja līgu.

Pēc šīs interesantās un nosacīti veiksmīgi rediģētās sadaļas seko grāmatas noslēguma daļa: piektā sadaļa, kas veltīta salīdzinājumiem par to, kā un cik sekmīgi Krievijas ārpolitikas humanitārā dimensija tiek īstenota visās sešās valstīs jau pieminētajās atsevišķajās jomās, vispārējie secinājumi un bibliogrāfija. Tūlīt jāatzīstas, ka šo rindiņu autore sagaidīja tādu kā kvalitatīvu pacēlumu grāmatas beigās, kas lielā mērā liktu aizmirst daudzās kļūmes un kļūdas, kuras sastaptas lasot. Gribējās, lai piepildītos teiciens: labs, kas labi beidzas. Diemžēl tas nenotika. Grāmatas noslēguma daļās visai koncentrēti atkal parādās jau agrāk pamanītās nepilnības. To galvenie cēloņi ir divējādi:

- autoru angļu valodas zināšanas neatbilst tam līmenim, ko sagaida, lasot respektablu, akadēmisku publikāciju angļu valodā;
- redakcionālas dabas nepilnības.

Šķiet, ka grāmatas veidotāji nojauta, kādi izaicinājumi viņus sagaida, un tāpēc pozitīvi jānovērtē viņu lēmums piesaistīt divus redaktorus: vienu, kas atbild par grāmatu kopumā, bet otru, kas atbild par tulkojumiem angļu valodā. Tika pieaicināti divi jauni daudzsološi redaktori, bet viņu līdzšinējā pieredze un zināšanas, varbūt arī iesaistīšanās apmērs, nebija pietiekami, lai veiksmīgi tiktu galā ar tām daudzām problēmām, kuras

viņus sagaidīja. Tāpēc vērīgs lasītājs katrā grāmatas daļā pamanīs dažāda rakstura nepilnības, tostarp gramatikas, interpunkcijas, sintakses kļūdas, kā arī neskaidrības autoru izvēlēto aplamo vārdu vai artikulu dēļ. Jau uz grāmatas vāka, lasot tās nosaukumu, kas beidzas ar punktu, jākonstatē maza atkāpe no angļu valodas normām – aiz grāmatas nosaukuma šeit netiek likts punkts. Šī nejausības kļūda ir izlabota titullapā. Toties tur redzam – *The 2nd, supplementary edition*. Labāk būtu bijis – *Second, enlarged edition*, jo *supplementary* šeit nozīmē papildināts, nevis paplašināts. Īpaši uzkrīt aplama un maldinoša termina izvēle, jo tā parādās atkārtoti – piemēram, ceturtajā un piektajā sadaļā, kā arī secinājumos, virsrakstos lasām – *Russian human rights practice*. Angliski termins nozīmē Krievijas vai krievu cilvēktiesību praksi, bet grāmatā runa ir par to, kā Krievija uztver un reaģē uz krievu un „krieviski runājošo” iedzīvotāju cilvēktiesību ievērošanu citās valstīs. Noslēdzot šo kritisko rindkopu, jāpiemin, ka grāmatas kvalitāte būtu ievērojami cēlusies, ja tiktu piesaistīti kompetenta korektora pakalpojumi pirms manuskripta nodošanas publicēšanai. Tādējādi varētu novērst ievērojamu daļu nejausības un pavisrības kļūdu.

Recenzijas noslēgumā gribētos uzsvērt, ka

- grāmatas tematika ir ļoti aktuāla;
- pētnieku ieguldītais darbs bijis visai pamatīgs;
- šāda grāmata varētu piesaistīt ļoti plašu lasītāju loku visā pasaulē.

Bet vispirms ļoti nopietni jāpiestrādā, lai novērstu daudzās nepilnības. Kā vadmotīvu prātā varētu paturēt kanādiešu filozofa Māršala Maklūena (*Marshall McLuhan*) vārdus: *the medium is the message* (vēsts nav saturs, bet gan veids un forma, kā saturs tiek pasniegts). Tādēļ vēlētos, lai grāmata piedzīvotu trešo, pārstrādāto un papildināto izdevumu (angliski: *third, revised and enlarged edition*).

ZINĀTNE UN IZGLĪTĪBA GADSIMTU CEĻOS

Jānis Klētnieks, *Dr. sc. ing. h. c.*

Pagājušā gada nogalē klajā nākusi sabiedrībā augsti cienītā LZA īstenā locekļa un *Akadēmiskās Dzīves* redakcijas kolēģijas locekļa Jāņa Stradiņa jaunā grāmata (Stradiņš, J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009, 640 lpp.). Šis fundamentālais darbs aptver turpat 700 gadus ilgu zinātņu vēstures posmu – no vācu krustnešu ienākšanas latviešu cilšu zemē līdz pirmās patstāvīgās augstākās izglītības iestādes – Rīgas Politehnikuma – nodibināšanai 1862. gadā. Atšķirībā no iepriekš veiktajiem vēsturnieku pētījumiem un publicētajiem darbiem J. Stradiņa jaunā grāmata ar tajā ietverto saturu un izklāsta veidu iezīmē Latvijas zinātņu un filozofijas vēsturē jaunu *humānistisko vēstures novirzienu*, kas atklāj izglītības un zināšanu izplatības ceļus, to cēlonības un seku kopsakarus, dažādo notikumu un apstākļu raksturu un izceļ personības, kuras veicinājušas zinātnes attīstību mūsu zemē pirms Latvijas valsts nodibināšanas. Autors parāda vēsturiskās likumsakarības, kas gadsimtus saliedē vienotā laikmetu un notikumu vēstures kopainā.

Līdzvērtīgs un tik plašs pētījums zinātnes un augstākās izglītības vēsturē nav veikts kopš jauno zinātņu nozaru rašanās 19. gadsimta pirmajā pusē. Tolaik Baltijas zinātņu vēsturē plašāko apcerējumu šajā virzienā sarakstīja vācbaltiešu vēsturnieks Johans F. Reke kopā ar Karlu E. Napjerski, publicējot četros sējumos ievērojamo darbu *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrtenlexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland* (Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes vispārējais rakstnieku un zinātnieku leksikons). Tagad J. Stradiņš turpina un paplašina šo klasisko vēstures epohālo pētniecības tradīciju.

Grāmatas autors balstās uz vēstures pirmavotu un daudzu zinātnieku publicējumiem, kas tapuši pēdējo divu gadsimtu laikā. Šie darbi izvērtēti mūsdienu zinātniskās domas skatījumā, taču attiecināti uz senajiem laikmetu apstākļiem, kādi tolaik bijuši latvju

zemē un Eiropā. Grāmata ir patstāvīgs zinātnisks pētījums. Materiāli krāti ilgus gadus, iepriekš publicējot dažādas vēsturiskās apceres atsevišķos rakstos un referējot zinātniskajās konferencēs.

Daudzi lasītāji atcerēsies J. Stradiņa agrākajos gados izdoto grāmatu klāstu, sākot ar pirmo darbu *Cilvēki, eksperimenti, idejas* (1964) un kopā ar vēsturnieku Heinrihu Strodu sarakstīto *Jelgavas Pētera akadēmija* (1975). Pēc tam sekoja *Lielā zinātnes pasaule un mēs* (1980), *Etīdes par Latvijas zinātņu pagātņi* (1982), *Lomonosovs un Latvija* (1987), *No Grindeļa līdz mūsdienām* (1996) un *Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības* (1998). Visos šajos darbos J. Stradiņš meklējis un izcēlis no pagātnes aizmirstības daudzus vēsturiskos faktus un personības, kuras ataino zinātnes un augstskolu izglītības izaugsmes kopsakarus. No vietējiem apstākļiem mests plašs skatiens uz kaimiņvalstīm un uz Eiropas kultūrvēsturisko telpu.

Nupat izdotajā jaunajā grāmatā J. Stradiņš raksta, ka tajā „pētīta zinātnes attīstības vispārējā gaita Latvijā un Rīgā, vērtēts, kādās jomās un kādos laikmetos vietējie zinātnieki ir ietekmējuši starptautisko Eiropas zinātņi”. Jau agrākajos darbos grāmatas autors norādījis, cik svarīgi sniegt apsvērumus par zinātnes un zinātnieku vietu un lomu katra laikmeta sabiedrībā, it īpaši attiecinot to uz vietējo vēsturi. Dažādos laikos vēsturē nostiprinājušies atšķirīgi viedokļi un vērtību sistēmas, ko pauduši gan vācbaltiešu, gan krievu un latviešu vēstures pētnieki. J. Stradiņš to visu pārskatījis un meklējis jaunu vēsturisko kopsakaru, balstītu uz mūsdienu zināšanām un uzkrāto vēstures pētījumu klāstu, kas ļauj sakārtot pilnīgāku sabiedrības uzskatu sistēmu un sniedz būtisku ieguldījumu latviskajā kultūrā.

To paveikt spēj tikai ar dziļām zināšanām apveltīts zinātnieks, kas visu savu radošo dzīvi veltījis dabaszinātņu un zinātņu vēstures izpētei, tiecoties pēc zinātnes domu pasaules

harmonijas. J. Stradiņš jau no studiju gadiem, sekodams sava tēva medicīnas profesora Paula Stradiņa dzīves garīgajiem centieniem, neilgu laiku kopā, bet pēc tēva nāves (1958) patstāvīgi vērtējis lielo zinātnes pasauli. Ilgāk nekā pusgadsimta garumā J. Stradiņš savas zinātniskās intereses veltījis organisko savienojumu molekulārās elektroķīmijas procesu izpētei, daudz darbu publicējis par ķīmijas, farmācijas, medicīnas, fizikas, Baltijas valstu augstskolu un pētniecisko centru vēstures un attīstības problēmām, it īpaši Rīgas un Latvijas astoņu gadsimtu intelektuālajā vēsturē, sekmējis zinātnisko sadarbību Baltijas reģionā, nodibinājis intelektuālos kontaktus starp latviešiem ārpusvaldē un Latviju, veicinājis kultūru mijiedarbību Eiropā.

Kopš 1958. gada J. Stradiņš ir Latvijas Dabaszinātņu un tehnikas vēsturnieku apvienības sekretārs, vēlāk priekšsēdētāja vietnieks (1968) un priekšsēdētājs (1987), bet pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas – Latvijas Zinātņu vēstures asociācijas prezidents. Šajos gados organizētas 23 Baltijas zinātņu vēstures konferences, kuras nostiprinājušas dabaszinātņu, medicīnas un tehnikas vēstures pētniecību Baltijā, apvienojot apmēram 500 Lietuvas, Latvijas un Igaunijas zinātnieku un dažādu nozaru pētnieku intelektuālos meklējumus. Atzīmējami viņa centieni un ieguldītais darbs Latvijas Zinātņu akadēmijas vadībā un tās starptautiskā prestiža celšanā.

J. Stradiņš šajā grāmatā apskatāmo laikmetu hronoloģiski iedalījis raksturīgos zinātņu uzkrāšanas un izaugsmes periodos. Sākuma periods, 13.–16. gadsimts, nosaukts par zināšanu un māku uzņemšanas jeb recepcijas laikmetu viduslaiku Livonijā. Šajā periodā pamatiedzīvotāji iepazinās ar svešo ieceļotāju dzīvesveidu, amatniecisko prasmi un tehnikas jauninājumiem. Pilsētnieku vidū sāka izplatīties viduslaiku zināšanas jeb „brīvās mākslas” – lasītprasme un rakstība, dialektika, aritmētika, astronomija un kalendārs, mūzika, medicīna un teoloģija. Līdz ar grāmatu iespēšanas prasmi un reformācijas izplatību mūsu novados uzplauka arī pirmie intelektuālās domas asni.

Tad seko „teoloģiskais gadsimts”, nosacīti ietverot vēsturisko posmu pēc Livonijas sabrukšanas līdz Vidzemes pakļaušanai zviedru

varai, zviedru varas gadiem un Kurzemes hercogistes ziedu laikiem (1561–1721), kopā ar laikmeta intelektuālās situācijas raksturojumu karu plosītajā zemē. „Teoloģiskajā gadsimtā” zinātne un izglītība vispārēji pakļāvās Bībeles autoritātei un teoloģijas doktrīnām. Rīgā un Kurzemes hercogistē izveidojās jauna intelektuālā situācija. Rīga nodibināja savu tipogrāfiju, tika iespiesti literārie darbi, uzplauka humānistiskā mācība, uzlabojās skolu sistēma, nodibināja Akadēmisko ģimnāziju un pirmās skolas latviešu bērniem. Mācītājs Ernsts Gliks latviešu valodā pārtulkoja Bībeli. Atsevišķus fragmentus pārtulkoja arī Jānis Reiters, latvietis, kurš pirmais ieguva zinātņu doktora grādu. Rīdzinieku bērni studēja ārzemju universitātēs un arī zviedru nodibinātajā Tērbatas Universitātē. Perioda beigās zinātniskā doma sāka atbrīvoties arī no viduslaiku astroloģiskajiem māņiem.

Nākamais jau ir literatūrā pazīstamais „filozofijas gadsimts” jeb vēsturē izceltie Kurzemes hercogistes (līdz Polijas trešajai dalīšanai 1795. gadā) un krievu varas gadi (1721–1800). Šai gadsimtā latvieši vispirms Kurzemes hercogistē iepazinās ar ārpusvaldē „augsto gudrību” (Vecais un Jaunais Stenders). Apgaismības idejas savos darbos puda Johans G. Hāmanis, Johans G. Herders, Garlībs Merķelis un citi. Aizsākās dažādi pētījumi dabaszinātnēs, un radās tehniskie projekti, kuru tālākvirzību veicināja sadarbība ar ārvalstu zinātniskajiem centriem un Pēterburgas Ķeizarkarisko Zinātņu akadēmiju. Tika publicēti atsevišķi zinātniskie pētījumi.

Autors no filozofiskā gadsimta īpaši izceļ Jelgavu, kurā par nozīmīgu zinātnisko centru izveidojās Kurzemes hercoga Pētera Bīrona dibinātā *Academia Petrina* (1775). Tur pētījumus dabaszinātnēs veica Johans M. G. Bēzeke, bioloģijā un ķīmijā Johans J. Ferbers. Pazīstama kļuva akadēmijas astronomiskā observatorija, kurā novērojumus izdarīja Vilhelms G. F. Beitlers ar savu palīgu latvieti Ernstu J. Bīnemani. Neilgu laiku šī augstskola ieguva pat universitātes statusu (1796), bet to zaudēja, kad Ķeizarkarisko universitāti nodibināja Tērbatā (1802). Tomēr Jelgavas akadēmija saglabāja izglītības un zinātnes spožumu vēl uz ilgāku laiku, it īpaši pateicoties Magnusa G. Paukera darbībai.

Arī Rīgā šajā laikā nostiprinājās atsevišķi dabaszinātņu virzieni, kuros darbojās Georgs F. Parrots, Dāvids H. Grindelis, Oto V. Hūns u. c. Šo zinātnieku darbība noveda pie vispārējā dabas pētniecības pacēluma perioda jeb „biedrību gadsimta”. Tas hronoloģiski ietver visu 19. gadsimta pirmo pusi līdz Rīgas Politehnikuma nodibināšanai. Biedrību gadsimtā kā atsevišķa virsotne Eiropas zinātņu kalnājā izceļas Tērbatas Universitāte, kurā augstāko izglītību ieguva pirmie latviešu skolotāji, teologi, juristi, dabaszinātnieki.

Tērbatas Universitāte izveidojās par latviešu akadēmiskās inteliģences šūpuli. Ģeoloģiskās un arheoloģiskās izpētes pamatus tur licis Konstantīns Grēvinks, zooloģijā Gustavs Flors, tur strādājis latviešu rakstības pārveidotājs Juris Bārs, matemātiķis Kārlis Pētersons u. c. Tērbatā studējošie latvieši – Krišjānis Valdemārs, Krišjānis Barons, Juris Alunāns – kļuva par jaunlatviešu kustības aizsācējiem un latviešu tautiskās apziņas cēlājiem. Tērbatas Universitātei ne mazāk svarīga nozīme bija kā galvenajai virzītājai uz zinātnes un augstākās izglītības tapšanu Rīgas Politehnikumā un vēlākajā Latvijas Universitātē.

Grāmatas nobeigumā pievienota nodaļa, kurā autors sniedz atskatu uz letonistikas sākumiem. Letonistika jeb letonika mūsdienās izveidojusies kā atsevišķs, tostarp vēstures, pētniecības novirziens par Latviju un latviešiem kā tautu, valodu un kultūru. Šis zinātnes novirziens pēc savas būtības aptver latviešu valodas, senvēstures, etnoloģijas, folkloras, mītu, kultūrvēstures pētījumus un vēstures avotus. No apjomīgā tautas garīgās kultūras

materiālu pūra autors izceļ tikai raksturīgāko, kas saistīts ar kopējo zinātņu un izglītības vēsturi. Vispirms tie ir pirmie latviešu valodas pētījumi, salīdzināmās valodniecības aizsākumi, nozīmīgākie senvēstures, etnoloģijas un vēsturiskās ģeogrāfijas darbi, latviešu literāro biedrību darbība u. tml. Izteiksmīgajā autora stilā rakstīto notikumu apskatā lasītājam iespējams gūt jaunus iespaidus un uzzināt sen zudušus vai nezinātus faktus.

Lai gan J. Stradiņa grāmata jau pati pēc satura un faktu daudzuma uzskatāma par enciklopēdisku darbu, lasītājs tās pielikumā vēl atradīs svarīgāko notikumu hronoloģiju zinātnes un augstākās izglītības vēsturē Latvijā, kā arī no mūsu novadiem ievēlēto Pēterburgas Ķeizariskās Zinātņu akadēmijas locekļu sarakstu un pārskatu par 18. gadsimta beigās – 19. gadsimta pirmajā pusē dibinātajām zinātniskajām un zinātniski tehniskajām biedrībām. Paliekošu vērtību saglabās J. Stradiņa un Dz. Cēberes sastādītais biogrāfiskais rādītājs ar 1640 personu dzimšanas un miršanas datiem, un tas ir nenovērtējami bagātīgs izziņas materiāls tālākajiem pētījumiem zinātņu vēsturē.

Savas grāmatas pēcvārdā J. Stradiņš uzsvēris vēstures pētniecības lielo nozīmi sabiedrības uzskatu veidošanā: „Bagāta un cienījama ir tā nācija, kas prot godāt savu vēsturi, savas tradīcijas un, veidojot jaunas, neiznīcināt senās.” Šim vadmotīvam vienmēr sekojis pats akadēmiķis J. Stradiņš un paudis to savos humānistiskajos vēstures pētījumos. Lai šis vadmotīvs kļūst par ceļazīvni katram no mums, kopjot latvisko kultūru un virzot to nākamībā.

DENA BRAUNA ZUDUŠAIS SIMBOLS TULKOTĀJA SKATĪJUMĀ

Jānis Stilis, Dr. philol.

Tulkotājs ir lasītājs, kurš tekstu izlasa rūpīgāk par visiem. Mēs visi lasām dažādi, tomēr vienīgi tulkotāja izlasītais tiek saglabāts publicētā tekstā. (Gregorijs Rabasa, tulkotājs)

Tulkotāja domāšanas gaitu tulkojuma tapšanas procesā nereti salīdzina ar šahista domāšanas modeli, kas novērojams šaha partijas laikā. Kļūda nav pieļaujama ne šaha gājiena izskaitļošanā, ne arī noteikta tulkojumvalodas (tulkojumzinātnieku terminoloģijā – mērķvalodas) fonētiskā, morfosintaktiskā, leksikostilistiskā vai semantiskā elementa izvēlē. Šahistam nepareiza izvēle nozīmē zaudējumu visā partijā (vai vismaz nopietnus sarežģījumus tālākajā spēles gaitā), bet kļūda noteiktā tulkošanas fāzē liek tulkotājam teikumu pa teikumam kāpties atpakaļ līdz vietai, kur tika pieņemts pēdējais pareizais lēmums, izvēloties citu ceļu.

Gadu tūkstošiem garajā cilvēces tulkošanas pieredzē šī smagā, bet tik ļoti vajadzīgā darba veicēji radījuši daudz aizsardzības paņēmieni, kas nepareizu tulkojuma varianta izvēli samazina līdz reāli iespējamam minimumam.

Viens no šādiem paņēmieniem, kas mūsdienu tulkošanas praksē šķiet pilnīgi aksiomātisks, ir teksta pirmstulkošanas analīzes būtiska sastāvdaļa, kuru augstskolu tulkošanas programmās studējošajiem atgādina jau no pirmās praktiskās nodarbības: pirms ķerties pie pirmā teikuma tulkošanas, uzmanīgi un vairākkārt jāizlasa *viss* teksts un jānoskaidro pēc iespējas plašāks t. s. *fona informācijas* apjoms, kas ir būtisks katra atsevišķa vārda, frāzes vai teikuma adekvātai atveidei tulkojumā. Bieži vien šī informācija tulkotājam sniedz padziļinātu izpratni par to, kas izlasāms starp rindiņām – situācijas sociokulturālo kontekstu, reālijām un citiem ārpusvalodas faktoriem, kas ietekmējuši oriģināldarba tapšanu.

Šķiet, ka šādas fona informācijas uzkrāšana nav tik ļoti būtiska prozas vai dzejas darbos, kuru centrā ir autora vai romāna (stāsta) varoņa subjektīvās izjūtas un pārdzīvojumi, kuros ārpusaules norises varbūt pat netiek pieminētas vispār.

Pilnīgi pretējs raksturs ir daiļliteratūras tekstiem, kuru sižets attīstās ciešā saskarē ar veselu gūzmu reāliju, kas noslāņojušās laikā un telpā un saistītas ar dažādām uzskatu sistēmām, garīgiem strāvojumiem un to radītajām specifiskajām institūcijām.

Lielisks piemērs šāda veida daiļdarbiem ir mūsdienu amerikāņu rakstnieka Dena Brauna (dz. 1964. gadā) pieci romāni, kas tulkoti pāri par 50 pasaules valodām. Visi pieci darbi tulkoti arī latviski – *Ciparu cietoksnis* (publicēts 1998. gadā, tulkojusi Māra Poļakova – 2005. gadā¹), *Enģeļi un dēmoni* (publicēts 2000. gadā, tulkojis Uldis Šēns – 2004. gadā²), *Maldu zona* (publicēts 2001. gadā, tulkojis Uldis Šēns – 2004. gadā³), *Da Vinči kods* (publicēts 2003. gadā, tulkojis Jāzeps Springovičs 2004. gadā⁴) un *Zudušais simbols* (publicēts 2009. gadā, tulkojusi Dina Kārkliņa – 2009. gadā⁵).

Visu romānu darbība risinās 12–24 stundās, sižeta virzītājspēki ir senu zināšanu vai dārgumu meklēšana, kriptogrāfija, kodi, simboli, slepenas organizācijas, savvērestības teorijas, daudzām ezotēriskām tēmām triju romānu galvenais varonis profesors Roberts

¹ Brauns, D. (2005) *Ciparu cietoksnis*. Rīga : Kontinents.

² Brauns, D. (2004) *Enģeļi un dēmoni*. Rīga : Kontinents.

³ Brauns D. (2004) *Maldu zona*. Rīga : Kontinents.

⁴ Brauns D. (2004) *Da Vinči kods*. Rīga : Kontinents.

⁵ Brauns, D. (2009) *Zudušais simbols*. Rīga : Kontinents.

Lengdons pievēršas diskusijās ar studentiem savu akadēmisko lekciju laikā.

Šāda sižetiskā intensitāte un informācijas pārblīvētība ir autora pētnieciskās darbības rezultāts, kas nepieciešams minēto romānu tapšanai un kas visiem četriem latviešu tulkotājiem arī licis pārvērsties par dažnedažādo tēmu un apakštēmu pētniekiem. Šī apskata autora personiskā pieredze tulkošanas jomā ļauj apgalvot, ka D. Brauna darbu tulkotāji izpētījuši tikpat lielu, ja ne vēl plašāku fona informāciju, jo nereti tekstu gala varianti atspoguļo tikai pašu informācijas aisberga virsotni, kas redzama lasītājiem, bet neparāda autora un tulkotāja „mājas darba” pilno apjomu.

Lai uzskatāmāk ilustrētu pirmstulkošanas darba apjomu kādā no atsevišķām konkrētā D. Brauna romānā skartajām globālās kultūrvēstures jomām, ielūkosimies, piemēram, brīvmūrniecības tēmā, kas ir viena no galvenajām rakstnieka pēdējā romānā (Brauns, D. *Zudušais simbols*. Rīga : Kontinents, 2009, 509 lpp.). Šī tēma grāmatā cieši savijusies ar seno, droši noslēpto zināšanu meklējumiem un šo zināšanu atbalsīm viduslaiku, mūsdienu un nākotnes pētījumos (noētikas tēma). Apskata autors nav sazinājies ar romāna tulkotāju D. Kārkliņu, kuras veikums visnotaļ pelnījis atzinību, taču, izmantojot savu profesionālo pieredzi, ir gatavs mēģinājumam demonstrēt, kā mūsdienu informācijas avotu vidē tulkotājs varētu iegūt papildu ziņas par grāmatā sastopamajām brīvmūrniecības reālijām.

Uzmanīgi pārlasot *Zudušo simbolu*, var konstatēt vairākas brīvmūrniecības tēmai piederīgas reāliju kopas: iesvētīšana konkrētā brīvmūrniecības pakāpē (rituāla norise un detaļas) – tulkojuma 13.–15. lpp., ASV Kapitālija pamatakments iemūrēšanas brīvmūrnieku rituāls (norise un detaļas gleznas aprakstā) – 36. lpp., brīvmūrniecības pamatprincipu raksturojums Lengdona lekcijā – 36.–42. lpp., brīvmūrniecības Skotu rituāla augstākās (33.) pakāpes gredzena simbolikas pakāpeniskais apraksts dažādās romāna epizodēs – 51., 71. un 110. lpp., piramīdas simbola nozīme brīvmūrniecībā un cilvēces kultūras vēsturē kopumā – 136., 167.–168., lpp., brīvmūrnieki kā seno mistēriju jeb noslēpumu pēdējie izdzīvojušie aizbildņi – 137. lpp., brīvmūrnieku

simboliskās reālijas pārdomu istabās – 162. lpp., brīvmūrnieku slepenais kods – 190.–191., 202., 260. lpp., brīvmūrniecība ASV (36., 282. u. c. lpp.) un brīvmūrnieku Vašingtonas tempļa apraksta detaļas (vairākās īsās nodaļās, sākot no 451. lpp.).

Vispārinot iepriekšējās rindkopas informāciju, tulkotājs varētu apsvērt informācijas ieguves iespējas par šādām tēmām:

- a) brīvmūrniecības būtības un pamatprincipu raksturojums,
- b) brīvmūrniecības rituāli un to norises vietu apraksts,
- c) brīvmūrniecības simboli,
- d) brīvmūrniecības nozīme ASV vēsturē.

Papildu ziņas par šīm četrām jomām tulkotājs var iegūt turpmāk minētajos informācijas avotos.

Tulki un tulkotāji savus „mājas darbus” parasti sāk ar tradicionāli izmantojamo uzziņu avotu izpēti. Šajā gadījumā tas būs šķirkļi „brīvmūrniecība” pēdējo 50 gadu laikā Latvijā izdotajās enciklopēdijās: 1982. gadā publicētajā *Latvijas padomju enciklopēdijā*,⁶ 1991. gadā izdotajā divsējumu *Enciklopēdiskajā vārdnīcā*,⁷ kur šī informācija izdevuma ierobežotā apjoma dēļ ir ļoti skopa, un 2002. gadā izdotajā *Latvijas enciklopēdijā*.⁸ Šajos šķirkļos iespējams iepazīties ar brīvmūrniecību pasaulē un Latvijā.

Latviski pieejams arī neliels brīvmūrnieku dokumentu apkopojums, kas Lienas Akmens tulkojumā ar nosaukumu *Slepenais simbols* šogad publicēts apgādā *Kontinents*.⁹

Informāciju par brīvmūrniekiem var atrast arī citu rakstnieku darbos. Piemēram, latviskā tulkojumā ar 19. gadsimta Krievijas brīvmūrniecības tradīcijām var iepazīties Ļeva Tolstoja romānā *Karš un miers*,¹⁰ kur

⁶ *Latvijas padomju enciklopēdija* (1982) 2. sēj. Rīga, 148–149.

⁷ *Enciklopēdiskā vārdnīca* (1991) 1. sēj. Rīga, 103.

⁸ *Latvijas enciklopēdija* (2002). 1. sēj. Valērija Belokoņa izdevniecība, 788–789.

⁹ Blekstoks, P. (red.) (2010) *Slepenais simbols*. Rīga : Kontinents.

¹⁰ Tolstojs, Ļ. (1955) *Karš un miers*, I–II. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 349–362.

ceļā uz Pēterburgu Pjērs Bezuhovs satiek kādu augsti stāvošu brīvmūrnieku un viņa uzskatu ietekmē drīz vien tiek uzņemts Pēterburgas ložā.

Brīvmūrnieku tēma atklājas arī vairāk nekā 60 pasaulē zināmu rakstnieku romānos (ievērojamāko autoru vidū ir Čestertons, Dikenss, Konans Doils, Dostojevskis, Dimā (tēvs), Fīldings, Hārdijs, Kiplings, Melvils, Skots, Šovs, Tekerijs un Tvens), kā arī Hārdija, Kiplinga un Po novelēs.

Ievadot vārdus „brīvmūrniecība” un *freemasonry* jebkurā no lielākajiem interneta meklētājiem, parādīsies desmitiem šķirklū latviešu valodā un simtiem mājaslapu angļu valodā un citās lielākajās pasaules valodās. Tajos iespējams iepazīties ne vien ar faktiem un viedokļiem, bet arī ar ļoti daudzām publikācijām, kas veltītas brīvmūrniekiem.

Internetā pieejamas arī Vašingtonas brīvmūrnieku tempļa iekšskatu fotogrāfijas,¹¹ kas varētu palīdzēt romāna 120., 121. un tālāko nodaļu tulkojumā.

Pasaules tīmeklī atrodamas daudzu lielložu un ložu mājaslapas, tāda ir arī Latvijas lielložai.¹² Vairāki ietekmīgi Latvijas brīvmūrnieki (piem., Valdis Pīrāgs un Māris Slokenbergs) pēdējos gados snieguši intervijas preseī.

Interesanti, ka internetā atrodami arī viedokļi par brīvmūrnieku tēmas interpretāciju Dena Brauna romānā. Tajos kopumā atzīts, ka *Zudušais simbols* lielā mērā kļiedējis sensacionālās baumas par brīvmūrnieku uzskatiem un darbības principiem. Papētot ASV brīvmūrnieku izteikumus, arī tur vērojams atvieglājums par to, ka pasaules sabiedrība ieguvusi daudz objektīvāku priekšstatu par organizāciju. Piemēram, Džons Lilijs (*John Liley*), Jūtas brīvmūrnieku lielložas preses sekretārs, atzīst, ka, sākot lasīt D. Brauna romānu, šīs ložas brāļi bijuši nedaudz piesardzīgi, taču bažas izgaisušas atvieglājuma nopūtā – „mēs neesam sliktie zēni”.¹³ Pols

¹¹ Pieejams: <http://www.usnews.com/usnews/php/galleries/gallery.php/the-house-of-the-temple/48/3/3.html>.

¹² Pieejams: <http://www.masonicum.lv/?p=8565&lang=1464>.

¹³ *UVU Review* (17.07.2010.).

Besels (*Paul Bessel*), viens no vadošajiem brīvmūrniekiem Vašingtonas lielložā, izteicies, ka 90% no Brauna sniegtās informācijas ir patiesi, bet vērojami pārspilējumi rituāla aprakstā; apšaubāms esot arī apgalvojums, ka Vašingtonas ielu plānojums reproducējot dažus brīvmūrnieku simbolus, jo nevarot skaidri apgalvot, ka galvenais ielu plāna arhitekts Pjērs Šarls Lanfāns bijis brīvmūrnieks.¹⁴ Uz šīs labvēlīgās attieksmes fona negatīvi izceļas elitārā brīvmūrnieka, bijušā ASV viceprezidenta Dika Čenija (*Dick Cheney*) histēriskais sarkasms,¹⁵ romāna autora kritikai lietojot vārdus „brīvmūrniecības būtības perverss izkropļojums, mūsu rituālu brutāla sagrozīšana”. Bijušais viceprezidents Vaiomingā sniegtajā intervijā pārspilēti slimīgi ironizē par sabiedrības aizspriedumiem brīvmūrniecības sakarā: „Mēs nedzeram [asinis – J. S.] no galvaskausiem! Mēs izsūcam tās no bāreņu zīdainīšu dzīslām.” D. Čenijs arī piebildis, ka drīzumā plānojot pašrocīgi noslepkavot 33 jaunavas Vašingtona pieminekļa pakājē. Par laimi, šāda reakcija nav tipiska citu brīvmūrnieku izteikumiem plašsaziņas līdzekļos.

Jāsecina, ka pastāv zināms paradokss: par vienu no pasaules slepenākajām organizācijām ir milzīgs daudzums publikāciju papīra formātā un interneta lapās. Varbūt taisnība ir romāna varonim profesoram Robertam Lengdonam, kurš lekcijā saka saviem studentiem: „Mani draugi, brīvmūrnieki nav slepena biedrība.. tā ir biedrība, kurai ir noslēpumi.”¹⁶

No iepriekš teiktā redzams, ka *Zudušā simbola* latviskā „pārcēluma” kvalitātes nodrošināšanai tulkotājam paveras milzīgs iespēju potenciāls, kurš pilnā mērā varbūt pat nav bijis jāizmanto. Apskata autors ir pārliecināts, ka tulkotāja D. Kārklīņa šo potenciālu ir godam likusi lietā.

Iespējams, ka nākotnē šāda veida literatūras tulkotājam un tulkojuma redaktoram

¹⁴ Berger, S. (2010) *Beyond Dan Brown's The Lost Symbol. Moment*, February.

¹⁵ Dick Cheney Furious with Dan Brown's Inaccurate Portrayal of the Masons in the Lost Symbol. Pieejams: FakeNewsCartel.com (17.09.2009.).

¹⁶ Brauns 2009, 40.

būtu jāpaaugstinājas, vai plašais lasītāju loks nevēlētos uzzināt arī papildu fona informāciju – šajā gadījumā par brīvmūrnieku realitāti –, kuru autors atstājis aiz romāna teksta robežām. Tādā gadījumā tulkotājs vai redaktors varētu izmantot laika gaitā pārbaudītu un atzītu paņēmieni – zemsvītras piezīmes. Piemēram, norādi, ka ķēniņa Zālamana un vēlāk brīvmūrnieku izteiktajā jautājumā „Vai tad neviens nepalīdzēs atraitnes dēlam?” ar „atraitnes dēlu” domāts Zālamana tempļa celtniecības meistars un Zālamana draugs Hirāms Abifs, kurš mirst no savu mācekļu rokas par Meistara vārda noslēpuma neizpaušanu, kā arī piebilst, ka šīs slepkavības metaforiskā izpausme kļuvusi par rituāla sastāvdaļu brīvmūrnieka pacelšanā III pakāpē.¹⁷ Pītera

¹⁷ Blekstoks 2010, 80–103.

Blekestoka sastādītajā brīvmūrnieku dokumentu krājumā atrodama arī informācija par ASV brīvmūrniecības specifiku.¹⁸

Protams, šādam priekšlikumam var nepiekrīst, aizbaidinoties ar to, ka 21. gadsimta cilvēka dzīves temps ir tik straujš, ka līdzās ātri notiesājamai *junk food* jāpastāv arī ātri sagremojamai garīgajai barībai, kura visbiežāk ir informācijas kopsavilkuma kopsavilkums, jo piedzīvojumu literatūras lasītājiem neesot laika iedziļināties papildinformācijā.

Apskata autoram tomēr šķiet, ka zemsvītras piezīmju pievienošanu derētu apsvērt – kaut vai to dažu mazāk steidzīgu un ieinteresēto lasītāju dēļ, kuriem šādi romāni ir ne vien aizraujošs laika kavēklis, bet arī izziņas avots.

¹⁸ Turpat, 181–190.

MĒS LEPOJAMIES

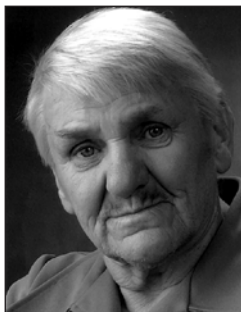
Silvija Lagzdīņa, *Dr. sc. ing., Akadēmiskās Dzīves Tēvzemes apgāda valdes locekle*
Ainārs Dimants, *Dr. phil., Akadēmiskās Dzīves galvenais redaktors*

2009. gada 27. decembrī TV3 kanālā skatoties *Latvijas leņķu* 2009 laureātu apbalvošanas ceremoniju, neviens nevarēja palikt vienaldzīgs. Pārņēma saviļņojums un aizkustinājums par cilvēkiem, kuri nesavtīgi palīdzējuši citiem.

Laureātu vidū bija arī mūsu kolēģe – *Akadēmiskās Dzīves Tēvzemes apgāda valdes locekle* Dr. Aina Galēja-Dravniece, tikai neklātienē, jo viņa dzīvo Mineapolē (ASV). Bet, pateicoties mūsdienu sakaru tehnikai, gan redzējām, gan arī dzirdējām interviju ar viņu.

Plašāks Latvijas iedzīvotāju loks Dr. A. Galēju-Dravnieci pazīst kā Amerikā dzīvojošu mecenāti. Mediķu aprindās viņa pazīstama arī kā ārste patoloģe.

Novērtējams ir viņas devums Latvijai. 20 gadu garumā viņa ir tērējusi savus mūža ietaupījumus Latvijas jauniešu izglītošanai, piešķirot 160 stipendijas studijām un zināšanu

papildināšanai citās Eiropas valstīs un arī divās stipendiju programmās ASV – ārstiem un humanitāro un sociālo zinātņu studijām. Ārstu programma turpināsies līdz 2025. gadam.

Uz raidījuma vadītāja Ērika Niedras uzdotajiem jautājumiem par palīdzības motivāciju Ainas kundzes atbilde bija īsa un izsmeltoša: „Man sagādā prieku atbalstīt

Latvijas jauniešus, lai tie iegūtu labu izglītību, jo es mīlu Latviju.”

Sirsnīgus pateicības vārdus teica tagadējās stipendiātes Baiba un Inese, kā arī P. Stradiņa Klīniskās universitātes slimnīcas ārsti A. Irmejs un V. Pīrāgs. 2004. gadā A. Galēja-Dravniece P. Stradiņa slimnīcas Ķirurģijas klīnikai uzdāvinājusi modernu krūts vēža ārstniecības iekārtu, konsultējusi patologus.

Ainas kundzei ir raksturīgi sniegt palīdzību tiem, kam iet grūti. Tā ar viņas

finansciālo atbalstu 1997. gadā darbību uzsākusī nevalstiskā organizācija *IKTIC Cesvaine*, kura veiksmīgi darbojas arī tagad. Ar dziļu cieņu Madonas laikraksts *Stars* raksta: „Aina Galēja-Dravniece ir arī Cesvaines lepnums, viens no ievērojamākiem „Latvijas lepnums 2009” laureātiem.”

Daudzi no A. Galējas-Dravnieces stipendiātiem guvuši ievērojamus panākumus savā darbības jomā. Ieskatam tikai daži no viņiem. Sirds ķirurgs Gundars Katlaps, kurš ar Dr. A. Galējas-Dravnieces stipendiju deviņdesmitajos gados pieredzi apguva Jēlas Universitātes slimnīcā, tagad ir Virdžīnijas Valsts universitātes Medicīnas centra sirds un plaušu transplantācijas programmas direktors un viens no pieredzes bagātākajiem mākslīgās sirds implantēšanas ķirurģiem pasaulē. Pēc vairākiem gadiem viņš raksta: „Pazīstu daudzus pasaules ārstus, kuri dažādos mērogos stiprina Latvijas veselības aizsardzības sistēmu. Aina noteikti ir visaktīvākā un dāsnākā. Nesavtīgākā. Viņa joprojām man ir liels iedvesmas avots un atbalsts.” Dr. Juris Lazovskis ārsta zināšanas

pilnveidoja rezidentūrā Mineapolē, tagad strādā Kanādā un ir atzīts un cienīts reimatologs. Didzis Kļaviņš, kurš ar A. Galējas-Dravnieces stipendiju Viskonsinas Universitātē Oklērā studēja ārpolitiku, tagad strādā Latvijas Ārlietu ministrijā.

A. Galēja-Dravniece it īpaši daudz darījusi žurnāla *Akadēmiskā Dzīve* izveidošanā, izdošanā un izplatīšanā daudzu gadu garumā (sk. *Akadēmiskā Dzīve* (2007), 44).

Šogad A. Galējai-Dravniecei nozīmīga dzīves jubileja. *Akadēmiskās Dzīves* Tēvzemes apgāda valdes un žurnāla redakcijas kolēģijas vārdā vēlām viņai turpināt aktīvo darbību, nezaudēt radošo domu, kas viņai vienmēr bijusi raksturīga, stipru veselību un možu garu. Viņa ir apliecinājums, ka īsts latviskais gars – sīkst, spēcīgs, radošs, bez liekiem izrotājumiem – visnotaļ ved uz panākumiem. Šāds gars kopā ar spēju izveidot savu sekmīgu sistēmu (nacionālo valsti šī vārda plašā nozīmē), nevis darboties tikai kā labiem izpildītājiem jau sagatavotās citu valstu sistēmās – tā ir gatava tik daudzu jo daudzu prasītā Latvijas panākumu atslēga.

EIROPAS ZINĀTŅU UN MĀKSLU AKADĒMIJA LATVIJĀ

Jānis Stradiņš, Latvijas Zinātņu akadēmija

Līdzās dažādu valstu tradicionālajām, nacionālajām zinātņu akadēmijām, kas ir augstākās zinātnes instances valstī, pastāv arī starpvalstu, starpkontinentu zinātņu akadēmijas vai akadēmiju apvienības. Viena no īpatnējākām ir Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmija – *Academia Scientiarum et Artium Europaea* (kas atrodas Zalcburgā). Neoficiāli akadēmiskajās aprindās to bieži dēvē par Ungera akadēmiju tās dibinātāja un prezidenta – kardiķirurgijas profesora Fēliksa Ungera – vārda dēļ. Akadēmija dibināta 1990. gada 7. martā, tātad tai šogad 20 gadi.

Ungera akadēmija ir patiešām īpatnējs veidojums – ne tik daudz klasiska zinātņu akadēmija, kas vērsta uz eksaktajām,

fundamentālajām zinātnēm un pētniecību, kā Eiropas pamatvērtību – zinātnisko, reliģisko, filozofisko – sargpostenis, kas izvirza sev uzdevumu strādāt nākotnes Eiropas vienotības labā, uzturēt šo vienotību daudzveidībā, veicinot zināšanas, starptautisko sadarbību un iecietību (toleranci). Akadēmija veidojās laikmetā, kad krita mūris starp Rietumeiropu un Austrumeiropu, kad bruka „sociālistiskā nometne”, Padomju Savienība vai Tito Dienvidslāvija, kad tālejošas pārmaiņas skāra arī katoļu baznīcu – sākās tās modernizācija, raisījās dialogs ar zinātni un citām konfesijām (starp citu, šis process sākās ne tikai pāvesta Jāņa Pāvila II, bet jau Jāņa XXIII un pat Pāvila VI laikā, kopš lielā baznīcas koncila

(1962–1965)). Austrijā sāka veidoties jauni viedokļi par Austrijas identitāti, reminiscences par Sv. Romas ķeizārvalsti ar centru Vīnē, reminiscences par imperatoru Kārli Lielo un viņa kronēšanu Āhenē. Aktuālas kļuva Paneiropas idejas un nodomi tuvināt Rietumeiropu Austrumeiropai un Dienvideiropai, kuras ilgāku laiku bija šķirtas ne tikai politiskā, bet arī ideoloģiskā un vērtību skalas ziņā.

Uz šī fona tolaik vēl pajauns un ambiciozs austriešu kardiķirurgs F. Ungers (dz. 1943. gadā), Vīnes Universitātes medicīnas fakultātes absolvents (1971), Fulbraita stipendiāts (1975) un Zalcburgas Paracelza universitātes kardiķirurgijas klīnikas direktors (kopš 1985. gada), kopā ar Austrijas kardinālu Francu Kēnīgu (vienu no pāvestam Jānim XXIII pietuvinātiem cilvēkiem) un katoļu reliģisko filozofu profesoru Nikolaju Lobkoviču nodibināja jaunu, neoficiālu zinātņu akadēmiju, iesaistot tajā savu domubiedru grupu. Akadēmija guva starptautisku atzīšanu un plašu locekļu pārstāvniecību pat ārpus Eiropas kontinenta. Pašreiz Ungera akadēmijas locekļu skaits pārsniedz 1300 no 58 valstīm, tostarp vairāk nekā 20 Nobela prēmijas laureāti (arī kādreizējais PSRS prezidents M. Gorbačovs), un, kas ir pavisam neierasti zinātņu akadēmijai, EZMA loceklis ir pašreizējais pāvests Benedikts XVI (ko par akadēmijas locekli ievēlēja jau 1992. gadā kā kardinālu Jozefu Racingeru). Eiropas ZMA ir protektori (aizbildņi) – vairāku Eiropas valstu vadītāji, kas, saņemot šo nosaukumu, apņemas atbalstīt zinātņi un mākslas. Pašreiz protektoru skaitā ir Austrijas Republikas prezidents, Slovākijas prezidents, Spānijas karalis Huans Karloss I, Beļģijas kroņprincis Filips, Luksemburgas lielhercogs, Grieķijas un Slovēnijas prezidents, bet kopš 2009. gada oktobra – arī Latvijas Valsts prezidents V. Zatlers. Iepriekšējie protektori, tādi pazīstami valstsvīri kā H. Kols, A. Genčs, H. D. Genšers, V. Hāvels, K. A. Čampi, Ž. Santērs, R. Prodi, M. Kučans, G. Ferhofštats, arī V. Viķe-Freiberga pašreiz ir šīs akadēmijas goda senatori. EZMA loceklis ir arī pašreizējais Eiroparlamenta priekšsēdētājs J. Buzeks.

Ungera akadēmija bija viena no pirmajām ārzemju zinātņu akadēmijām, kas nodibināja oficiālus kontaktus ar Latvijas

Zinātņu akadēmiju jau 1991. gada 13. aprīlī, tātad pirms Latvijas neatkarības faktiskās atgūšanas tā pašā gada augustā. F. Ungers pēc personīgas iniciatīvas ieradās Rīgā. Ar F. Ungera morālu un finansiālu atbalstu 1993. gadā tika organizēts I Baltijas jūras valstu kardiķirurgu kongress Rīgā, tajā pašā gadā Eiropas ZMA Rīgā nodibināja Eiropas–Latvijas institūtu kultūras un zinātnes apmaiņai *EUROLAT* (pirmie kuratori – akadēmiķi J. Stradiņš un U. Viesturs, zinātniskais sekretārs – Dr. Māris Jākobsons, vēlāk – Dr. Anita Draveniece). Ar F. Ungera gādību tika ievēlēti pirmie EZMA locekļi no Latvijas – fiziķis J. Lielpēters, J. Stradiņš, U. Viesturs, kardiķirurgs J. Volkolākovs, fiziķis E. Blūms, biologs R. Kondratovičs, kuri 1993. gadā izveidoja EZMA Latvijas delegāciju, par kuras priekšsēdētāju nominēja mani (nesen mans pilnvaru laiks šajā amatā pagarināts līdz 2014. gada 31. decembrim). Vēlāk par EZMA locekļiem no Latvijas ievēlēti arī vēsturnieks A. Caune, biomehāniķis I. Knēts, filozofe M. Kūle, demogrāfs P. Zvidriņš, farmakoloģe V. Kluša, fiziķis, LZA prezidents J. Ekmanis, ķīmiķis T. Millers, mediķis J. Vētra, jurists un politologs T. Jundzis, par ZA protektoriem – valsts prezidenti V. Viķe-Freiberga (2000) un V. Zatlers (2009). Nupat par EZMA locekļiem nominēti arī kardiķirurgs R. Lācis, mākslas zinātnieks I. Lancmanis un Mākslas akadēmijas rektors S. Naumovs.

Savukārt pats F. Ungers 1992. gada janvārī ievēlēts par LZA ārzemju locekli, 2003. gadā promovēts par Rīgas Stradiņa universitātes Goda doktoru (ar Nr. 1), bet 2009. gadā saņēmis Paula Stradiņa balvu par EZMA izveidošanu un tās sniegto atbalstu Latvijas zinātnei, morālu un finansiālu palīdzību.

Kādēļ profesoram F. Ungeram tik īpaši interesē Latvija, un kādēļ viņš tai simpatizē? Te nav runa tikai par personiski tuvām attiecībām, kādas mums izveidojušās jau 1991. gadā, kad prof. F. Ungers pirmoreiz apmeklēja Latviju un mēs viņam organizējām braucienus pa Vidzemi, bet par to, ka profesors F. Ungers ir cēlies no ļoti senām Livonijas dzimtām, kuru saknes meklējamas jau 13. gadsimtā – proti, Līvenu un Ungernu-Šternbergu dzimtām. F. Ungers ir *tiešs*, kaut arī ļoti tālīns

Latvijas vēsturē labi pazīstamā lībiešu valdnieka Kaupo pēcnācējs, iespējams, ka pat viņa sejas vaibstos ir kaut kas lībisks vēl no Kaupo. Kaupo vecāko meitu ir apprecējis ordeņa bruņinieks Johans fon Šternbergs, saukts par Ungāru (*Unger*), jo bijis ienācējs no Ungārijas. Kaupo pēcteči vīriešu līnijā saucās fon Līveni (*von Lieven* – no lībiešiem), bet meitas līnijā – par Ungerniem-Šternbergiem. Viduslaikos Vidzemē Līveņiem piederēja Turaida un Krimulda, bet meitas pēctečiem Ungerniem – Madliena, Aderkaši, Meņģele, Ogres novads. Starp citu, Madlienas vārdu ir devis Ungeru ciltstēvs savas svaines – Kaupo jaunākās, neprecētās meitas Magdalēnas – piemiņai, jo viņas godam tur celta Magdalēnas baznīca (šo Magdalēnu viduslaiku Livonijā uzskatīja par svētīgo). Tas Ungernu-Šternbergu dzimtas zars, no kura nāk profesors Felikss Ungers, 16. gadsimtā ir pārcēlies no Livonijas uz Centrāleiropu, uz Austriju, jo reformācijas laikmetā viņi vēlējās palikt katoļi un negribēja sevi saistīt ar luterisko Livoniju.

Kad EZMA 1990. gadā pieņēma savu simbolisku ģerboni, tā centrā likts krusts kā kristīgās ticības simbols, bet ģerboņa četrus laukumos ietverti abi seno Livonijas dzimtu vāpeņi – Ungerna-Šternberga septiņas zvaigznes un Līvena trīs lilijas. Turklāt paša F. Ungera interpretācijā zvaigznes (sešstaru zvaigznes kā Jeruzalemes Zālamana templi, nevis piecstaru kā Franču revolūcijā) simbolizē metafiziku, bet lilijas esot dabaszinātņu simbols, taču visa pamatā ir liels krusts, jo zinātne nedrīkstot būt bez krusta, bez ticības. Zilā krāsa esot nakts krāsa, humanitāro zinātņu krāsa, zelta krāsa simbolizē dabaszinātnes. Tādā kārtā prestižās EZMA ģerbonis veidojies no Livonijā rezidējošo bruņinieku dzimtu ģerboņiem. Arī šis apstāklis ir neliela Latvijas sasaiste ar Eiropu, ar Rietumiem.

Sadarbībā ar F. Ungeru un kopā ar EZMA, LZA un *EUROLAT* institūtu, kuru vadīju līdz 1998. gadam (pēc tam vadību pārņēma akadēmiķe M. Kūle, un pašreiz *EUROLAT* vairāk ir virtuāls jēdziens, jo to vairs nefinansē no Latvijas vai Eiropas ZMA budžeta), regulāri reizi 2–3 gados rīkojam nelielas starptautiskas diskusijas, simpozijus vai arī LZA un EZMA kopsapulces (kas dažkārt tiek dēvētas arī par EZMA asamblejām).

Kopš 2001. gada esam iedibinājuši tradīciju pasniegt EZMA Latvijas balvas, kuras ierosināju saukt F. Ungera vārdā par Fēliksa balvām. Šo balvu pasniegšanas ceremonijām tagad ir pieskaņotas šīs nelielās konferences. Līdz šim Rīgā, Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmijā, notikuši šādi zinātniski pasākumi: *Kristīgā un laicīgā dialogs* (1995), *Nacionālā identitāte un Eiropas vīzija Latvijā* (1998), *Drošības un drošticamības dažādi līmeņi* (2003), *Sabiedrība ceļā no pagātnes uz nākotni: novecošanās un paaudžu nomaiņa* (2006), *Augstākās medicīniskās izglītības un veselības aprūpes politika: izaicinājumi mūsdienu Latvijā* (2009). Fēliksa „lielās balvas” līdz šim saņēmuši: Latvijas Valsts prezidente folkloriste un psiholoģe V. Viķe-Freiberga (2001), filozofe M. Kūle (2003), filozofs V. Zariņš (2006), mediķis J. Vētra (2009) – pa 2500 eiro katrs, „mazās balvas”: arheoloģe I. Ose un filozofs I. Šuvajevs (2001), valodniece D. Baltaiskalna-Joma un vēsturnieks Ē. Jēkabsons (2003), etnogrāfe R. Blumberga un politologs A. Sprūds (2006), filozofs R. Bičevskis un mediķis A. Irmejs (2009) – pa 700 eiro katrs. Šīs norises devušas vērā ņemamus impulsus Latvijas akadēmiskajai sabiedrībai, tajās piedalījušies ievērojami zinātnieki, sabiedriskie un reliģiskie darbinieki, ārsti, ministri un valsts prezidenti. Divi Rīgā notikušo simpoziju un diskusiju materiāli izdoti kā EZMA annāļu speciāllaidieni (1996, 2000).

Piemēram, 1998. gadā nacionālās identitātes un Eiropas vīzijas simpozijā piedalījās 70 pārstāvji no 6 valstīm, tostarp ar vēstījumiem uzstājās Eiropas Kustības Latvijā dibinātājs un prezidents G. Meierovics, Latvijas Republikas ministri R. Umblīja un V. Birkavs, Tartu Universitātes rektors prof. P. Tulviste, Dānijas Zinātņu padomes priekšsēdētājs prof. L. E. Larsens u. c. Simpozijam bija sava loma Latvijas idejiskai sagatavošanai, lai tā iestātos Eiropas Savienībā. Attiecīgais annāļu sējums ar referātu tekstiem tika iespiests angļu valodā 1500 eksemplāros un piesūtīts prominentiem zinātņu pārstāvjiem un tiem Eiropas vadošajiem politiķiem, kas ir EZMA locekļi.

EZMA darbojas Zalcburgā – Mocarta un Paracelza pilsētā, saņem subsīdijas no Austrijas valsts, taču tā nav Austrijas nacionālā

zinātņu akadēmija, tā ir neatkarīga, nevalstiska akadēmija.

Eiropas Zinātņu un mākslu akadēmija 10–20 gados ir kļuvusi par starptautiski atzītu zinātnisku institūciju, ar kuru saistītas vairākas nelielas pētnieciskas struktūras gan Austrijā un Vācijā, gan arī Rumānijā (Transilvānijā) un Latvijā, tāpat vairāki fondi Vācijā, Austrijā, Šveicē, kuri atbalsta tās darbību. Tā rīko savas izbraukuma vai jubilejas sēdes dažādās Eiropas valstīs (toskait regulāri ķeizara Kārļa Lielā sesijas Āhenē), piešķir savas prestižās balvas (Tolerances balva). Šīs akadēmijas autoritāti un prestižu lielā mērā nodrošina F. Ungera neparastā personība, viņa lielais darbīgums un šķietami neizsīkstošā ierosmu bagātība.

F. Ungers patiešām itin kā personificē pašu akadēmiju un veido to stipri atšķirīgu no citām zinātņu akadēmijām Eiropā, nesaistot to ar zinātņu akadēmiju darbības

tradicionālām normām un pat ne ar pētniecību šī vārda ierastajā nozīmē. Šajā zinātņu akadēmijā pārsvarā tomēr ir humanitāro zinātņu, reliģiju un mākslu vēstures, ētikas u. tml. problēmas, kaut gan arī medicīnas, demogrāfijas, globāla rakstura problemātika ieņem redzamu vietu. Latvijā pašreiz ir izveidojusies labvēlīga konjunktūra tieši prof. F. Ungera īpašās labvēlības dēļ. Šī situācija un iespēja ir jāizmanto, lai popularizētu mūsu zinātnes un mākslas veiksmes Eiropā un savukārt smeltos jaunus impulsus no „vecās” kultūras Eiropas.

EZMA svinīgajā jubilejas plenārsēdē 2010. gada 7. martā Zalcburgā Latviju pārstāvēja LZA viceprezidents Tālavš Jundzis, kas nolasīja LZA prezidenta J. Ekmaņa un Senāta priekšsēdētāja J. Stradiņa parakstīto apsveikuma adresi no LZA un nodeva arī Latvijas Valsts prezidenta – EZMA Goda protektora V. Zatlera – parakstītu apsveikumu.

IVARS RIEKSTIŅŠ (19.10.1936.–05.06.2010.) – *IN MEMORIAM*

Vents Kainaizis

73 gadu vecumā miris jauneklīgi enerģisks, dzīvespriecīgs cilvēks, kurš vēl nesen dalījās pārdomās par jaunu darbu iecerēm. Viņa nopelni latviešu literatūrvēstures pētniecībā, izdevējdarbībā, bet jo īpaši – enciklopēdistu profesijā, ir novērtēti ar Triju Zvaigžņu ordeni, bet šīs gaišās personības izvērtējumā sava nozīme varētu būt arī tām spilgtajām atmiņām, kuras neizdzēšami saglabājas viņa ģimenes locekļu, skolas un studiju biedru, kolēģu sirdīs. Arī manā sirdī, jo ar Ivaru esam bijuši draugi 55 gadus – kopš universitātes filologu pirmā kursa.

Pamatīgums nopietnās lietās – šo rakstura īpašību Ivars droši vien iemantoja

no saviem senčiem, Vidzemes zemniekiem. Piedzimis netālu no Burtnieku ezera, mājās ar skaistu latvisku vārdu *Riekstlejas*, viņš bija lepns, ka prot visus lauku darbus, un arī ar tehniku viņš bija draugos. Tagad Ivara mazdēls stāsta, kā vectēvs viņu šajās gudrībās skolojis.

Nopietns un centīgs Ivars bija visus studiju gadus. Mēs, topošie filologi, centāmies gūt praksi žurnālistikā – publicējām ziņas un reportāžas laikrakstos, dažs izmēģināja spējas radioreportāžu veidošanā. Ivars raka dziļāk. Viņa pētījumi par senāku un jaunāku laiku latviešu rakstniecību bija tik dziļi un pamatīgi, ka jau pirms augstskolas diploma Ivaru pieņēma darbā Zinātņu

akadēmijas Valodas un literatūras institūtā. Dažos ražena darba gados Ivaram bija vairākas nozīmīgas publikācijas: sešsējumu *Latviešu literatūras vēstures* grāmatās – monogrāfiskas nodaļas par Pēteri Balodi un Dagniju Zigmonti, *Zinātņu Akadēmijas Vēstis* – par Jāņa Bērziņa-Ziemeļa literatūrkritisko darbību 20. gadsimta sākumā un jaunatklājumiem 20. gadsimta sākuma literatūrkritikā, bija arī nopietnas publikācijas žurnālā *Karogs*, laikrakstā *Literatūra un Māksla*.

Ivara autoritātes latviešu literatūrvēstures pētniecībā bija Jānis Upītis un Jānis Kalniņš. Viņš bija labi iekļāvies un draudzīgi pieņemts talantīgu zinātnieku saimē, kur vēl daudzkārt varēja lieliski izpausties viņa zinātkāre. Bet sešdesmito gadu vidū jauno, enerģisko zinātnieku izvirzīja atbildīgā darbā jaunizveidotajā Enciklopēdiju redakcijā, kura jau drīz kļuva par patstāvīgu Galveno enciklopēdiju redakciju un kurā Ivars dažu gadu laikā sevi parādīja gan kā veiksmīgu administratoru, gan arī erudītu speciālistu tik sarežģītā nozarē kā enciklopēdiskas izziņu literatūras veidošana. Gandrīz divus gadus desmitus viņš bija šīs redakcijas galvenā redaktora vietnieka amatā. Tā kā galvenā redaktora krēsls bija atvēlēts kā sava veida goda amats augsta ranga ideoloģiskiem darbiniekiem, kuri praktiskā darba jautājumos nemaz īj necentās iejaukties, ir skaidrs, ka lielās enciklopēdistu saimes organizēšana un vadīšana bija I. Riekstiņa uzdevums un pienākums.

Pēc *Latvijas PSR mazās enciklopēdijas* 3 sējumu pabeigšanas sākās darbs reizē pie ģeogrāfijas, medicīnas un kinomākslas nozaru enciklopēdijām. Joprojām būdams visas redakcijas galvenā redaktora vietnieks, Ivars vienlaikus uzņēmās atbildību par *Kinoskatītāja rokasgrāmatu*, un te viņa politisko nostāju un pilsonisko drosmi lieliski raksturo kāds gadījums 1980. gadā. Grāmata bija tikko kā pabeigta un jau atradās tipogrāfijā, kad pienāca t. s. Preses komitejas rīkojums izņemt divu poļu *Solidaritātes* aktīvistu – režisora Andžeja Vajdas un aktiera Daniela Oļbrihska – biogrāfijas. To izdarīt būtu bijis itin viegli, baltos laukumus varēja aizpildīt ar

kādu nebūt ilustratīvo materiālu. Zinot, cik svarīga arī mums, latviešiem, ir poļu *Solidaritātes* varonīgā pieredze, Ivars pieņēma riskantu un pārdrošu lēmumu. Viņš steidzās uz tipogrāfiju un panāca, ka jau nākamajā rītā varēja turēt rokā divus, trīs, piecus eksemplārus (precīzi nezina, bet tie patiešām bija tikai daži), kas tikko bija iesieti vākos. Atdevis tos kādai Rīgas centra grāmatnīcai, Ivars ziņoja Preses komitejai: diemžēl rīkojumu izpildīt vairs nebūs iespējams, jo izdevums jau ir pārdošanā.

Enciklopēdiju redakcijas galvenie redaktori Vilis Samsons, Alfrēds Raškevics un Sigurds Ziemeļis uzticējās Ivara talantam organizēt un vadīt enciklopēdistu darbu, netraucēja, palīdzēja. Kad galvenā redaktora krēslā nonāca Pēteris Jērāns, Ivaram kļuva skaidrs, ka normāla sadarbība nebūs iespējama. Zinātņu akadēmijas vadība ar prieku piedāvāja Ivaram kļūt par izdevniecības *Zinātne* direktoru. Daudz lielisku grāmatu šī izdevniecība laidusi klajā ar I. Riekstiņa erudīciju un enerģiju. Lai šie pieminu tikai vienu izdevumu sēriju *Romāns – pagātnes liecinieks*. Atcerēsimies, ka tie bija vēl padomju valdošās ideoloģijas gadi, kad „pagātnes lieciniekus” drīzāk vajadzēja aplūsināt, nevis celt gaismā. Lēnām un pakāpeniski, sākot ar neitrālāku autoru darbiem, piemēram, Jēkaba Janševska romānu *Dzimtene*, šīs grāmatu sērijas redkolēģija, kurā sevi bija iekļāvis arī izdevniecības direktors I. Riekstiņš, laida klajā arī Ādolfā Ersa prozu, labi zinot, ka autors ir padomju varas represiju upuris. No pēdējiem darbiem *Zinātnē* cilvēciski ļoti nozīmīga viņam bija Ernesta Treiguta grāmatas *Latvieši, karš ir sācies!* izdošana 1996. gadā ar akadēmiskās vienības *Austrums* līdzdalību. Tā vainagojās ar E. Treiguta pelnu guldišanu Riekstiņu dzimtas kapos Burtnieku kapsētā, turpat, kur tagad apglabāti arī Ivara pelni.

Devies pensijā, I. Riekstiņš labu daļu no savas personiskās bibliotēkas atvēlēja Misiņa bibliotēkai, bet joprojām viņu nodarbināja gan latviešu literatūrvēstures, gan mūsu šodienas rakstniecības un arī valsts politikas jautājumi. Esam zaudējuši gudru, patriotisku kultūras cilvēku.

HRONIKA

AKADĒMISKĀ VIENĪBA *AUSTRUMS*

Latvijā 2009./2010. akadēmisko gadu *Austrums* (www.austrums.lv) ievadīja **2009. gada 8. septembrī** ar Akadēmiskā gada sākuma sarīkojumu savā namā Rīgā, Ģertrūdes ielā 123. Vakara gaitā arī kopīga Eiropas basketbola meistarsacīkšu spēles Latvija–Francija noskatīšanās pie *Austruma* televizora.

14. septembrī austrumieši aktīvi iesaistījās Jāņa Čakstes 150 gadu jubilejas sarīkojumos. Svinīgajā konferencē ar Valsts prezidenta Valda Zatlera līdzdalību Latvijas Universitātes Mazajā aulā uzrunu teica vb. Ainārs Dimants, prezentējot paša sastādītās un pēc *Austruma* ierosmes klajā nākušās J. Čakstes grāmatas *Taisnība vienmēr uzvarēs 2.*, papildināto izdevumu (2009). 15 austrumieši stāvēja godasardzē pie J. Čakstes kapa Rīgas Meža kapos un trīs austrumieši – godasardzē pie J. Čakstes pieminekļa Jelgavā.

15. septembrī kupli apmeklēts viesu vakars. Atvaļinātais admirālis, kādreizējais ASV jūras kājnieku virsnieks un pašreizējais aizsardzības ministra padomnieks Andrejs Mežmāls stāstīja par savām kauju gaitām Vjetnamā un arī par aktualitātēm Latvijas aizsardzības nozarē.

22. septembrī atmiņu vakarā par godu 20. gadskārtai kopš *Austruma* aktīvās darbības atjaunošanas Latvijā atmiņās dalījās vb. Pauls Aldiņš un vb. Modris Alks.

29. septembrī filmu vakarā dokumentālā filma par Ķīnas valdības politiku Tibetā.

13. oktobrī lasāmais vakars kopā ar akadēmisko vienību *Latviete*. Pēc vb. Ginta Šīmaņa priekšlasījuma *Pa prūšu un galindu pēdām* pie tējas tases tika aplūkots bagātīgs fotoattēlu klāsts no austrumiešu ekskursijas Polijā.

20. oktobrī *Austruma* un konkordijas *Valdemārija* zolītes turnīra 1. kārtā.

22. oktobrī atklātā sabiedriskā diskusija Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā. Jau septīto gadu notika vb. Andrieva Eiches rosinātā *Austruma* publiskā diskusija, šoreiz par tematu *Latvieši – kas mēs esam un kas būsim?*. Tajā piedalījās *Dr. hist.* Rita Grāvere, *prof. Dr. oec.* Uldis Osis (tuvāk sk. šajā *Akadēmiskās Dzīves* numurā) un austrumietis sav. Artūrs Tomsons, moderators – vb. Aigars Reinis.

27. oktobrī vecbiedra kandidāta *prof. Dr. sc. ing.* Jāņa Grabja priekšlasījums *Kopdarbības nodrošināšana un lēmumu pieņemšana sarežģītās tīklveida sistēmās*.

31. oktobrī *Austruma* 126. gadasvētki. Svinīgajā sanāksmē LU Mazajā aulā akadēmisko runu *Vesels kustībā* teica vb. *asoc. prof. Dr. med.* Kārlis Strēlis. Runa bija balstīta uz viņa jauno grāmatu ar tādu pašu nosaukumu. Apsveikuma vārdus teica vb. Ģirts Kaugars (ASV), tika nolasīti apsveikumi no *Austruma* ASV kopas un no bijušās Austrālijas kopas Dāmu komitejas Melburnā. Klātienē austrumiešus sveica Igauņu studentu biedrība (EÜS), akadēmiskā vienība *Latviete*, latviešu katoļu studentu un akadēmiķu apvienība *Dzintars*, studenšu korporācijas *Daugaviete* un *Staburadze*. Sekoja kopīga fotogrāfija pie LU galvenās ēkas ieejas Raiņa bulvārī un ziedu nolikšana pie Brīvības pieminekļa. Pēc tam svinības pārcēlās uz *Austruma* mītni Ģertrūdes ielā.

10. novembrī mediķu diskusijā *Rezerves daļas cilvēkam. Fantāzija vai tuva realitāte* uzstājās vb. *Dr. med.* Pēteris Stradiņš, *prof. Dr. habil. med.* Jānis Vētra, moderators – vb. A. Reinis.

18. novembrī akadēmisko mūža organizāciju gājiens uz Rīgas Brāļu kapiem. Aiz *Austruma* karoga tajā soļoja 27 austrumieši.

24. novembrī viesības pie studentu korporācijas *Staburadze*.

8. decembrī *Austruma* un konkordijas *Valdemārija* zolītes turnīra 2. kārtā.

15. decembrī gada sapulcē tika ievēlta jauna valde: vecākais – sav. Dainis Špeļs, vecākā vietnieks – sav. Agris Zihmanis, kasieris – vb. Viesturs Pauls Karnups, audzinātājs – vb. Aivars Ančupāns, akadēms – vb. A. Reinis, sekretārs – sav. Edgars Ķēniņš, ekonoms – sav. Kaspars Svilāns, biedrzinis – vb. G. Šīmanis.

26. decembrī Ziemassvētki *Austrumā* ar akadēmiskās vienības *Latviete* līdzdalību.

2010. gada 19. janvārī priekšlasījumu par ceļojumu uz Izraēlu sniedza sav. Pēteris Ancāns, izraisot dzīvu diskusiju par Izraēlas kultūrvēsturisko mantojumu un Tuvo Austrumu konfliktu.

9. februārī viesu vakars ar aizsardzības ministra Imants Lieģa līdzdalību. Vakara gaitā tika aplūkota starptautiskā drošības situācija, bruņoto spēku dalība operācijās Afganistānā, kā arī austrumieša, pirmā kara ministra Jāņa Ducena pieminējuma stāvoklis Meža kapos Rīgā.

12. februārī austrumieši apmeklēja studentu korporācijas *Daugaviete* atklāto literāro vakaru.

16. februārī jaunieša Riharda Urtāna priekšlasījums *Akūts pankreatīts*.

20.–21. februārī zemledus makšķerēšana Puzes ezerā Kurzemē.

23. februārī Igaunijas neatkarības dienas sarīkojumā *Austrumā* viesojās draugi no EŪS ar Marko Kūras (*Marko Kuura*) priekšlasījumu *Independence day of Estonia – Reflection of historical truth* (Igaunijas neatkarības diena – pārdomas par vēsturisko patiesību).

24. februārī austrumieši kopā ar igauņu draugiem piedalījās *Austruma* Goda biedra Igaunijas prezidenta Tomasa Hendrika Ilvesa grāmatas *Atvērtā pasaule un nacionālās vērtības* latviešu izdevuma atvēršanas svētkos LU Akadēmiskajā bibliotēkā. Uzrunu teica arī grāmatas priekšvārda autors vb. A. Dimants.

24. februārī sav. D. Špeļs, sav. A. Zihmanis un vb. A. Dimants piedalījās Igaunijas vēstnieka rīkotajā pieņemšanā Melngalvju namā par godu Igaunijas neatkarības 92. gadadienai.

2. martā *Austrumā* viesojās pazīstamais žurnālists un publicists Ilmārs Latkovskis ar dokumentālo filmu *Ešafots*.

6. martā austrumieši piedalījās akadēmiskās vienības *Latviete* 85. gadatvētkos Jāņa Akuratera muzejā Torņakalnā. Austrumu pārstāvēja divi vecbiedri, divi savieši un četri jaunieši. Apsveikuma runu teica *Austruma* vecākais sav. D. Špeļs.

17. martā vecbiedra kandidāts Jānis Rītums priekšlasījumā *Trimdas vīzija* dalījās savā pieredzē un piedzīvojumos, kā vienam no retajiem latviešiem darbojoties ASV pašvaldības vēlēta institūcijā (Omahas pilsētas domē).

20. martā teātra vakarā austrumieši kopā ar savām otrajām pusēm apmeklēja Māras Zālītes lugas *Lācis* izrādi Nacionālajā teātrī.

30. martā vecbiedra kandidāta Daiņa Rītiņa priekšlasījums *2,5 mēneši Indijā – metafiziskas atziņas un paralēles ar Latviju*. Tika skatīta bagātīga fotoattēlu prezentācija no Indijas ceļojuma.

6. aprīlī viesu vakarā diskusija *Zaļās enerģijas perspektīvas Latvijā*, kurā uzstājās vb. *Dr. phys.* Ojārs Balcers, prof. *Dr. habil. geol.* Ojārs Āboltiņš un uzņēmējs Didzis Dejus.

9. aprīlī vb. *Dr. hist.* Ainārs Lerhis un vb. asoc. prof. *Dr. phil.* A. Dimants piedalījās *Dr. hist.* Valtera Ščerbinska sastādītās grāmatas *Uzticīgi draugam: Latvijas studējošo slēgtās mūža organizācijas atvēršanas svētkos* studentu korporācijas *Lettonia* namā Rīgā.

9.–10. aprīlī austrumiešu līdzdalība EŪS 140 gadu jubilejas svinībās Tartu.

20. aprīlī *Austrumā* viesojās studentu korporācija *Staburadze*. Priekšlasījumu *Latvijas meža nozares attīstība* sniedza vb. Jānis Barons.

24. aprīlī talka *Austruma* mājā un dārzā ar akadēmiskās vienības *Latviete* līdzdalību.

11. maijā viesu vakarā diskusijā *Varas attiecības Latvijā politoloģijas skatījumā* piedalījās pazīstamie politologi Veiko Spolītis un Dr. phil. Aksels Rēcs.

15.–16. maijā Austruma rīkotajos Darba svētkos, sakopjot jūras piekrasti Lībiešu kras-tā, Kolkas raga apkaimē, bija 32 dalībnieki, tostarp 17 austrumieši.

1. jūnijā Akadēmiskā gada noslēguma sarīkojums.

17. jūlijā Dārza svētkos ar priekšlasīju-mu par savu interaktīvo portālu *Go Map Riga* uzstājās sav. Mārcis Rubenis.

6. augustā tradicionālais Jauno austru-miešu salidojums ar rekordlielu dalībnieku skaitu – laivošana pa Pededzi.

Sav. **Dainis Špeļs**

AKADĒMISKĀ VIENĪBA LATVIETE

2009. gada 28. jūnijā svinīgā sagaitā tradicionālajā Zemeņu ballē pie vb. Gundegas Dambes atskats uz aizvadīto akadēmisko gadu.

1. oktobrī ar darba sagaitu *Latviete* aiz-sākās jaunais akadēmiskais gads (par kopī-gajiem sarīkojumiem ar akadēmisko vienību *Austrums* sk. arī Daiņa Špeļa sagatavotajā hronikā šajā *Akadēmiskās Dzīves* numurā).

15. oktobrī Sirmajā stundā sav. Jolanta Alka nolasīja referātu *Vadības stili. Apmieri-nātība ar darbu*.

12. novembrī viesu vakars ar vēsturnie-ces Edīte Sondovičas stāstījumu par sievietēm Latvijas brīvības cīņās. Vadmotīvs šai tik-šanās reizei bija Raiņa vārdi: „Vēl cīņa nav galā un nebeigsies – / Tev, Lāčplēsi, Spīdola palīgā ies!”

18. novembrī līdzdalība akadēmisko mūža organizāciju gājienā uz Rīgas Brāļu kapiem, noliekot ziedus un aizdedzot svecītes pie Mātes Latvijas tēla.

5. decembrī tika nodoti sveicieni Stu-denšu Prezidiju Konventam tā 85. gadassvēt-kos LU Lielajā aulā.

10. decembrī Sirmajā stundā saviešu kandidāte Juta Rebaine uzstājās ar referātu *Astronomija un tās nozīme mūsdienās*.

2010. gada 28. janvārī Sirmajā stundā sav. Linda Paikena stāstīja par Japānas ceļo-juma iespaidiem.

26. februārī svinīgā sagaita raudzībās pie sav. Gītas Brēmanes, sveicot viņu ar dēliņa Mārča nākšanu pasaulē.

6. martā *Latvietes* 85. gadassvēt-ku svinīgā sagaita Jāņa Akuratera muzejā

Torņakalnā. Akadēmisko runu par J. Akura-tera meitu Laimu Akurateri teica *Latvietes* Goda biedre, J. Akuratera muzeja vadītāja Ruta Cimdiņa. Iepazīšanās ar L. Akurateri veltīto muzeja izstādi *Trīs dziesmas*.

5. aprīlī svinīgā sagaitā Lieldienu svinī-bas pie vb. Renātes Mednes Berģos.

8. aprīlī izrādes *Taureņi ir brīvi* apmek-lējums teātra klubā *Austrumu robeža*.

9. aprīlī līdzdalība grāmatas par Latvijas akadēmiskajām mūža organizācijām *Uzticī-gi draugam* atvēršanas svētkos korporācijas *Lettonia* mājā.

21. aprīlī jauniešu sagaitā sav. Dagnija Ivanovska stāstīja par akadēmisko mūža or-ganizāciju vēsturi, iepazīstinot ar enciklopē-disko izdevumu *Uzticīgi draugam*.

29. aprīlī izrādes *Plīvurītis ar punk-tiņiem* apmeklējums teātra klubā *Austrumu robeža*.

6. maijā viesu vakarā firmas *Vision* pār-stāve Lilita Tetera stāstīja par veselības jautāju-miem, uztura bagātinātājiem un vitamīniem.

13. maijā svinīgā sagaita raudzībās pie Ramonas Švedes, sveicot viņu ar meitiņas Terēzes nākšanu pasaulē.

15.–16. maijā līdzdalība akadēmiskās vienības *Austrums* rīkotajos Darba svētos Kurzemē – Lībiešu krastā, Kolkas ragā.

6. jūnijā ekskursija uz Valmieru, pa ce-ļam apskatot gan Incienu un tā apkārtni, gan Dikļu pili un Zilokalnu. Vakara noslēgumā Valmieras teātrī pirmizrādes *Plūdi un saul-grieži Straumēnu skaņās* apmeklējums.

Sav. **Dagnija Ivanovska**

AKADĒMISKĀ DZĪVE IN THIS ISSUE

Rein Taagepera

Albert, Martin, and Peter Too: Their Roles in Creating the Estonian and Latvian Nations

What has enabled the Finnic and Baltic slivers east of the Baltic Sea to survive in the midst of a Germanic-Slavic Northern Europe for the last 1000 years? Such an outcome was not foreordained – it is the result of a succession of lucky circumstances, on top of the strength of native cultures. Favorable factors include geopolitical location, worldwide main currents such as Protestantism and romanticism, competition among would-be political assimilators, and the unintentional positive impact of personalities extraneous to the Baltic area, such as Bishop Albert, Martin Luther and Peter the First. The latter occupy only a part of this overview, but as partly counter-intuitive examples they highlight the contradictory vagaries of the process of nation-building east of the Baltic Sea. While the focus is on Estonia and Latvia, some of the observations apply to Lithuania and Finland as well. Sustainability during the last 1000 years has implications for future national survival, but with marked reservations in a demographically imploding Europe. Nations without children have no future.

Ilmārs Mežs

Low Birth Rate – The Main Threat to Latvia's Future

If in the previous century the main threats to Latvia were wars and repressions by the occupation powers, then after regaining independence the main threat has become low birth rate. For the entire 20th century the Latvian birth rate was critically low, and the total number of Latvians has not doubled, as was the case for the neighbouring nations, but even decreased. This year (2010) the birth rate for Latvians has dropped even more – reaching one of the lowest levels in the world. Unless

the current birth rate increases considerably, the number of Latvians will drop by 20–30% during each generation. If Latvians are unable to change their demographic behaviour, then inevitably by the end of the 21st century they will become a small minority in Latvia, and the preservation of their language and culture will be practically impossible.

Andrejs Veisbergs

Once Again about Language Change and Language Development

Language is in a state of flux; the changes show that the language is viable, that it can adapt to the changing world. However, one often hears a pessimistic view of the processes occurring in Latvian, calls for halting or limiting the change. Change is viewed as a negative, uncontrollable process and to some extent contrasted with the term “language development”, which is viewed as a positive one, though no one has as yet given a single example of a positive development. Latvian linguists frequently look for the golden age of the language in an unspecified period of the past. The paper reveals the extralinguistic and intralinguistic processes that drive the language change, analyzes purism and its effects, and studies the new media with their specific language varieties. The author calls for giving credit to what takes place in Latvian, accepting language change, not hindering language development, while addressing the sociolinguistic issues that will determine the fate of the language.

Viesturs Baumanis

The Ethnic History of Latvians

Studies from archaeology (bones and cultural artefacts) and more recently immunology, genetics, and molecular biology, try to determine who first occupied the present Latvian territory after the last ice age, where

they came from, who came after them and how they changed until a population that we call Latvians emerged.

Cultural artefacts, 5000 to 9000 years old, are widely found in Latvia and those found in Kurzeme differ from those found in the rest of Latvia. The study of bones from 315 Stone Age burials, 4000 to 7000 years old, from a site in Vidzeme show that some have characteristics of Europeans and others resemble of people living to the E and NE of Latvia. Later, around 4000 years ago, different Iron Age people, considered precursors of Balts, arrived.

Studies using methods from immunology, biochemistry and molecular biology have shown a difference in the frequency of some blood groups between Latvians and other Baltic populations, in frequency of genetically inherited diseases such as cystic fibrosis and in lack of alpha anti-trypsin activity between Latvians and other Europeans.

An examination of DNA fragments of Y chromosomes inherited along paternal lines and of mitochondrial DNA inherited along maternal lines for characteristic mutations has been used to classify populations into haplogroups. The results obtained show that most Latvian ancestors arrived from south east and north east. However, because they have one Y chromosome haplogroup common in Western Europe, some migration also occurred from the West. The most common mitochondrial haplogroups in Latvians are also found in Estonians, Lithuanians, Poles, Scandinavians, Germans and Russians.

Of the paternal markers of haplogroups in Latvians one is shared with all Europeans, and three others with Estonians and Lithuanians, indicating that languages can be different when genes are similar. Scandinavians, Poles, Finns and Russians have two haplogroups which are rare or absent in Latvian populations. Ethnographic research using principal component analysis also shows that other Europeans are genetically more distant from Latvians than Estonians and Lithuanians. Studies of DNA from the 4000–7000 year old bones from Vidzeme may allow us to compare past and present Latvian genomes. Determining haplogroups of individuals living in Latvia today would be of limited value, since we choose friends and partners not on the basis of genetics, but on the basis of completely different criteria.

Māris Kļaviņš

Climate Change and its Possible Effects in Latvia

Although climate depends on a complex system, the main factor influencing climate is solar energy. However, climatic processes do have a high variability influenced by natural processes as well as human activities. There is much evidence supporting the hypothesis that recent climate change associated with global warming is influenced by increased emission of greenhouse gases.

Meteorological observations in Latvia are consistent with the general worldwide trends in climate change, indicating that many climate changes have an increasing linear trend. Few others, for example, river runoff or changes in precipitation, have an oscillatory character.

Results from the national research program “Climate Change and Waters” (2006–2009) indicate not only the character of ongoing climate change, but also enables the modelling of possible impacts of climate change on aquatic resources. The results of the modelling indicate that there is a need to adapt to ongoing climate change, by putting the adaptation measures in place even before mitigation tools. These adaptations should be considered in planning of development, both at national and municipal levels. They should also be considered in developing river basin management plans according to a EU Water Framework directive. Results of the national research program thus provide the decision makers and stakeholders with information needed to decide on measures to be taken to adapt to climate change in various sectors, including forestry, agriculture, tourism, fishery, and others. The national research program also supported the development of interdisciplinary scientific cooperation in natural sciences and raised the awareness of the climate change issues in society.

Jānis Peniķis

About Saeima (Parliament) Elections – A Look Back and Ahead

Politics in Latvia since the restoration of independence has been marked, on the one hand, by generally calm, free, and fair elections and orderly functioning of government, and, on the other, by abysmally low levels of public confidence in political institutions, an unstable,

rapidly changing cabinet of ministers, and political parties tiny in membership but rich in financial resources. Unlike other post-Soviet states, Latvia did not adopt a new constitution or electoral law, restoring, instead, the original laws adopted in 1922. The article traces the historical roots and functioning of the electoral system in the 1922–1934 parliamentary era, finding numerous parallels with the period since 1991. The author concludes that, while no radical constitutional change is in order, the revitalization of parliamentary democracy demands a thorough change in election laws, and argues for the adoption of a mixed-member electoral system.

Uldis Osis

Reforms in Latvia

The economic crisis, its depth and severity, in which Latvia descended in 2008–2010 highlighted the need for structural reforms. Such reforms are necessary not so much to prevent the state from lapsing into ominous post-crisis stagnation, but to insure a sustainable long-term development which has not been achieved so far. Reforms are needed at all levels of state administration, as well as in education, health and economics.

The current government structure has proved that it is unable to provide a stable, sustainable development of the country. Corruption, misappropriation of state funds, and stratification of society into the rich and the poor are just some of the nation-wide long standing problems which have not been solved. The state authorities are also increasingly moving away from caring for the basic needs of the population.

One direction to take for the solution of this problem is decentralization of power by transferring most of the Government's economic and social functions to local authorities. This could be done by creating a second level of local government in the five current planning regions.

Also in Latvia the development of education has been very unsatisfactory, although sometimes assertions are made to the contrary. As a result, none of the Latvian universities is rated as being in the Top 1000 on Webometrics list or other similar lists. One of the main directions reform in education should take is to change the emphasis from knowledge

cramping to training of skills. Those are skills that can be applied in any situation, event or process – whether in social interactions or in a research laboratory. This would enable the graduates to see the problems and possibilities, to analyze the situation and to find a particular solution. The basis of a knowledgeable society is not so much acquisition of a large amount of information, but knowledge of how to analyse, make decisions and act.

Juris Ekmanis, Anita Draveniece

The Present Situation in and Prospects for Latvia's Science

This article describes the present situation in science and in doctoral studies in Latvia.

Latvia's science should focus on meeting the country's needs, but it is equally important to be closely linked to science in the outside world, including science in the European Research Area. It is also very important for Latvia, being a small country, that the priorities for science are precisely defined and coordinated not only with the subject matter of higher education, but also with all sectors of the economy. For this, we should efficiently use the EU Structural Funds and related national co-finance funds from the science budget.

Within the past one and a half years five documents addressing science policy have been written by the national authorities. However, much more needs to be done. Latvia is facing a new wave of emigration by scientists and too little is being done to prevent it. Programs to facilitate their return are actually suspended. Recently the EU program "Attraction of human resources to science" was started in Latvia. Its most important aim is to facilitate the return of expatriate scientists, but only in the next three years. Thus much more needs to be done in the financial, political and moral sense.

The issues of doctoral studies are also being discussed. A simple statistical analysis has shown that hitherto the completion rates of doctoral studies in Latvia have been very low. It is hoped that attraction of the EU funding should have a positive impact on this within the coming years.

At present, the national budget for 2011 is being prepared and there is much concern about future developments and possible cuts in science and higher education budgets. In some branches

of science the present funding is almost at the level of social allowance.

The most important needs for Latvia's science are economic stabilization and economic development. However, even in favourable conditions for science, the biggest and the most difficult challenges would be first to find a balance between our needs and constraints in human capital and funding, and secondly to develop cooperation with entrepreneurs.

Ivars Kalviņš

Innovation in Latvia – Problems and Solutions

For the further development of Latvia, it is essential to obtain new innovative products for export. However, presently the contribution of science to economic development is insufficient for several reasons. First, in the beginning of the nineties, the reform in science and education was bungled, and as a result the study of chemistry, physics, and mathematics in high schools was made optional. In addition, the infrastructure necessary for innovative science and development such as design departments, pilot plants, experimental workshops etc were closed. All the public financing of science was diverted to theoretical research for which support was distributed on the basis of competitions. The number of scientists decreased seven times and applied science almost disappeared.

Even at present Latvia's investment (% of GDP) in research and development is three times lower than the median level for EU countries. The Government still does not finance protection of intellectual property created by national research institutes (patent applications and maintenance). But if there are no patents, innovations are not protected; there is neither income from new products nor growth in exports.

To get out of this crisis, innovation must be stimulated by directing EU financing mainly toward restoration of the infrastructure required for innovative science. It is necessary for Latvia to choose the appropriate economic directions for development, match them to those areas of science which require priority in development, and insure government support for protection of intellectual property and better access to scientific information. Unfortunately, financial resources granted by the EU are still unavailable for the restoration of infrastructure

necessary for innovative research. Government policy must therefore be structured so that whenever and in whatever field (biotechnology, pharmacy, information technology, building of fine equipment, nanotechnology, energetics, innovative material including building material production) companies or scientists offer truly innovative and competitive products or solutions, they will have all the necessary tools for their further development and production. One of the areas mentioned is pharmacy, because it has retained its production potential and has scientific support available. The Organic Synthesis Institute of Latvia, still the leading research center in the fields of pharmacy and pharmacology in the Baltics, has invested greatly in the development of a set of new products in these fields. In order to ensure that this industry has a sufficient number of new products and the ability to compete in world markets, opportunities must be created for full scale research to ensure the development of new drugs and their introduction.

Agrita Kiopa, Julia Melkers

Collaborative Interactions in Science and Technology: Social Capital Approach

Professional networks and the personal relationships of scientists embed private firms in the social structure of science, facilitate linkages between science and technology, and, hopefully, yield better quality science. In spite of the growing interest in the social structure of science and technology, the interactions of the two at the level of the individual scientist have been the focus of relatively few studies. This paper aims to contribute to the understanding of the knowledge creation processes that simultaneously involve both communities. We examine the professional collaborative networks of academic scientists in the United States (US) in an effort to develop a more robust understanding of university-industry interaction. Specifically, this research focuses on understanding how the human and social capital of academic scientists predicts the existence of close ties with industry in these collaborative networks. Using data from the 2007 US National Science Foundation-funded study of academic scientists in 150 Carnegie designated Research I institutions, we develop a theoretical model of university-industry

collaborative relationships. Our results show that scientists who collaborate with industry are different in systematic ways from those who do not. Scientists with industry partners have broader and more diverse collaborative networks, they are better connected both within and outside of their home universities, and they have collaborators in foreign institutions. Overall, our results show that human and social capital is a predictive factor in the development of ties and exchange of resources between academia and industry. This suggests that science policies aiming to strengthen the linkages between the two should support activities that bring science and technology communities together.

Hannes Korjus

Noblesse Oblige or Supervision of Supervisors

This article tries to depict how the Church and artists (writers and painters) have viewed journalism. This is done within the framework of the triad Journalism–Art–Church. During history forwarding of the Word or Message becomes to some extent legitimized and those forwarding it considered themselves thereby promoted into the “noble rank”. It was the basis of the term “the fourth estate” used to describe the press and journalists who then, because of their position, were morally obliged to exercise noble behaviour or “noblesse oblige”

This article supports the conclusion that journalism has some of “the spirit of aristocratic romanticism” or “noblesse oblige”. It is significant that this “spirit of aristocratic romanticism” has been expressed by Popes Gregory XVI (1765–1846), Pius IX (1792–1878), Pius X (1835–1914), Benedictus XV (1854–1922), poet Guillaume Apollinaire (1880–1918), writers Honore de Balzac (1799–1850), Gustave Flaubert (1821–1880), Guy de Maupassant (1850–1893), Ivan Turgenev (1818–1883), William Makepeace Thackeray (1811–1863), Aleksey K. Tolstoy (1817–1875) as well as the father of BBC broadcasting John Raith (1889–1971), the “ideologist of the open society” Karl Popper (1902–1994) and the former journalists – the President of the Republic of Estonia Toomas Hendrik Ilves, and the Vice-president of the European Commission Siim Kallas. They all believe and understand that journalism should not exist without practice of “noblesse oblige”

by the journalists. Vainly, Hellenic lyric poet Pindar (522–443 BC), has written “We [people and Gods] are breathing from one mother.” i.e. nobleness in journalism.

Leonija Wuss-Mundeciema

Ancestral Latvian Source of Dramas by Rainis in the Context of European Modernism

Little known but relevant insights into ancient Latvian beliefs were made by Augusts Bīlenšteins (August Bielenstein) from examination of an old source of Latvian culture, the folk songs (Dainas). This article considers how the ideals and values he found there are expressed in a more modern form in the dramas of Rainis.

Latvian folk songs speak of one God, the Creator. During the time when Rainis was writing, the truth of this ancient message, for various reasons, started to be questioned. Like all classical Latvian literature his plays were written at a time when philosophy in Europe was fragmenting in different directions. Philosophers were concerned only with their own particular fields, ignoring more universal laws and values.

Emancipation of mankind from the concept of the Absolute was also enhanced by popularization of the theory of relativity at the beginning of the 20th century. The idea that conscience could exist outside the spiritual centre of an individual allowed moral anarchy to develop and as a result the unity of past, present and future was dismantled. Evidence from notes in diaries of Rainis shows that he had to win many battles. Battles with ideas of the current era, battles with himself, and battles resulting from the lack of understanding of his surroundings. Rainis must have obtained the strength needed to engage in these conflicts from Latvian folk songs and from a strong feeling of responsibility for the welfare of his country. The dramas of Rainis reproduce his battles in an artistic form.

It seems that the ideological conflicts of the 20th century prevented approach to his dramas spiritual centre which does not exist outside consciousness of the Absolute. Evidence from folk songs shows that for Latvians this consciousness comes through them from the distant past. This makes the writings of Rainis

especially significant. In the form of modern language his dramas testify to the wisdom of people living in ancient Europe. During this time of aggressive integration of all cultures and pressure from foreign ideologies, it is vital that nations, especially small ones, recognize their rich cultural heritage.

Aleksis Dreimanis

**Professor Pauls Galeniks
in Political Crossroads and Crossfires**

During the time of Latvian independence, Pauls Galeniks was a well known and respected apolitical scientist, a botanist and a popular writer, teaching both at the University of Latvia and Latvian Academy of Agriculture. At the beginning of the first Soviet occupation in 1940 the occupants exploited him by making him chairman of the so called People's Saeima (semi-parliament) to lead the

pre-arranged incorporation of Latvia into the Soviet Union.

During the German occupation, P. Galeniks lost his faculty positions, was arrested and put on trial twice, but the sentences given by the court were relatively light.

During the second Soviet occupation of Latvia, although P. Galeniks was re-instated in his faculty positions, he was considered politically unreliable. Twice he was accused in newspaper articles and once by the Council of the Faculty of Biology at the Latvian State University of deviating seriously from the official Soviet policy in his teaching. For this he had to apologize and to mend his ways in the future. At the same time he secretly continued to carry food to his son Imants, who was hiding in the forest of Baldone for 11 years.

The details of the above story were communicated to the author during the 1990ies by Imants, his former student.

AKADĒMISKĀ DZĪVE. 47. RAKSTU KRĀJUMS 2010/2011

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālrunis 67034535

Iespiests SIA «Latgales druka»